فطرت، سائنس ۽ سماج
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

فطرت، سائنس ۽ سماج

(مضمونَ)

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سهيڙيندڙ: رياضت ٻرڙو

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي (ر)

قنبر ـ 2015ع

ڊجيٽل ايڊيشن
2023ع

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي(رجسٽرڊ) قنبر جو ڪتاب نمبر (43)

© ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي (رجسٽرڊ) قنبر 2015ع

[هِي ڪتاب ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي 18-هين
ورسيءَ جي موقعي تي ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.]

ڪتاب: **فطرت، سائنس ۽ سماج**
ليکڪ: **ڊاڪٽر محبت ٻرڙو**
سهيڙيندڙ: **رياضت ٻرڙو**
پهريون ڇاپو: **اپريل** 2015ع
ٽائيٽل ڊزائين: **احسان دانش**
ڇپائيندڙ: **ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر**

قيمت: 150 رپيا

ڊجيٽل ايڊيشن: سنڌ سلامت ڪتاب گهر
www.sindhsalamat.com
2023ع

"Fitrat, Science aen Samaj" (*Nature, Science & Society*)
(Articles in Sindhi Language)
By: Dr. Muhabbat Buriro
Compiled by: Riazat Buriro
1st Edition: April 2015 A.D
Published by: Dr. Muhabbat Academy®, Kambar
E-mail: dmacademy@yahoo.com
riazatburiro@yahoo.com

هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر جي چيئرمئن عبدالحميد ميمڻ ڪراچيءَ مان ڇپائي، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر پاران پڌرو ڪيو.

سنڌسلامت پاران

سنڌ سلامت ڪتاب گھر پاران نامياري ليکڪ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جو لکيل ڪتاب ”فطرت، سائنس ۽ سماج“ اوهان اڳيان آڻي رهيا آهيون.

فلسفو، سائنس، سياست، ادب، لغت، اصلاح سازي ۽ آخر ۾ سنڌي ٻولي- اهي سڀ ڊاڪٽر محبت جا موضوع هئا. هيءُ ڪتاب ”فطرت، سائنس ۽ سماج“ ملهائتين لکڻين تي مشتمل آهي. ڪي لکڻيون اڳاٽيون آهن 1980 جي ڏهاڪي جون، ته ڪي 1990 جي ورنڊڙ ورهين ۾ سرجيل. ڪي رف حالت ۾ ئي رهيون، ته ڪي فيئر ٿِي ڇپيون به. هن ڪتابي گلدستي ۾ سينگاريل ليکن جا رنگ ۽ خوشبوئيون الڳ الڳ آهن، پر انهن ۾ سمايل وحدت ڪي هر سڄاڻ پڙهندڙ چڱيءَ پر سمجهي سگهندو.

هي ڪتاب ڊاڪٽر محبت ٻرڙو اڪيڊمي، قنبر پاران 2015ع ۾ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون رياضت ٻرڙي جا جنهن هي ڪتاب سنڌ سلامت ڪتاب گھر ۾ اپلوڊ ڪرڻ لاءِ موڪليو.

محمد سليمان وسان
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)، ڪراچي
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

فهرست

ٻه اکر .... رياضت ٻرڙو 07

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو: سنڌ جو سقراط .... جامي چانڊيو 09

مضمونَ

- حياتي ڪھڙن ڪمن ۾ گذريو وڃي؟ 16
- راڄ 22
- قانون ڇا آھي؟ 28
- اسين فطرت مان ڇا ڇا ڪٽي اچون ۽ سماج ۾ ڇا ڇا جوڙيون؟ 36
- سماج، طبقا ۽ پيداواري لاڳاپا 52
- ڪائنات ۽ مادي ڪي سمجھڻ جي ڪھاڻي 129
- ڇا علم ۽ عمل ورثي ۾ منتقل ٿين ٿا؟ 159
- وھمن جي دنيا ڪان ٻاھر نڪرڻ جي ڪوشش 169
- ذھنن ڪي وھمن ۾ قاتل رکڻ جي ”سائنسي“ ڪوشش 175
- وڏوت بادشاھت ۽ جانوت بادشاھت 181
- اَٽو: مادو اَڏيندڙ سِر 189
- سائنس ۽ ”سائنسي سوچ“ 196
- وھمَ وسار 200
- سائنس جو موضوع 204
- سچ 214

انتساب

ڊاڪٽر ممتاز علي قاضي،
ڊاڪٽر علي مرتضىٰ ڌاريجي،
ڊاڪٽر سڪندر مغل،
ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي،
۽
ڊاڪٽر شمس الدين تنيي جي نالي،
جن سڀڻن جون سائنسي علم، ادب،
لغت ۽ اصطلاحسازيءَ جي حوالي سان
وڏيون خدمتون آهن.

- رياضت ٻرڙو

ٻه اکر

سالَ ۾ سالُ جوڙ ٿيندو ويو، تان جو 18 سال گذري ويا آهن اسان جي پياري **ڊاڪٽر محبت ٻرڙي** کي. 1997 کان 2015 تائين، انيڪ تبديليون آيون آهن اسان جي زندگين ۾، تبديلي نه آئي آهي ته صرف وڇوڙي ۾. وڇوڙي ۾ واڌ ئي ٿيندي رهي آهي، ڪا کوٽ ناهي ٿي. ڪير ٿو چوي ته وقت مطلق آهي! وقت ته نسبتِي آهي: خوشيءَ ۾ ننڍي ۾ ننڍيو ۽ ڏک ۾ تمام وڏو، حياتيءَ هوندي سات جي احساس سوا ۽ حيات پڄاڻا ساڻُ نه هجڻ جِي ڪيفيت ۾. پر، وڇوڙي جي ڏک ۾ اتساهه ڀٽيون آهن ڊاڪٽر محبت جون اهي تحريرون ۽ ترجما، جيڪي سال در سال ڪتابي روپ ۾ ڇپجي مڃتا ماڻيندا رهيا آهن ۽ پنهنجي اهميت پسائيندا رهيا آهن.

هيءُ ڪتاب ”**فطرت، سائنس ۽ سماج**“ به اهڙين ئي ملهائتين لکڻين تي مشتمل آهي. ڪي لکڻيون آڳاٽيون آهن 1980 جي ڏهاڪي جون، ته ڪي 1990 جي ورندڙ ورهين ۾ سرجيل. ڪي رف حالت ۾ ئي رهيون، ته ڪي فيئر تِي ڇپيون به. هن ڪتابي گلدستي ۾ سينگاريل ليکن جا رنگ ۽ خوشبوئيون الڳ الڳ آهن، پر انهن ۾ سمايل وحدت کي هر سڄاڻ پڙهندڙ چڱيءَ پر سمجهي سگهندو.

پهرين تحرير ”حياتي ڪهڙن ڪمن ۾ گذريو وڃي؟“ کان

آخري تحرير ”سچ“ تائين، هر لکڻيءَ ۾ هڪ ڳالهه ٻي به ڇڻي آهي: دليل، منطق ۽ انگن اکرن جي. هنن لکڻين جي جيءَ جَرَت وهمَ، سَونسي، جهالت ۽ ڏُکي بازيءَ کي پُنتي ڌِکي ٿي ۽ سچ، حق ۽ ڄاڻ سڄاڻ کي اڳتي آڻي ٿي. اسان کي اهڙين لکڻين جي ئي ته هر دَور ۾ ضرورت رهي آهي. پڪ اٿم، ته هيءُ منفرد لکڻين جو ڳُتڪو اوهان کي ضرور پسند ايندو.

مهرباني.

رياضت ٻرڙو

21 مارچ 2015، لاڙڪاڻو

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو: سنڌ جو سقراط

دُنيا ۾ ماڻهو روز ڄمن ٿا ۽ روز مرن ٿا، پدمين انسان هن دنيا ۾ آيا ۽ مري کپي ويا، پر ڪنهن کي ياد به ڪونهن ۽ ڪٿي سندن نالو نشان به ڪونهي. هر قوم ۽ سماج سان ائين ئي آهي، ساڳئي وقت هر قوم ۽ سماج ۾ اهڙا ماڻهو به ڄمن ٿا، جيڪي پنهنجيءَ بامقصد زندگيءَ کي کو سُونهن پريو ڪارج ڏيئي، نه رڳو ان جي وِٿ ۽ سڄاڻپ بڻجن ٿا پر پاڻ به امرتا ماڻين ٿا. اهڙن ماڻهن جو مڙهه نه مُئي پڃاڻان ڌرتيءَ ۾ پُورجي ٿو پر سندن وجود پنهنجيءَ قوم ۽ عوام جي دِلين ۾ زنده رهي ٿو. منهنجو پيارو دوست ۽ سنڌ جو ڏاهو **ڊاڪٽر محبت ٻرڙو** به اهڙو جِيءَ جياريو ماڻهو ۽ عالم ليکڪ، نقاد ۽ محقق هو. اهو سنڌ جو ڪيترو نه وڏو الميو آهي جو سنڌ جي سياست، علم ۽ ادب جا اڪثر وڏا ماڻهو ننڍي يا وچئين وهيءَ ۾ ئي هِيءُ جهان ڇڏي ويا، پر پوءِ به سندن ڪردار ۽ ڪارج جا ڪِرڻا اڄ به روشن آهن ۽ سندن سقلائتي پنڌ جا رَند اڄ به پنهنجيءَ قوم ۽ سماج کي وڏو اُتساهه بخشين ٿا. بئريسٽر رئيس غلام محمد ڀرڳڙي، ذوالفقار علي ڀُٽو، بينظير ڀُٽو، فاضل راهو، نظير عباسي، مير مرتضيٰ ڀٽو، بشير خان قريشي، حفيظ شيخ، نسيم کرل، ف م لاشاري، ڊاڪٽر فيروز احمد، ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ۽ حسن درس جهڙا سنڌ جا انيڪ ماڻهو موتي هئا، جن کي ڏکڻي ڄمار نصيب

نہ ٿي، پر نلهي ڏکھي ڄمار ڪي تہ ڪا معنیٰ ناهي، ماڻھو سوچي ڇا ٿو؟ محسوس ڇا ٿو ڪري؟ ڪري ڇا ٿو؟ هن جي زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي؟ هن جو پنڌ ڪھڙو آهي؟ هن جي واٽ ۽ منزل ڪھڙي آهي. اهي سڀ سوال ڄمار جي عدالت جي اهميت کان وڏا آهن. جڳ مشھور ڊچ مُصور ونسنٽ وان گاگ 37 سالن جي ڄمار ۾ گذاري ويو، انگريزيءَ جو زبردست شاعر ۽ نقاد ازرا پائونڊ 35 سالن ۾ گذاري ويو. خود شيلي ۽ ڪيٽيس جھڙا باڪمال شاعر زندگيءَ جا چاليھ سال بہ پورا نہ ڪري سگھيا پر ان سان ڪھڙو فرق ٿو پوي؟ خود لطيف سائين جي ڄمار 63 سال هئي، جيڪا ڪا وڏي ڄمار تہ ناهي، ان ڪري ماڻھو زندگي ڪيئن ٿو گذاري ۽ ڇا ٿو ڪري ۽ ڏئي وڃي، اهو سوال وڌيڪ اهم آهي. ڊاڪٽر محبت ٻرڙي بہ فقط 45 سال ڄمار ماڻي پر ڪيڏي نہ سقلائتي زندگي گذاري، جو هِي ماڻھو ڪيترو نہ وڏو ڪم ڪري ويو، ايترو، جيترو شايد گھڻا اديب ۽ اسڪالر وڏيون ڄمارون ماڻيندي بہ نہ ڪري سگھيا. لطيف سائين شايد اهڙن امرتا ماڻيندڙ ماڻھن لاءِ ساکَ ڏيندي چيو آهي تہ:

مرڻا اڳي جي مُئا، سي مري ٿيا نہ مات،
هوندا سي حيات، جيئان اڳي جي جيا!

ماڻھو وڏيون ڄمارون ماڻي بہ ڪَک پن ٿي اُڏامي سگھي ٿو ۽ ماڻھو ڪي ڪارائتا پَلَ حياتي ماڻي، ان ڪي ڪو ڪارج ڏئي بہ امر ٿي سگھي ٿو. اسان جو پيارو دوست ۽ سنڌ جو ڏاهو فرزند ڊاڪٽر محبت بہ هُوبهُو ائين ئي هو. مان 1986ع ۾ ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو مان انٽر پاس ڪري پنھنجي شھر قمبر موٽي آيس. اهو زمانو اهڙو هو، جنھن ۾ مون لاءِ زندگيءَ جو معراج

فقط ادب هو. ان زماني ۾ به مان تمام گهڻو پڙهندو ۽ لکندو هئس ۽ اهو ئي زمانو هو، جڏهن منهنجي ڊاڪٽر محبت سان علمي، ادبي ۽ فڪري دوستيءَ جي شروعات ٿي. سندس ڪلينڪ قمبر لڳ هڪ ڳوٺ باگي ديري ۾ هوندي هئي. ڪلينڪ جو مڙئي بهانو ۽ نالو هو، اصل ۾ اُها ڊاڪٽر محبت جي فڪري، علمي ۽ ادبي پورهئي جي جاءِ هئي. دوستيءَ جو اهو تعلق جيئن جيئن اڳتي وڌيو ۽ پڪو ٿيو، تيئن تيئن هن جي سادي پر گهڻ رخي ڀهڳٽي شخصيت جو تاڪيو مون اڳيان کُلندو ويو. مان به سندس ڪلينڪ تي روز وڃڻ چا لڳس، جڻ ته عادي ٿي ويس. بس پوءِ ڏينهن جو مان هن وٽ ڪلينڪ تي ۽ هو روز شام جو منهنجيءَ اوطاق ۽ لائبريريءَ تي. روز هو مون تي نئين سر آشڪار ٿيڻ لڳو. ڪڏهن هڪ نقاد ۽ پارکو، ڪڏهن سنڌ، عوام ۽ انقلاب جو عاشق، ڪڏهن عالم ۽ اديب، ته ڪڏهن نه رڳو پڙهيل پر ڪڙهيل پختو نظرياتي سياسي ڪارڪن. سندس ڪلينڪ تي مريض گهٽ پر بحث مباحثا ڪرڻ وارا دوست گهڻا ايندا هئا. سندس ڪلينڪ چا هئي جڻ باگي ديري ۾ ننڍڙو اٿينس هو ۽ هو نئين دور جو سقراط، سڄو ڏينهن پيو ليڪچر ڏيندو هو، بحث ڪندو، تنقيدي اک سان سمجهائيندو ۽ نظرياتي پيچيدگين جا مُنجهيل سُٽ پيو سُلجهائيندو هو. اسٽڊي سرڪل ٿين، ته ڊاڪٽر جا فلسفي تي ڊگها ڊگها ليڪچر- پنج پنج ڪلاڪ هڪ ليڪچر، سگريٽن جا پنج ڇهه پاڪيٽ ۽ ڍاڪو ڪن چانهيون ۽ ڊاڪٽر جا نه کُٽندڙ ليڪچر. هونئن ته هو گهڻ رخو ماڻهو هو، پر سندس پسنديده موضوع فلسفو ۽ ان ۾ به مارڪسي فلسفو هئا. هِي عجيب ماڻهو هو، پئسا ڏيندڙ مريض

ڪي ڏسي بيزار ٿئي ۽ نظرياتي بحث ڪندڙ سياسي ڪارڪنن ۽ علم ادب سان چاهه رکندڙ دوستن کي ڏسي ٽڙي پوي. چانهيون سپ اوڏر تي ۽ اوڌر لهڻ جو امڪان ئي نه! چو ته جنهن رفتار سان چانهيون ۽ سگريٽ پيئي ۽ ٻين کي پياري، ان حساب سان سندس آمدني ڪجهه به نه. ڪلينڪ هلائي ته آمدني به ٿئي! لطيف سائين سُر ڪاهوڙيءَ ۾ اهڙن ٻي لوٿ ڪاهوڙين جي ڪردار ۽ ڪيفيتن کي هِيئن بيان ڪيو آهي:

تان ونئن ويهي آءُ، اڱڻ ڪاهوڙين جي،
جوش ڏنائون جِيءَ کي، لڪائي لوڪاءُ،
ڏوٿين ڪنهن ڏڪاءُ، سُمهي سُک نه ماڻيو!

سوال آهي ته، سنڌ جي هن ڪاهوڙي ۽ ڏوٿيءَ کي ڪهڙو ”ڏُک“ هو؟ جنهن سبب هن ڪڏهن سُمهي سُک نه ماڻيو؟ ڇا اهو ڪو انفرادي ڏُک هو؟ ڇا هن جو پنڌ پنهنجي ذات لاءِ هو؟ ڇا هن جا خواب سندس سُک لاءِ هئا؟ نه هرگز نه! هو سڀني انسانذات جي چوٽڪاري لاءِ سوچيندو ۽ لوچيندو هو، هن کي طبقاتي ۽ قومي غلاميءَ ۽ قرلٽ ڪان نفرت هئي، هو سراپا سائنسيت ۽ منطقيت جي مِٽيءَ مان گُوهيل هو، ان ڪري هن کي عقيدي پرستيءَ، توهم پرستيءَ، انڌن ويساهه ۽ جهالت جي هر صورت کان اٿاهه نفرت هئي. هن کي سائنسيت سان سنڌ جيترو پيار هو ۽ سنڌ کي هر سائنسيت جي رنگ ۾ ڏسڻ ۽ تبديل ڪرڻ چاهيندو هو. هن جا ليڪچر، لڪٽيون، ڪچهريون، پنڌ ۽ جُستجو جا محرڪ اهي هئا. پورهيت طبقن سان پيار ڪندڙ، سندن نجات لاءِ ووڙيندڙ سنڌ جو هِي سقراط، پاڻ به وڏو فڪري ۽ علمي

پورهيت هو. مون هن کي ڪڏهن به واندو، ٿڪل، غير متحرڪ، سماج ۽ ڏاهپ کان لاتعلق ۽ ورچي ويهڻ وارو نه ڏٺو. سخت غربت ۽ اڻهوند ۾ گذاريندڙ هِي انوکو شخص سدائين سرهو ۽ ڪارائتي تخليقي ۽ تحقيقي ڪرت سان جُنبيل هو. مان سوچيندو هئس ته، محبت جي من ۾ اهو ڇا جو اطمينان آهي؟ ان سرهائيءَ جو راز ڇا آهي؟ اهي اندر ۾ ڪهڙا لِڪل خزانا ۽ اکين ۾ ڪهڙا سپنا اٿس، جو سچو ڏينهن پيو انهن کي سڏي سرهو ٿئي؟ اها شايد اها سرهائي آهي، جيڪا پنهنجيءَ ذات جي نفي ڪندڙن کي حاصل ٿيندي آهي، جيڪا ڏئي ۽ وڃائي ماڻبي آهي، جيڪا تخليق ڪري ۽ تصورن ۾ اُن آئيندي جو جمال پَسي، پَسبي آهي، جنهن لاءِ ماڻهو سڀ ڪجهه تياڳيندو آهي، پنهنجيءَ ذات لاءِ حاصل ڪرڻ جي تمنا تان ئي هٿ ڪڻندو آهي ۽ پاڻ کي انسانذات، قوم ۽ پورهيت عوام جي ازلي نجات جي فراق ۾ فنا ڪري زندگيءَ کي ڪا معنيٰ بخشيندو آهي ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته پاڻ وڃائي پنهنجو وجود لهندو آهي ۽ سرهو ٿيندو آهي. ڊاڪٽر محبت پرڙو هُوبَهُو ائين هو، هو جسمن جو ته ڊاڪٽر هو پر هو دراصل رُوحن، خيالن، احساسن ۽ سماج جي هِيٺن ۽ مظلوم طبقن جو فڪري ويج هو. هو تَنَ سان گڏ مَنَ جو به طبيب هو.

ڊاڪٽر محبت جهڙوُ تيز رفتار پڙهندڙ ۽ گهڻو پڙهندڙ به ورلي ڪو هوندو. ڪتاب هٿ ۾ آيو ناهي، چَٽ. هن جي فڪري اُڃَ ڪا ايڏي گهٽي هئي. هو علم ۽ ڏاهپ لاءِ جنهن جو تاسارو هو جو لائبريريون ۽ علمن جا سمنڊ پي ويو، ته به هن جي تشنگي ۽ تانگهه ۾ ڪمي نه آئي. لکڻ ۾ به تمام گهڻو تيز هو. پلا 45

سالن جي ڄمار ۾ سوين اڻ ڳڻيا ليڪچر، علمي ۽ فڪري مضمون، مقالا ۽ ويهن کان مٿي تحقيقي ۽ تنقيدي ڪتاب ڏيندڙ ڪو عام ماڻهو ته ٿي نه ٿو سگهي. فلسفو، سائنس، سياست، ادب، لغت، اصلاح سازي ۽ آخر ۾ سنڌي ٻولي- اهي سڀ ڊاڪٽر محبت جا موضوع هئا ۽ ڪيئن طئي ڪجي ته هو ڇا جو ماهر هو؟ ۽ هو ته انهن سمورن علمن جو ماهر هو ۽ مٿان وري اهڙو ماڻهو، ڪارڪن به هجي، فقير منش ڪاهوڙي به هجي، ڇا ته حَسين امتزاج هو، هن سنڌ جي ڏاهي فڪري پورهيت ۾! شايد اهو اُتساهه، ايڏي اتاهه، سگهه، حوصلو ۽ اُورچائي انهن ماڻهن کي ڀاڳَ ۾ ملي ٿي، جيڪي هن مختصر زندگيءَ کي ڪا معنيٰ بخشين ٿا ۽ زندگيءَ جا رازَ ڳولي لهن ٿا. مان هن کي ڀيٽا ڏيڻ لاءِ لطيف سائينءَ کان اُڌارا لفظ ٿو وٺان، جنهن چيو هو ته:

ڪُـپـيـريءَ ۾ پـيـرُ، ڪـنـهـن پـاتـو پـيـرئـيـن،
جـيـان منجهڻ ماڙهـئـيـن، سڄڻ تـيـان ئـي سـيـرُ،
اُن پونءِ ۽ سندو پيرُ، ڪوڙن منجهان ڪو لهي.

- جامي چانڊيو

فطرت

سائنس

۽

سماج

حياتي ڪٿڻ ڪمن ۾ گذريو وڃي؟

حياتي تہ وڃي پئي گذرندي، پر ڪھڙن ڪمن ۾؟

ڪنھن نہ ڪنھن جانور جھڙي پئي گذري يا ماڻھوءَ جھڙي هجڻ گھرجي، ان جھڙي ماڻھپي ڀري؟

ڄاڻ، کوجنا، پرک، هنر، فن، ادب، واپار، انتظام، جنگ، نوڪري، وڪالت، مطلب تہ ڪھڙو بہ ڌنڌو هجي، زندگيءَ جي ڪھڙي بہ شعبي سان واسطو هجي، ايتري قدر جو ڌاڙي، دهشتگرديءَ، ٺڳيءَ، بدمعاشيءَ، سازش ۽ غداريءَ لاءِ بہ ماڻھوءَ کي نور نچوئي بہ ڪم ڪرڻو پوي ٿو. پر ڇا اسان ڪڏھن سچ پچ سنجيدگيءَ سان سوچيو آهي تہ اسان مان هر هڪ جو هر منٽ، هر ڪلاڪ ۽ هر ڏينھن ــــ مجموعي طور سڄي حياتي ــــ ڪھڙن ڪمن ۾ گذريو وڃي؟ ڇا اسان مان هر هڪَ بلڪل ايمانداريءَ سان پنھنجو جائزو ورتو آهي تہ هُو ڪھڙا چڱا ڪم ڪري ٿو ۽ ڪيترو وقت ڪري ٿو، ڪھڙا ڪِنا ڪم ڪري ٿو ۽ ڪيترو وقت ڪري ٿو ۽ ڪھڙا اهي ڪم ڪري ٿو، جن کي چڱي يا ڪِني بدران اجايا ۽ بيڪار سڏڻ بھتر ٿيندو ۽ انھن تي ڪيترو وقت وڃائي ٿو؟ ڇا اسان ڪڏھن اهڙي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ چڱو، ڪِنو ۽ اجايو ڪم ڇا کي چئجي ۽ ڇو چئجي؟ ۽ جيڪڏھن اسان اهو جاچي ورتو آهي تہ هيءُ يا هُو چڱو، ڪِنو يا اجايو ڪم آهي، تہ پوءِ اسان پاڻ شعوري طرح ڇا

اهو جتن ڪيو آهي تہ چڱو ڪم ڪجي، ڪِني ڪم کي ڏڪارجي ۽ اجائي ڪم مان جند ڇڏائجي؟ يا اسان ايئن پئي ڪيو آهي، تہ ڪنهن نہ ڪنهن مجبوريءَ جي آڙ وٺي يا ان جي بهاني، چڱي ڪم کان پئي لنوايو آهي، ڪِنو ڪم پئي ڪيو آهي ۽ اجائي ڪم مان جند ڇڏائڻ جو ڪو بہ جتن نہ ڪيو آهي؟ ڪنهن بہ چڱي، ڪِني يا اجائي ڪم جي پرک لاءِ ڪَسوٽي ڪهڙي هجڻ گهرجي؟ ڪنهن بہ چڱي، ڪِني يا اجائي ڪم جي سطح ڇا هجي؟

اسان مان هر هڪ جيڪو بہ ڪم ڪري ٿو، جهڙو بہ هجي، ان جي لاءِ ڪي نہ ڪي عذر، بهانا ۽ دليل ڳولي هٿ ڪري ٿو ۽ پنهنجي ڪم کي جائز چوي يا چئي نہ سگهي، تہ سمجهي ضرور ٿو. مثال طور: هڪ چور پنهنجي ڪم کي عام طور غلط ۽ خراب سڏي ٿو، خراب سڏڻ باوجود اهو ڪم ڪندو رهڻ جو مطلب ڇا سمجهجي؟ هڪ ڊاڪٽر ڏيڍ سَو رپيا في وٺي چوندو هو تہ ادا اسين تہ وڏا ڦورو آهيون، پر هاڻي چار سَو رپيا في وٺي ٿو ۽ پاڻ کي ساڀيو ئي ڦورو سڏي ٿو. هڪ وڪيل چيو پئي تہ ”ادا، وڪيل جي قيمت ڇا، ٽڪي ۾ ٽي ملي ويندا.“ اهي لفظ تڏهن چيائين جڏهن وڪالت، زنا ۽ نشو ڇڏي عوام جي ڀلائيءَ ۽ چوٽڪاري لاءِ پتوڙڻ لڳو، وري جڏهن ”عوام“ مان بيزار ٿيو، تڏهن ساڀيا لاٽون ساڀيا ڇُڳهه ۽ انهن جي حمايت ۾ هزارين ”دليل“ تيار! اها چوري، اها ڊاڪٽري، اها وڪالت ۽ پنهنجي ڌنڌي بابت ماڻهوءَ جي اهڙي خونخوار راءِ ۽ پوءِ بہ ڪم، طريقو ساڀيو! ماڻهو جيڪڏهن ڪنهن شَي کي سچ پچ برو سمجهي ٿو تہ ان کي ڇڏڻ يا ان ۾ برائي گهٽائڻ جي ڪوشش ڇو نہ ٿو ڪري؟ هن سوال جو آخري جواب هي ٿيندو تہ ماڻهو رڳو ڄاڻائڻ

لاءِ، سرخرو ٿيڻ لاءِ برائيءَ جو اقرار ڪن ٿا، جڏهن ته حقيقت ۾ اهي ان کي خراب سمجهن ئي نه ٿا.

زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ماڻهو جنهن به سطح تي ڪم ڪري ٿو، ان کي اٽ ئي پهر جاچيو. هن جون سوچون، هن جون ڳالهيون ۽ هن جا ڪم چڱيءَ طرح ڇنڊيو ڇاڻيو. توهان ڇنڊيءَ طرح ڏسي وٺندا ته سندس ڪم اَجايا ۽ ڪِنا وڏيڪ هوندا.

جنهن شَيءِ کي عزت ڏبي، معاشري ۾ اها شَي ئي وڌندي. سچ ۽ علم کي مانُ ڏبو ته سچ ۽ علم وڌندو ۽ جي ڪوڙ، جهالت ۽ دولت کي مٿاهون ڪبو، ته ماڻهو هر طرح ان کي ئي اختيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا.

ماڻهوءَ کي ننڍپڻ کان وٺي پيريءَ تائين جن اصولن، آدرشن ۽ علمن کي اپنائڻ جي تعليم ڏني وڃي ٿي، اهي عملي زندگيءَ ۾ ايڏا ته خطرناڪ ثابت ٿين ٿا جو تعليم ڏيندڙ ۽ وٺندڙ ٻئي، انهن تي عمل نه ٿا ڪري سگهن. ڇا اسان کي ”سچ ته ٻينو نچ، ڪُوڙ جي مُنهن ۾ ڌوڙِ، پورهيي جي عزت، ايمانداريءَ جو سُٺو سِلو، ٻئي جي ڪم اچڻ، هڪ ٻئي جي مدد، ملنساري“ وغيره جهڙا موضوع نه ٿا پاڙهيا وڃن؟ مون کي ڪجهه ڪجهه خبر آهي ته ڪُوڙ جي منهن ۾ ڌوڙ وجهڻ سان گڏ ”ڪُوڙي“ جي منهن ۾ ڌوڙ ڇو نه ٿِي وڌي وڃي ۽ پورهيي جي عزت ڪرڻ سان گڏ پورهيت جي عزت ڇو نه آهي، پر ڇا عملي زندگيءَ ۾ سچ پچ ايئن آهي ته ڪُوڙ (يا ڪُوڙي) جي منهن ۾ ڌوڙ ۽ سچ، پورهيي (سچار ۽ پورهيت) کي عزت ملِي؟

جي وڏا ڪُوڙا، وڏا بي ايمان، وڏا نڳ، وڏا لوڀي، وڏا ڌوهاري، وڏا دهشتگرد، وڏا... (مطلب ته هر قسم جا گندا ماڻهو

...آهن، اهي تہ مُلڪن، راڄن، قومن، زمينن، ڪارخانن، نوڪرين، واپارن... ڇا ڇا ڳڻائجي، دنيا جا مالڪ آهن! ۽ جيڪي وڏا سچار، وڏا ايماندار، وڏا... (مطلب تہ هر قسم جا سُٺا ماڻهو) ...آهن، اهي اڪثر سُوريءَ تي لٽڪندي ۽ گهاٽن ۾ پيڙجندي ڏيکاربا يا وري گمناميءَ ۾ ڏکار جو شڪار ٿي چَپ سبيل، آڱريون پڳل، ڪنڌ هيٺ ۽ سماجي طرح پوئتي اچلايل نظر ايندا.

ايئن ڇو آهي؟ حياتيءَ جي اعليٰ اصولن ۽ آدرشن جي عملي طرح بي عزتي ڇو ٿي ڪئي وڃي ۽ انهن تي هلندڙن کي ڇو ٿو ايذايو وڃي، جڏهن تہ بدتر ڳالهين، حرڪتن، سوچن ۽ ڪمن کي عملي طرح عزت ڇو ٿي ملي ۽ انهن تي هلڻ لاءِ همتايو ڇو ٿو وڃي؟ ايئن ڇو آهي؟ جن ڪمن کي خراب سڏيو وڃي ٿو، عملي زندگيءَ ۾ اهي ايڏا تہ ڪارائتا آهن جو بظاهر اهي اختيار ڪرڻ کان انڪار ڪندي يا خراب چوندي بہ انهن تي ئي هلڻو پوي ٿو!

سچائي، نيڪي، فضيلت، ايمانداري، پورهيو، امن، انصاف، برابر، ڀائيچارو، پيار، پنهنجائپ، وطن دوستي، نماڻائي، نهٺائي، مروت، مهمان نوازِي، علم، اڪابري، انسان دوستي ۽ اهڙا ٻيا سوين گڻ آهن جن کي سڀ ماڻهو (سندن نيت ڪهڙي بہ هجي) سنو چون ٿا. اهي سچايا ڪم آهن.

ڪُوڙ، برائي، نڪمائي، بد امني، بي انصافي، اڻ برابري، دشمني، نفرت، ڪدورت، جهالت، جنگ، ڪاهہ، اڱرائي، انسان دشمني، غدارپ، ٺڳي، لوڀ ۽ اهڙا ٻيا سوين ڪم آهن جن کي سڀ ماڻهو (سندن نيت ڪهڙي بہ هجي) ٻچڙو سمجهن ٿا. اهي ڪِنا ڪم آهن.

ساڙ، وهم، سونسو، ابهرائي، انڌي عقيدي پرستي، ڪٽرپڻو، ڪُپت، ڪِينو، ساٽ سٽڻ، وقت وڃائڻ، گهٽو ڪائڻ، لَٻاڙ هڻڻ، نشو ڪرڻ ۽ اهڙا ٻيا سوين ڪم آهن، جن کي سڀ ماڻهو (سنڌن نيت کهڙي به هجي) بيڪار سمجهن ٿا. اهي اجايا ڪم آهن.

ايئن هوندي به، ايئن سمجهندي به ۽ ايئن چوندي به، هر ماڻهوءَ جي حياتيءَ جو وڏو حصو کهڙن ڪمن ۾ گذري وڃي ٿو؟ في الحال رڳو پنهنجي پنهنجي چنڊڇاڻ ڪجي، پنهنجي هر ڪم، سوچ ۽ ڳالهه کي جاچيو وڃي. چٽيءَ طرح پرکي ونڊاسون ته اسان جي حياتيءَ جو وڏو حصو انهن ڪمن ۾ مصروف گذري ٿو جيڪي ڪِنا يا اجايا آهن ۽ انهن ڪمن ۾ ڳٽتيون، بي اطمينانيون، خوشامديون، چاپلوسيون ۽ محروميون سنڌن ورياج طور وڏيڪ پلئہ پئجيو وڃن.

اهڙي وقت ۾ اهو چوڻ، ته سنو تجي، سچار ماڻهو ٿي بيهجي، برائيءَ جو مقابلو ڪجي، اجاين ڪمن ۾ وقت نه وڃائجي، سچ، ڄاڻ ۽ ڏاهپ جي روشني وڌائجي وغيره، سَو سيڪڙو خيالي ۽ هوائي ڳالهيون محسوس ٿين ٿيون. پر جي انسانيت جو مانُ متاهون ڪرڻو آهي ته ايئن ڪرڻو ئي پوندو.

اها ڳالهه پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته برائي ڪيڏي به متاهين ۽ چانيل نظر اچي، پر ساڳي وقت سُنائي، سچ ۽ سڃاڻ به، بيشڪ اُتي ۾ لوڻ برابر موجود ضرور آهن. جهالت، انڌڪار، ڏاڍ، ڪوڙ، لوڀ ۽ ٻيا اوگڻ بظاهر ڪيڏا به مضبوط هجن، پر انهن کي علم، انصاف، امن، سچ ۽ اهڙن ٻين سُنن گڻن آڏو اُوس جهڪڻو پوندو. شرط اهو آهي ته هر سچار ۽ عالم ماڻهو

پنهنجي پوري ايمانداريءَ ۽ قوت سان ڪُوڙ ڪُپت خلاف جنگ ڪري انسانيت جو جهنڊو اوچو رکي ۽ وٽس جيڪي به صلاحيتون آهن ـــ ڪم ڪرڻ، پڙهڻ، سمجهڻ، پرکڻ، لکڻ ۽ ڳالهائڻ جون ـــ اهي سڀ جو سڀ ڪم آڻي.

(ڇپيل روزاني ”جاڳو“ ڪراچي، 26 جُونِ 1992ع)

***

راڄ

تون منهنجو پٽ،
آءٌ تنهنجو بابا،
هوءَ تنهنجي امڙ ۽
هيءَ تنهنجي ڀيڻ آهي.
اسين سڀ هڪ ئي گهر جا ڀاتي آهيون.
اسان سڀني کي سڏبو ـــــ آکهه.

آءٌ وري پنهنجي بابا جو آکهه جو ڀاتي بہ آهيان. تنهنجي امڙ وري تنهنجي نانا جي آکهه جي ڀاتڻ بہ آهي. چاچا ۽ ماما جن جون بہ پنهنجون پنهنجون آکهيون آهن. اهي سڀ آکهيون گڏجي سڏبو ڪهول.

اسان جي بہ گهر جي سامهون، پنيان، ڪابي ۽ ساڄي ڪوڙ گهر آهن. انهن گهرن ۾ ٻيون ٻيون آکهيون يا ڪهول رهندا آهن.

حَسن کان اسين پٽاٽا، ٽماٽا، واڱڻ، پالڪ، ساوا ڏاڻا ۽ مرچ، لاهوري گجرون، لوٽڪ، گوگڙو ۽ ٻيون ڀاڄيون وٺندا آهيون.

چيلي جو گوشت خُدن کان ۽ ڪُونهَٽ جو گوشت قادَن کان وٺندا آهيون ۽ مڇي وري موچاري کان وٺندا آهيون.

سڪندر کان ڪٽڪ، اٽو، چانور ۽ ٻيو اناج خريد ڪندا آهيون.

ڦَتن کان ڪپهه، واڻ، لوڻ، مرچ، ڪنڊ، ڳِهه، چانهه ۽ ٻيا وڙ وٺندا آهيون ۽ رَسولي پاساري کان نِنڍا ڦوٽا، وڏا ڦوٽا، ڦُودنو، جِيرو، مني ڪاني، وڏڦ، ڪمال پَٽ ۽ ٻيا گرام مصالحا وٺندا آهيون.

صابُو ڪنير کان ڍِلو، گُهگهي، وِهڙو ۽ ٻيا نڪر جا ٿانوَ وٺندا آهيون.

ڪڏهن ڪڏهن واڌل جي هوٽل تي چانهه پيئندا آهيون، ڊاڪٽر اشرف کان دوا وٺندا آهيون، سوناري کان اميءَ جي مُنڊي ٺهرائي هئي، مَڏيءَ تان ڪانيون وٺندا آهيون. آءٌ ڪمائي ايندو آهيان، امي ماني ٻوڙ پچائيندي آهي، ۽ پوءِ گڏجي ويهي کائيندا آهيون.

تو ته ڏٺو آهي ته ٻَزار ۾ ڪوڙ هڪجهڙا ۽ ڪوڙ ٻيا ٻيا هَٽ هوندا آهن، ڪنهن تي کهڙيون وٽون، ته ڪنهن تي کهڙا وڪر. جڏهن اسين ڪا به شيءِ وٺندا آهيون تڏهن ان شيءِ جو ملهه هٽ واري کي ڏيندا آهيون. اسين پيسا ڏيون ٿا ۽ شيءِ خريد ڪيون ٿا، هٽ وارو شيءِ وڪڻي ٿو. ڏي وٺ، ڏيتي ليتي. ان کي چئبو آهي ڏيتي ليتي.

هٽ وارن کان اسين جيڪا وڙ وٺندا آهيون اهي سڀ هٽن وارا پاڻ ڪو نه ناهيندا آهن، پر اهي ٻين شهرن، ٻين ٻين ڳوٺن مان آڻيون آهن.

اناج، ڀاڄيون، چوپايو مال، مڇي، ڪاٺ، مکڻ ۽ **چوپايا** آڻيندا آهن. **مهاڻا** مڇي ماري ايندا آهن، ۽ ڪڻڪ، ساريون، جوئر، ٻاجهري، مَڪئي، ڪمند، ڪپهه، داليون، چڻا، مٽر ۽ سموريون ڀاڄيون، سمورا ميوا وري **هاري** ٻيا پيدا ڪندا آهن.

ٻنيءَ ۾ فصل پوکبا آهن. واڙِي ۾ ڀاڄيون اپائبيون آهن، باغن ۾ ميون وارا وڻ رکبا آهن.

پوک جو سمورو ڪم هاري ڪندا آهن. ٻني ٻارو سَنئون ڪرڻ، ٻِج پوکڻ، ڪَسيون ٻڌڻ، پاڻي ڏيڻ، رونبو رائي، واڍي، لاب ۽ ڳاهه، فصل جي سار سنڀال ۽ بچاءُ سڀ هاري ڪندو آهي، پر اسان وٽ هتي ابتو چڪر آهي تہ ڪيڙ پوکي سڀ هاري ڪري، پر **زميندار** گهر ويهي ڪانئس اُپت جو وڏو اڌ ونيو وڃي ۽ لئہ سان ٻِيُ پريو وينو ٻئاڪون هٽي، باقي جيڪو ڪجهه هاري ڪمائي تنهن جو بہ گهڻو تہ دوا درمل، ستي ڦڪي، لٽي ڪپڙي، هر، گهوڙي، ڪِيڻ ڪوڏر ۽ ٻي سامان تي خرچ ٿيو وڃي. سمورن ماڻهن جو پيٽ ڀرڻ لاءِ گهڻي کان گهڻو ڪم هاري ڪري پر پاڻ ويچارو گهڻي قدر اُڃري اٽيي مانيءَ ڀاڄيءَ تي گذاري.

ڪيترن ئي شهرن ۾ وري ڏاڍا وڏا ڪارخانا ٿيندا آهن جن ۾ ڪيترن ئي قسمن جو سامان ٺهندو آهي: بجليءَ جو سامان، ريڊيا، ٽيپون، لٽا ڪپڙا، جِست، فولاد، ٽامي، ڪنجهي ۽ شيشي جا ٿانو، پائوڊر، صابڻ، آئينا، ڦٽيون، سائيڪلون، موٽرون، ڪارون، بسون، ٽرڪون، ٽريڪٽر، ريل گاڏي ۽ هوا جهاز، قلف ڪڙا ۽ ٻيو ڪيترو ئي سِڌو سامان ڪارخانن ۾ ٺهندو آهي.

ڪارخانا ۽ ڪارخانن ۾ سمورو سامان جيڪي ماڻهو ٺاهيندا آهن، انهن کي چئبو آهي، **پورهيت** يا **مزدور**. پر اسان وٽ اهو بہ ابتو چڪر آهي تہ جيڪي ماڻهو ڪارخانا ٺاهن، ڪارخانا هلائن ۽ سامان جوڙن، اهي ڪارخانن جا مالڪ نہ آهن. ڪارخاني جو مالڪ اهو هوندو آهي جنهن ڪهڙي بہ طريقي سان پيسو ڏوڪڙ يا ناڻو هٿ ڪيو هجي ۽ ان ناڻي وسيلي ڪارخاني جي مشين

خريد ڪري، مزدورن کي اُجوري تي رکي. مزدور ته غريب ماڻهو هوندا آهن، انهن وٽ پيسو ڏوڪڙ هوندو ڪونهي، وٽن ڪم ڪرڻ وارا ٻه هٿ ۽ پورهيي ڪرڻ جي سگهه آهي. ڪارخاني جو مالڪ ٿورن پيسن تي انهن جي پورهيي جي سگهه خريد ڪندو آهي. مزدورن کان ڪم گهڻو وٺندو آهي ۽ اجورو گهٽ ڏيندو آهي، جنهنڪري مزدور جو گذر سفر ڏاڍو ڏکيو ٿيندو آهي. گهڻو ڪم وٺڻ سبب ڪارخاني ۾ شيون ٻه گهڻيون نهنديون آهن، جن کي مهانگي ملهه وڪڻي ڪارخاني جو مالڪ يعني **سيٺ** يا **سرمائيدار** گهڻو گهڻو "نفعو" ڪمائيندو آهي.

مزدور رڳو ڪارخانن ۾ ئي ڪم نه ڪندا آهن پر جايون جوڙڻ وارا به مزدور هوندا آهن، روڊن ٺاهڻ وارا به مزدور هوندا آهن. نڪر جا ٿانو ٺاهڻ وارا (ڪنڀر)، ميزون، ڪُرسيون، ڳئون ۽ ڪاٺ جو ٻيو سامان ٺاهڻ وارا (واڍا)، جُوتا چَتيون ٺاهڻ وارا (موچي)، پَن جون ٻيٽيون ٻڌندڙ، ترکن، بَسن، پِڪ اَپن، ريلن ۽ جهازن تي بار ڍوئيندڙ سڀ مزدور هوندا آهن. تو کي مون برف نهڻ جو ڪارخانو ڏيکاريو هو، ان ۾ به مزدور ڪم ڪن پيا ۽ اَنُ چڙهڻ ۽ پيهڻ جو ڪارخانو به ڏيکايو هو، ان ۾ مزدورن پئي ڪم ڪيو.

سڄيءَ دنيا ۾ سيٺيون ۽ سرمائيدار، زميندار ۽ **جاگيردار** نه هجن، ته ڪو فرق نه پوندو، پر جيڪڏهن مزدور ۽ هاري نه هجن، ته هوندو ڪو به ماڻهو جيئرو نه بچي يا برپٽن، ٻيلن ۽ روهَن ۾ رلي وڃي، پر اسان وٽ هلي ٿو اونڌو چرخو ۽ ڌرتيءَ جا چٽيهه لڪٽا، انهن ڪاٿو پُٽن کان وڏيڪ ڏکن واري حياتي گذارن ٿا.

هاڻي تون سمجهي ويو هوندين تہ اسين جيڪي بہ وڙ، وکر ۽ وٿون شهر مان خريد ڪندا آهيون، اهي سوين ڳوٺن ۽ شهرن کان ايندڙيون آهن ۽ انهن کي ناهڻ/اپائڻ وارا بہ لکين ماڻهو ٿيندا آهن. انهن سيني ڳوٺن، شهرن ۽ ماڻهن جو هڪ ٻي سان واسطو آهي. ڪو سامان ڪٽان ٿو اچي تہ ڪو ڪٽان. سامان، شيون وٺڻ ڏيڻ لاءِ اهي هڪ ٻي سان ڳالهائيندا. اهي جيڪڏهن پورهيو ڪڙمت ڪرڻ، هڪ ٻئي سان ڏيتي ليتي ڪرڻ، هڪ ٻئي جي گهرجن جو سامان ناهڻ ۽ ڊوئي پهچائڻ ڇڏي ڏين تہ جيڪر اسين ڏاڍا ڏکيا ٿيون. پوءِ اسان وٽ نہ اٽُ هوندو ۽ نہ وري ڀاڄي هوندي، گوشت مڇي بہ ملي نہ سگهندا، جايون جڳهون، روڊ رستا، باغ باغيچا، اسڪول ڪاليج، لٽا ڪپڙا، جيڪو بہ سامان اسان وٽ آهي، اهو سڀ ڪو نہ هوندو.

ٻڪ تہ سيني ماڻهن کي ستائيندي آهي، اَجهو بہ هر هڪ کي گهرجي ٿو ۽ اڄ ڪلهہ لٽي ڪپڙي کان سواءِ گهمي ڦري بہ ڪو نہ سگهنداسون. جيئري رهڻ لاءِ هر ماڻهوءَ جي ڀرين گهرج آهي تہ ڪيس کاڌو پيتو، ماني ۽ اجهو هجي، تہ جيئن پنهنجو پاڻ کي بچائي سگهي. ڀريائين ڀريائين اهي گهرجون پُوريون ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي پورهيو ڪرڻو پيو. پورهيو ڪرڻ ۽ هڪ ٻي جي پورهيي جي ڏيتي ليتي، مٽا سٽا، سبب سمورا ماڻهو اهڙن ناتن ۾ ڳنڍجي ويا جيڪي آڪهِ، ڪهول يا مٽِي مائٽيءَ وارا نہ هئا. اهي ناتا پورهيو ڪرڻ، اپائڻ سبب پيدا ٿيا هئا تنهنڪري انهن کي **پيداواري ناتا** چئجي ٿو.

راڄ ماڻهن جي اهڙي ميڙ کي چئبو آهي جيڪي هڪ ٻئي سان پيداواري ناتن سبب ڳنڍيل هجن.

اسين جنهن راڄ ۾ رهون ٿا، تنهن کي ”**سنڌي**“ **راڄ** چئجي ٿو، جو ته اسين ”**سنڌ ديس**“ ۾ رهون ٿا ۽ هڪ ٻي سان ڳالهائيندي ٻولائيندي، ڏيتي ليتي ۽ اُٿاويني ڪندي پنهنجون گهرجون، سَڌون ۽ سوچون، ٻوليءَ ۾ ظاهر ڪري سگهون ٿا.

اسان کان اتر پاسي ڏي **پنجابي راڄ** آهي ۽ اولهه پاسي ڏي **بلوچ راڄ** آهي، ايئن سڄي ڌرتيءَ تي سوين راڄ موجود آهن.

(ڇپيل: ماهوار ”ڪينجهر“ حيدرآباد، آگسٽ 1997ع)

***

قانون ڇا آهي؟

اچو تہ ان کي هڪ مثال سان سمجهون.

توهان کي وڏو پٿر ڪٽي اڇلايو. اهو پٿر هر حالت ۾ ڌرتيءَ تي ڪرندو. ان ڪري ڪرندو جو ڌرتيءَ کي ڇڪ آهي. اهو ڇڪ جو اثر هڪ مخصوص حد تائين فضا ۾ عمل ڪري ٿو. جيستائين ڪا بہ شيءِ ڌرتيءَ جي فضا ۾ هوندي، ان تي ڌرتيءَ جي ڇڪ اثر ڪندي. اهو ممڪن ئي ڪونهي تہ اڇلايل پٿر ڌرتيءَ فضا ۾ هجي ۽ ڌرتيءَ تي نہ ڪري. اهو عمل جيڪو باقاعدي، لاڳيتو، اڻٽر نموني ٿئي ۽ ٿيندو رهي، اهو قانون آهي.

هن معاملي ۾ هڪ ٻي ڳالهہ بہ ذهن ۾ رکڻ جهڙي آهي. اها هيءَ تہ قانون انساني ذهن، سمجهہ، سوچ، خيالن جا پابند نہ هوندا آهن. بيشڪ سڄي ڌرتيءَ جا ماڻهو ڪروڙين ڀيرا ڀيهي سوچين تہ اهو اڇلايل پٿر ڌرتيءَ فضا ۾ هئڻ باوجود ڌرتيءَ تي نہ ڪري، تہ اها خام خيالي ۽ اجائي سوچ هوندي. سوچڻ سان قانون بدلجي نہ ٿو سگهي. قانونُ سوچن، خيالن جو پابند، ڳيجهو ناهي. قانون سوچ کان آزاد آهي، معروضي آهي.

البت اهو ٿي سگهي ٿو تہ اڇلايل پٿر ويجهو ڪري يا پريرو، ڪرڻ وقت ٻن چئن ٽڪرن ۾ ڀڄي پوي يا نہ بہ ڀڄي. جنهن عمل بابت بہ اهو شڪ هجي تہ اهو ٿئي الائي نہ، جيڪو باقاعدي، لاڳيتو، هر حالت ۾ نہ ٿئي، اهو قانون ناهي.

انساني سماج ۽ ان جي اوسر بہ قانونن جي پابند آهي. سماج جو نهڻ پيداواري لاڳاپن جي ڪري ٿيو، پيداواري لاڳاپا پيداواري قوتن جي ڪري وجود ۾ آيا ۽ پيداواري قوتون آهن: 1- ڪم ڪندڙ ماڻهو، ۽ 2- اهي اوزار جن وسيلي پورهيو ڪيو وڃي. ماڻهو ئي آهي جيڪو پيداوار ڪري ٿو تنهنڪري رڳو ماڻهو ئي سماج ناهي رهي ٿو. سماج ۾ ئي ماڻهو ماڻهو ٿيو، ذهن پرايائين، هنر سکيائين، ڄاڻ وڌايائين، ٻولي سکيو، ثقافت نهي. ٻي ڪنهن بہ ساهہ واري وٽ نہ سماج آهي ۽ نہ ئي سمجهہ، نہ ٻولي ۽ نہ ئي هنر. ٻيو هر ساهہ وارو رڳو اها ڪرت ڪري ٿو جيڪا جبلي، موروثي طرح وٽس وڏڙن کان آئي آهي.

انساني سماج اسرندو رهي ٿو. پيداوار ۾، پيداواري قوتن ۾، علم، ادب ۽ فن ۾، تاريخ ۽ تهذيب ۾، سڀ شي ۾ مجموعي واڌارو اچي ٿو. ڪي شيون اڻ گهربل، غير ضروري، غير واسطيدار ٿي، ختم ٿي وڃن ٿيون، تہ ڪيتريون ئي نيون شيون، نين ضرورتن ۽ نين واسطيدارين سان وجود ۾ اچن ٿيون. سماج جي رنگارنگي ۽ گوناگوني ان ڪري آهي.

ابتدائي، شڪاري، راڄوٽو سماج ختم ٿيو ۽ ان مان غلامداري سماج جنم ورتو. غلامداري ختم ٿيو ۽ ان مان جاگيرداري سماج ڄائو ۽ ان ختم ٿي وري سرمائيداري کي جنم ڏنو جنهن جي ڪُک مان ڪميونسٽ سماج اسري پيو (سوشلسٽ سماج ان غير طبقاتي ڪميونسٽ سماج جو اهو دؤر آهي جنهن ۾ سرمائيداري رشتا فنا ٿين ۽ ڪميونسٽ ناتا وڌن ويجهن ٿا).

غير طبقاتي سماج جي نفي ٿي، اهو ختم ٿي ويو، ڳري ڀُري ڊهي ويو. ان نفيءَ جي جدلي نفي آهي سنو، سيبتو، سلڇٽو، سڄاڻُ (سائنسي) غير طبقاتي (ڪميونسٽ) سماج. طبقاتي سماج (پنهنجن ٽنهي دورن سميت) اهو ڌاڪو، وٿ، عبوري دؤر آهي جنهن ۾ هڪ نفيءَ جي جدلي نفي ٿئي ٿي. ڪو بہ ناٿهو، ماڻهن جو ٽولو يا طبقو ٻين قانون جيان انهيءَ قانون کي بہ ڊاهي، ابتو ڪري، ورائي، بيڪار بنائي نہ ٿو سگهي.

چا هر ماڻهو، هر سماج قانون جو پابند آهي؟

ها، پڪ سان آهي.

چا هر ماڻهو، هر سماج قانون آڏو بي وس آهي؟

ها، پڪ سان آهي، جيڪڏهن انهن جي پڄڪڙي ڪندو. ماڻهو وس وارو رڳو ان حالت ۾ ٿي سگهي ٿو جڏهن انهن قانونن موجب هلندو.

جيڪڏهن توهين سؤ گرام جو وَٿُ پاڻيءَ ۾ وجهندا، تہ اهو ٻڏي ويندو. پر اهو ساڳيو وَٿ پلاسٽڪ يا جست جي وڏي ٿالهيءَ جي وچ تي رکي پاڻي مٿان رکو، اها ترندي. لوهہ جي سُئي ٻڏي وڃي ٿي، پر لوهہ جو جهاز ترندو رهي ٿو. ايئن چو آهي؟ چا پاڻي جي اُچل واري قانون ۾ ڦيرو اچي ويو يا ماڻهوءَ ان موجب ڪم ڪري ان کان فائدو ورتو؟

پاڻي ۾ وڌل هر شَيءِ پنهنجي مقدار جيترو پاڻي اُڇالي، اٿلائي، چاڙهي ٿي. هي آهي قانون. اڇاليل، اٿلايل، چاڙهيل پاڻيءَ جو مقدار وزن ۾ جيڪڏهن وڌل شَيءِ کان ڳرو آهي تہ شَيءِ ترندي، پر جي هلڪو آهي تہ شَيءِ ٻڏي ويندي. انهيءَ قانون موجب عمل ڪري ماڻهوءَ پاڻيءَ جهاز ناهيو ۽ اهو تري ٿو. پاڻيءَ

جهاز جو پاڻيءَ ۾ ٻڏل حصو (تر) ويڪرو ۽ ڪوڪلو آهي، جنهنڪري اٿلايل پاڻيءَ جو وزن جهاز جي وزن کان وڌيڪ آهي ۽ ان ڪري جهاز تري ٿو. پاڻيءَ جهاز جي وزن جيترو لوهه جو ڳنڍيو ڪٽي پاڻيءَ ۾ وجهندا، ته اهو ٻڏي ويندو، ڇو ته اهو پنهنجي وزن کان وڌيڪ وزن جيترو پاڻيءَ جو مقدار اٿلائي نه سگهيو. ماڻهو قانون موجب ڪم ڪندو، ته نفعو پائيندو، ابتڙ ڪم ڪندو ته ڪِيتو لوڙيندو.

قانون موجب سوچي سمجهي عمل ڪرڻ وسيلي هزارين فائدا ماڻي سگهجن ٿا. سڙهه واري ٻيڙي. هوا چَڪِي، هوا نلڪو، هوائي جهاز وغيره هوا جي داٻ جو فائدو وٺي هلن ٿا. پاڻيءَ چڪيون، پاڻيءَ بجلي، پاڻيءَ جهاز وغيره، پاڻي جي داٻ جو فائدو وٺن ٿا.

مادو خلقي، پيدا ڪري نه ٿو سگهي ۽ نه ئي ان کي فنا ڪري، ختم ڪري سگهجي ٿو، البت هڪ شڪل ٻي شڪل ۾ تبديل ٿي، بدلجي سگهي ٿو. هي آهي مادي جي لافاني هجڻ جو قانون. بيڪار پٽر، مٽيءَ، گند ڪچري کي ڪارائتو بنائي سگهجي ٿو. ٽامي، جست، لوهه ۽ سونَ جي ڳنڍن، ڳوڙهن مان ڪاتيون، کهاڙيون ۽ ڪارايون، ڪرٽ ۽ ڪات ۽ زيور ٺهي سگهن ٿا، ٽامي ۽ جست جي ميلاپ سان ڪنجهو، ڪچي لوهه مان فولاد، فولادي ڳنڊي مان ڦيٿو. مختلف خاصيتن ۽ مختلف مادن جي ميلاپ سان اجا ٻه ٻين خاصيتن ۽ شڪلين وارا نمونا ناهي سگهي ٿو، مادي جي ڳنڊي کي تروِرن ۽ تابڪاري ۾ بدلائي، شڪل تبديل ڪري سگهي ٿو پر فنا نه ٿو ڪري سگهي ۽ ساڳيءَ طرح ”ڪجهه به نه“ مان ”ڪجهه“ ناهي نه ٿو سگهي. ڪا

ٻہ هستي ”ڪجھ“ مان ”ڪجھ“ تہ ناهي سگهي ٿي پر ”ڪجھ ٻہ نہ“ مان ”ڪجھ“ نہ ٿي ناهي سگهي. ٻاڦ کي ٿڌو ڪري پاڻيءَ ۽ پاڻي کي ٿڌو ڪري برف ناهي سگهجي ٿي ۽ ساڳيءَ طرح برف کي ڪوسو ڪري پاڻي ۽ پاڻيءَ کي ڪوسو ڪري ٻاڦ ناهي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ڪو ايئن چوي تہ ”ڪجھ ٻہ نہ“ (يعني ٻاڦ) مان ڪجھ (يعني پاڻي) نهيو يا مادو (پاڻي) ڦري فنا (ٻاڦ) ٿي ويو تہ ان کي هڪ جهالت ئي چئي سگهجي ٿو. ٻاڦ مان پاڻي ۽ پاڻيءَ مان ٻاڦ نهي سگهن ٿا پر ”ڪجھ ٻہ نہ“ مان ٻاڦ يا پاڻي ۽ پاڻي يا ٻاڦ مان ”ڪجھ ٻہ نہ“ نهي، اهو ممڪن ڪونهي. مادو نہ تخليق ڪري سگهي ٿو ۽ نہ ئي فنا، ان جون رڳو شڪلون بدلائي سگهجن ٿيون. قانون چئبو ئي ان عمل کي آهي جيڪو هر حالت ۾، لاڳيتو، باقاعدي معروضي طرح وجود رکي. مادو لافاني آهي، اهو هڪ قانون آهي.

ماڻهو قانون آڏو بيوس آهي جيڪڏهن انهن جي پيچڪڙي ڪندو، ۽ ڪجھ قدر وس وارو آهي جيڪڏهن انهن موجب عمل ڪري.

ڇا قانونن موجب هلي يا انهن جي پيچڪڙي ڪري، سماجي اوسر کي ڍلو يا تيز ڪري سگهجي ٿو؟

قانون چئبو ئي ان عمل کي آهي جيڪو هر حالت ۾ لاڳيتو، باقاعدي ۽ معروضي طرح ٿئي، ان ڪري جيستائين اها شي موجود آهي (جنهن سان قانون لاڳو ٿئي ٿو، مثال طور سماج) تيستائين قانون جي پيچڪڙي نہ ٿي ڪري سگهجي.

سازگار حالتن ۾ ٻج جو زمين اندر ڦاٽڻ ٻج جي نفي آهي (ٻج جو ٻج جي حيثيت ۾ وجود ختم ٿي وڃي ٿو) ۽ ان جي

جدلي نفي اها آهي ته اسان کي وڌيڪ، ججهو، نسبتاً بهتر لاپ (ٻج، فصل) ملي. پر جيڪڏهن ڪو ٻج کي ساڙي ڇڏي! نفي ته اها به آهي! اها به نفي برابر آهي پر جدلي نفي ناهي، اها غير جدلي نفي آهي. ٻجُ ٻجَ جي حيثيت ۾ رهيو ئي ڪو نه، ٻج لاءِ سازگار حالتون ان کي مليون ئي ڪو نه، ته لاپ وري ڪٿان ملندو؟

جيڪڏهن ڪنهن سماج کي ئي ختم ڪري ڇڏجي، ته پوءِ اوسر ٿيندي ڪيئن؟ سماج موجود هوندو، سماجي حالتون موجود هونديون، ته سماج کي اوسر ڪرڻ کان ڪو به روڪي نه ٿو سگهي.

البت سماجي اوسر ۾ رخنو وجهي سگهجي ٿو، ان کي ڪجهه وقت لاءِ پوئتي ڌڪي سگهجي ٿو، ان کي رنڊائي سگهجي ٿو. ٻوڏون، ڪاهُون، لڙايون، تباهيون، وَبائون وغيره ڪجهه عرصي لاءِ رنڊڪ وجهي سگهن ٿيون. ڪا قوم ٻي قوم تي ڪاهي وڃي ۽ وڃي اتان جي صنعت، حرفت، معدنيات، پيداواري وسيلن تي قبضو ڪري، ماڻهن کي غلام بنائي رکي، ته اوسر جي رفتار ۾ گهٽتائي، رنڊڪ ٿي سگهي ٿي. دنيا جون قديم ترين، انتهائي پراڻيون تهذيبون سنڌي، سميري، بابلي، نينوائي، مصري، يوناني، رومن وغيره اچ سماجي ڊوڙ ۾ ان ڪري ئي پوئتي آهن، جو وقت ٻوقت مٿن آفتون ڪڙڪنديون رهيون يا پرڏيهي ڪاهون، جلهون ٿينديون رهيون، لڙايون لڳيون، مفتوح ٿيون، ڦرجي ويون، ڌارين سندن وسيلن تي قبضا ڪيا، ماڻهن، ذهنن، علمن کي تباهه ڪيائون ۽ غلام بنائي رکيائون. سنڌي تهذيب مٿان ايرانين، يونانين، عربن، ارغونن،

ترخانن، پناڻن، مغلن ۽ انگريزن جون ڪاهون ڪي معمولي نہ نہ هيون. جيڪڏهن اڄ کان 5 هزار سال اڳ سنڌ ۽ بابل جي وچ ۾ ڏيتي ليتي ٿي پئي سگهي، سنڌ ۾ وسيع پيماني تي اناج جي پوک ٿي پئي سگهي، اهڙي نفيس ۽ نازڪ ململ ٺهي پئي سگهي جو ان جو تاڪيو هڪ چلي (مُنديءَ، ويڙهہ) مان ٽپي سگهي، پَٽ پٽيهر جو پهراڻ عام هو، مختلف قسم جي چوپاين جا وڏا وڏا ڌڻ پلجي پئي سگهيا، ماڻهو پٽر ۽ ٽامي جو دؤر ٽپي ڪنجهي واري دؤر ۾ داخل ٿي چڪا هئا (ان دور ۾ يورپي قومون اڃا وحشت، بربريت ۽ پٿر جي دؤر ۾ گذاري رهيون هيون). ماڻهو، زبردست سٽريل شهرن جو ڄار ۽ شهرن جو زبردست سٽريل نظام رائج ڪري چڪا هئا وغيره، اهي چو اڄ انهن قومن کان صديون پوئتي هجن ها جيڪي ان دؤر ۾ ڪانئن صديون پوئتي هيون؟

ايرانين ۽ يونانين سنڌ مٿان تڏهن ڪاهيو جڏهن هتي غلامداري سماج پوريءَ طرح چانيل هو. عربن جي ڪاهہ وقت اسين جاگيرداري سماج ڏانهن ٽپي رهيا هئاسون، مغلن ۽ انگريزن جي ڪاهن وقت جاگيرداري سماج ۾ هئاسين، ۽ اڃا تائين آهيون، پر سنڌي سماج اڄ سرمائيداري دؤر ڏانهن وکون وجهي رهيو آهي. جيڪڏهن سنڌي، سميري، بابلي، مصري وغيره تهذيبن مٿان پرڏيهي ڪاهون ۽ تباهيون نہ هجن ها، تہ پڪ اسين يورپي ملڪن کان اڳ سرمائيداري ۾ پهچي چڪا هجون ها ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ڪيترن ئي علائقن ۾ سوشلسٽ دؤر هلي رهيو هجي ها.

سرمائيدار ۽ سامراجي ملڪ ڄاڻي ٻجهي پورهيت انقلاب ۾ رخنو وجهي رهيا آهن. دنيا جي ڦرلٽ مان پتيون، ڪجهه سهولتون، ڪجهه رشوتون، ڪجهه وِهه-وٽيون ڏئي، اهي پنهنجي قوم جي پورهيتن جي جدوجهد کي انقلابي راهن تان ڦيرائي جمهوري ۽ سڌارڪ يار بنائڻ گهرائن ٿا.

ترقي ڪندڙ (واڌاريندڙ) ملڪن مان گهڻن ۾ هڪ يا ڪجهه ماڻهن جي ڊڪٽيٽري (ڏاڍ مڙسي) ٿاڦيل آهي. اتي جي جمهوريت پسند ۽ انقلابي قوتن کي ٽئنڪن هينان چيٿاڙيو وڃي ٿو. سوچن ۽ لوچن تي خوني پهرا ويهاريا ويا آهن. روشن خيال ماڻهن جو ڪوس عام آهي. بلوچستان تي به پيرا ۽ سنڌ تي هڪ پيرو فوج چاڙهي وئي آهي.

پر ڇا سماجي اوسر جو عمل بيهجي ويو؟

نه.

جيستائين سماج آهي، سماجي پيداواري عمل آهي، ان کي ڪيترو به پوئتي ڌڪيو يا رنڊايو وڃي، جنهن به سطح تي هوندو يا جنهن سطح تي پهچايو وڃي، وري اتان اڳتي اسرندو. گذريل 25 سؤ سالن دوران سنڌي ماڻهو 22 سؤ سال ڌارين جا غلام ٿي رهيا، ڦرلٽون ۽ تباهيون ڏٺائون، ڏسي رهيا آهن، پر وري وري اسري رهيا آهن. دنيا جي ڪا به طاقت ڪين لاڳيتو، دائمي محڪوم رکي نه ٿي سگهي.

(ڇپيل: سلسليوار ”سائنسي سوچ“ قنبر، فيبروري 2009ع)

***

اسين فطرت مان ڇا ٿا ڪٽي اڇون ۽ سماج ۾ ڇا ٿا جوڙيون؟

ڪي ڪي ماڻهو ڏاڍا اڪيلا اڪيلا هوندا آهن، هڪ اهڙي جواريءَ جيان، جيڪو پنهنجو سڀ ڪجهه هارائي چڪو هجي، جيئن ولر کان وڇڙيل ويل، پتڪيل ڪونج. اهڙا ماڻهو پنهنجي اڪيلائپ ۾ پنهنجو پاڻ سان چرين جيان وينا ڳالهيون ڪندا آهن. الائي ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ـــ اٽڪت، اڻپورين آرزوئن جون، بي مقصد، خيالي پلائن سان پريل واريءَ جي محلن جهڙيون ڳالهيون. پر ڪڏهن ڪڏهن سندن ذهن ۾ ڪا اهڙي به ڳالهه اچي گذري ويندي آهي جيڪا عام طرح ڪو نه سوچي ويندي آهي. هڪ پاڳل پنهنجي اڪيلائپ سان ڳالهيون ڪندي ڪندي اوچتو سوچيو ته هڪ انسان جا ڪيترا روپ آهن؟ انساني ڪردار جا ڪيترا روپ آهن ۽ مون ۾ انهن مان ڪيترا روپ موجود آهن؟ ڇا هر هڪ انسان روپي ٽيندو آهي؟ ڇا هر هڪ ماڻهو پنهنجي اصلي مُنهن تي هڪ نقلي مُنهن چاڙهي گهمندو آهي؟ ڇا انسان ائين رهي نه ٿو سگهي جيئن هو حقيقت ۾ آهي؟ ڇا اسين انساني جا سڀ روپ ڏسي سگهون ٿا؟ انسان جو جيڪو ڪجهه ڪردار ڏسون ٿا يا ڄاڻون ٿا، ڇا واقعي اهوئي هن جو حقيقي روپ آهي؟ اسين جو روزانو ڪيترائي ڏوڪا ڪائيندا رهون ٿا ته ڇا انساني ڪردار جي پرک ۾ ڏوڪو ڪائي نه ٿا

سگهون يا غلط انداز ۾ سوچي نہ تا سگهون؟ چا منهنجا بہ ڪيترائي روپ آهن، منهنجا ڪهڙا روپ آهن ۽ ڇو آهن...؟

سُنو، سورهيہ، سورمو، سچار، سهڻو، سَهِڻو، صحيح، ثابت قدم، سخي، سياڻو، سمجهدار، سِڪايل، سِڪندڙ، سُچيت، پلو، پوتار، ڏاهو، ڏاتار، جنوني، جذباتي، جوشيلو، جمهوريت پسند، انقلابي، اشراف، انصاف پسند، عقلمند، عزتن جو نگهبان، ذهين، دهريو، ڪميونسٽ، قوم پرست، ماريل، مظلوم، محڪوم، محبوب، محبت ڪندڙ، پيارو، پيار پريو، وطن دوست، طبقي پرست، ڦريل، پيڙيل، تنگدست، تنهائي پسند، تنگدل، سنگدل، ساڙيلو، گيدي، گوال، چغل، چاپلوس، چور، ڃِي حضوري، جاهل، بيوقوف، بزدل، پاڙي، ڪانئر، ڪِنو، ڪنجوس، ڪمينو، ڪدورت پريو، ڪُوڙو، قاتل، هوڏي، هٺ ڦاڙ، حاڪم، ڏنگو، ڏقيري، ڏوهاري، مهوسي، مجوسي، وحشي، وائڙو، لوسي، لچ، لوفر، لٽيرو، ابوجهہ، ابهرو، عزتن جو ڪيڏاري، نشئي، نڪمو، زاني، ٺگ، فريبي، ڌوڪي باز، ڏاڙيل، ڦورو، ظالم، ڊڄڻو، وغيره... ڇا هي سڀ انساني ڪردار جا روپ نہ آهن؟ ڪي ڪي تہ اهڙا روپ آهن جيڪي سڌو سنئون جذبن سان واسطو رکن ٿا ۽ انهن جو تاثير اهڙو تہ گهرو آهي جو موجوده وقت تائين انسانذات جي ايجاد ڪيل لفظن ۾ انهن کي بيان بہ ڪري نہ ٿو سگهجي. پيار تہ هر ڪو ڪري ٿو، بيان تہ ڪري ڏيکاري. ڪن احساسن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ اجا مناسب لفظ بہ ڪو نهيا آهن. مثال طور... جڏهن آءٌ ڪنهن ناول ۾ يا فلم ۾ ڪا اهڙي صورتحال ڏسندو آهيان جڏهن پاڻ ۾ ڪو بہ پيار پريو رشتو رکندڙ ڊگهي عرصي لاءِ هڪ ٻئي کان وڇڙي ويا هجن ۽ پوءِ

ڪن حالتن جي ڪري هڪ ٻئي جي ويجهو ته آيا هجن پر هڪ ٻئي کي ان پراڻي حيثيت ۾ نه سڃاڻندا هجن، وڏي ڳالهه اها جو نئين صورتحال ۾ ڪين هڪ ٻئي سان بي پناهه پيار هجي تڏهن منهنجي اکين ۾ ڳوڙها چو تري ايندا آهن ۽ اندر ۾ سياندبيون چو ايرنديون آهن، جڏهن ڪنهن لاچار انسان جي چيچلائي چيچلائي مرڻ جي باري ۾ ٻڌندو آهيان تڏهن پنهنجي اندر ۾ هڪ چيڪو چو محسوس ڪندو آهيان، جڏهن ڪنهن کي مايوس، محروم، اُٻاڻڪو ۽ اداس ڏسندو آهيان تڏهن ان جو ڏک مون کي پنهنجو ڏک چو پيو ڀانئبو آهي، جڏهن ڪنهن ابهم ٻارڙي جو مرجهايل مُک ڏسندو آهيان تڏهن مون کي ائين چو محسوس ٿيندو آهي ته ڄڻڪ گلن کان مرڪڻ وسري ويو آهي ۽ ڪائنات جي رونق فنا ٿي وئي آهي. هر هڪ انسان وٽ اها حسرت چو آهي ته ڪو ٻيو کيس پسند ڪري، کيس چاهي، کيس پيار ڪري؟ ڀلا هو ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ جي باري ۾ اهڙو احساس چو محسوس ڪندو آهي جنهن کي لفظن ۾ ته بيان ڪري نه سگهندو آهي پر سندس اکيون ۽ انگ انگ پيو ٻوليندو آهي ته مون کي توسان پيار آهي؟ ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ کان مون کي نفرت چو ٿي محسوس ٿئي، ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه ٻهار جي ٻوءِ چو ٿي اچي، ڪنهن ماڻهوءَ جي موت جو ٻڌي روح کي راحت چو ٿي ملي، ڪنهن ماڻهوءَ جي اچڻ جو ٻڌي بدن سان ڄڻڪ ٽانڊا چو ڇهيا وڃن، ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪُهڻ جي احساس ۾ لذت چو ٿي ملي، ڪنهن ماڻهوءَ جي ميلاپ جو تصور ئي چو منو منو ٿو ٿئي، ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ کي پنهنجي ويجهو، ڏاڍو

ويجهو، پنهنجي اندر ۾ سمائڻ تي جيءُ چو پيو چاهي؟... پوءِ پيلا انساني ڪردار جا ڪيترا روپ آهن؟

هڪ ماڻهو جيترو ڄاڻي ٿو، اوتروئي ٿو ڄاڻي، ان ڪان وڌيڪ ڪو نہ. آءٌ جيترو ڪجهہ انساني ڪردار جي روپن جي باري ۾ ڄاڻان ٿو: مون کي هر هڪ انسان ۾ اوترا ئي روپ نظر اچن ٿا ـــ پنهنجو پاڻ ۾... ۽ تو ۾ بہ. اهڙيءَ طرح منهنجو ويساهہ آهي تہ جيترو ڪجهہ تون ڄاڻين، توکي بہ هر هڪ انسان جا اوترائي روپ نظر ايندا ـــ نہ رڳو مون ۾، پر پنهنجو پاڻ ۾ بہ. جڏهن آءٌ چوان ٿو تہ مون کي توسان پيار آهي تڏهن پيار جي باري ۾ جيترو ڪجهہ تون ڄاڻين، پنهنجو پاڻ سان منهنجي پيار جو ڪاٿو ڪرڻ لاءِ تون (جيڪڏهن سوچين تہ) وڌ ۾ وڌ اوترو ئي سوچي سگهندين. پر ٻي پاسي آءٌ وري توسان اوتري ئي پيار جو تصور ڪري سگهندس جيترو پيار جي باري ۾ آءٌ ڄاڻان ٿو... ۽ منهنجي پيار جو تصور اڻٽُ آهي، ان جي ڪا بہ حد ڪانهي، ان کي منهنجي حياتيءَ دوران ڪا بہ فنا ڪونهي. پيار جو جذبو اهڙيءَ طرح ئي لامحدود آهي جيئن ڪشادي ڪائنات ـــ منهنجو خيال آهي تہ هر جذبو بي پناهہ آهي.

پر جيڪڏهن توکي هِپو پوٽميسُ جي خبر ڪونهي تہ تون انهيءَ جي باري ۾ ڪجهہ بہ سوچي نہ سگهندين.

ٻي طرف وري هر هڪ لفظ کي پنهنجو عزت ٿيندي آهي... ويندي 'بي عزت' لفظ کي بہ پنهنجي هڪ عزت آهي. ڪي ماڻهو پنهنجي گهٽ ڄاڻ سبب، ڪي مذاق ۾ ۽ ڪي تہ ڄاڻي ٻجهي لفظن جي بي حرمتي ڪندا آهن. خاص طرح جڏهن انسان جي ڪردار جي باري ۾ ڪي بہ لفظ استعمال ڪيون تڏهن اسان کي

ڪوشش ڪري صحيح لفظ صحيح جاءِ تي ڪتب آڻڻ گهرجن. ائين نہ ٿئي جو لفظ جي بي عزتيءَ سان گڏوگڏ ڪنهن عزت واري ماڻهوءَ جي بہ بي عزتي ڪري وجهون.

پر چا ان موقعي تي ڪو بہ مون کان اهو پڇي نہ تو سگهي تہ چا خود منهنجي ڪردار ۾ هڪ قاتل، هڪ زاني، هڪ نشئي وغيره جو روپ شامل آهي؟ منهنجو خيال آهي تہ منهنجو جواب ’ها‘ هوندو. مون پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪيترا ئي پيرا ڪنهن نہ ڪنهن کي قتل ڪرڻ جي باري ۾ سوچيو هوندو، ڪيترا ئي پيرا ڪنهن نہ ڪنهن سان جنسي خواهش پوري ڪرڻ جي باري ۾ سوچيو هوندو، ڪيترا ئي پيرا ڪنهن نہ ڪنهن شيءِ جو نشو ڪير هوندو يا ڪرڻ جي آرزو پيدا ٿي هوندي ـــ چا تنهنجي ذهن ۾ ڪڏهن بہ اهڙا خيال ڪو نہ آيا آهن، تہ تون ڪنهن کي ڪُهي ڇڏين، چا تو ڪڏهن بہ اهڙي خواهش نہ ڌاري آهي تہ هِي يا هو مري وڃي، چا تو ڪڏهن بہ پنهنجي جنسي گُهر پوري ڪرڻ جي باري ۾ ڪو نہ سوچيو آهي، چا تو ڪڏهن بہ ڪنهن بہ قسم جو نشو نہ ڪيو آهي، چا تو ڪڏهن بہ ڪوڙ نہ ڳالهايو آهي، چا تو ڪڏهن بہ اداڪاري نہ ڪئي آهي، چا تو ڪڏهن بہ ڪنهن سان نِگي ڪو نہ ڪئي آهي، چا تو ڪڏهن بہ پنهنجي اندر ۾ ڏڄ محسوس نہ ڪيو آهي، چا تو ڪڏهن بہ ڪنهن جي بہ ڪا بہ خواهش ڪو نہ ٺڪرائي آهي، چا...؟

پر جيڪڏهن تون مون کان سوال پڇين تہ چا مون ڪنهن کي ڪُنو آهي، ڪنهن سان زنا ڪئي آهي.... تہ منهنجو جواب يقينن ’نہ‘ هوندو. ڇو تہ تون وري هڪ ٻيو سوال پڇندين تہ چا آءٌ قاتل يا زاني سڏبس؟ جواب يقينن ’نہ‘ هوندو، تہ پوءِ منهنجي

ڪردار مان قاتل ۽ زاني روپ ڪڍي ڇو نہ ڇڏجن!؟ نہ مون قتل ڪيو آهي ۽ نہ زنا، پر ان جي باوجود بہ آءٌ ڪڏهن بہ اهو پسند نہ ڪندس تہ انساني ڪردار جي انهن ٻن روپن کي پنهنجو پاڻ مان ڪڍي ڇڏيان. اهي ٻئي ڪردار منهنجي اندر ۾ موجود آهن، پر...

(1) هر انسانُ هر شيءِ، هر عمل کي ڪنهن نہ ڪنهن مخصوص نڪتہءِ نظر موجب ڏسي ٿو. هڪڙن ماڻهن هٿ ڪي شيون ڏاڍيون سٺيون آهن تہ ڪن ٻين وٽ اهي ساڳيون شيون ڏاڍيون خراب. رياست يا ذاتي ملڪيت جو ئي مثال وٺ. ڪيترا ئي ماڻهو انهن جي بقا ۽ بچاءَ لاءِ پنهنجون زندگيون وڃائي ۽/يا ”قربان“ ڪري چڪا آهن ۽ ٻي طرف وري ڪيترن ئي ماڻهن جي شديد خواهش آهي تہ اهي ختم ٿي وڃن ڇو تہ اهي فتني ۽ فساد جي پيڙهہ آهن. رُوسو رياست کي ڏاهي جنگلي زندگيءَ ۾ موتي هلڻ ۽ وري نون معاهدن تحت نئين رياست اڏڻ جو خواهشمند هو. سندس پوئلڳ اڄ بہ انهيءَ خيال جا آهن. ٻي طرف هٽلر سڄيءَ دنيا ۾ هڪ اهڙي رياست اڏڻ پئي چاهي جنهن تي ”جرمن قوم“ (حقيقت ۾ ائين چئجي تہ هٽلر جي هم خيالن) جي حڪومت قائم رهي سگهي. ٽين طرف وري هڪڙن ماڻهن سيڪيولر ۽ ”جمهوري“ رياستون جوڙي رکيون آهن. چوٿين طرف ڪيترن ئي رياستن جا حاڪم پنهنجي قبضي هيٺ هلندڙ رياستن کي مذهبي فلسفن تحت هلائڻ جون دعوائون پيا ڪن ۽ پنجين طرف وري ڪيتريون ئي سوشلسٽ حڪومتون ۽ عوامي جمهوري راڄ آهن جن جو ويساهہ آهي تہ رياست جو وجود انت تہ ختم ٿيڻو آهي. ڪي بيوقوف رياست جي وجود کي ’غير فطري‘ پيا سمجهن، تہ ڪن سياڻن جي وري

تحقيق آهي ته رياست جو وجود ۽ رياست جو فنا ٿي وڃڻ فطري آهي. اهڙا ئي خيال ذاتي ملڪيت جي باري ۾ به آهن... وري ٻيو مثال وٺ. آءٌ وڏي وجي جيڪڏهن ڪنهن کي ٻُڪ وجهي ٻي اختيار ٿي چُمان ٿو ته فرائيڊ جي خيال موجب اهومنهنجي جنسي خواهش تحت ٿيو، زونگ جي خيال موجب جيتري پيار جو اظهار مون ڪيو آهي ان ساڳيءَ ئي هستيءَ کان اوتري ئي نفرت منهنجي اندر ۾ لڪل آهي، ڪي انهيءَ کي زبردستي ۽/يا شرارت به سمجهي سگهن ٿا، ڪي چاپلوسي ۽ ڪي انهيءَ ساڳي ئي عمل کي منهنجو بي پناهه پيار. ان ڪري ڪنهن به عمل کي ڏسڻ، جاچڻ، پرکڻ لاءِ اهو بيحد ضروري آهي ته انهيءَ جي باري ۾ منهنجو يا تنهنجو نڪتهء نظر ڪهڙو آهي.

(2) ٻي پاسي وري اهو به ضروري آهي ته جنهن جذبي کي آءٌ پيار چوان ٿو، جنهن کي ڪِنو سمجهان ٿو، جنهن عمل کي ظلم سڏيان ٿو، جنهن کي نٻگي، ڏوکو يا دولاب چوان ٿو، سونهن، سورهيائي، غيرت، غرور وغيره جي باري ۾ جيڪو منهنجو تصور آهي، سِڪ، سياٽپ، سچائيءَ، ثابت قدميءَ وغيره جي باري ۾ جيڪو منهنجو خيال آهي، ڇا تون انهيءَ سان اتفاق ڪرين ٿو يا نه؟ هڪڙي ماڻهوءَ جو خيال هو ته شرافت ۽ بزدلي، بهادري ۽ ضد، ذهانت ۽ نٻگيءَ، اداڪاريءَ ۽ مڪر، سچ ڳالهائڻ ۽ بيوقوفيءَ جي وچ ۾ ڪو به فرق ڪونهي، پر هڪ ئي شيءِ جا به نالا آهن. مون ڪي سندس خيالن سان ايترو ئي اختلاف هو جيترو ڪيس پنهنجي خيالن جي صحيح هجڻ تي پروسو. ڇا تون سندس اهڙن خيالن سان اتفاق ڪري سگهندين؟ انسان وٽ هر هڪ عمل، ڪردار ـــ سچ ، ڪوڙ، ظلم، نٻگيءَ وغيره جي هڪ

مخصوص تشريح ٿئي ٿي يا ائين چئجي تہ ڪنهن بہ مخصوص نڪتہء نظر واري ماڻهو وٽ هر هڪ لفظ، احساس، عمل، ڪردار جي باري ۾ ڪو نہ ڪو مخصوص مفهوم ٿئي ٿو.

(3) شعور، تحت شعور ۽ لاشعور نفسيات ۾ استعمال ٿيندڙ ٽي عام لفظ آهن. اسين جيڪو ڪجهہ ڏسون، ٻڌون، سِنگهون، چکيون، ڇُهون ۽ پرکيون ٿا ـــ ڄاڻ پرايون ٿا ـــ اهو سڀ ڪجهہ اسان جي ذهن ۾ محفوظ ٿي وڃي ٿو. انهيءَ ڄاڻ مان ڪيترين ئي ڳالهيون اسان کي هر وقت ياد رهن ٿيون ۽ جنهن وقت چاهيون انهن جو اظهار ڪري سگهون ٿا ـــ هي آهي اسان جو شعور. ڪيترين ئي ڳالهيون ياد ڪرڻ لاءِ اسان کي ذهن تي زور ڏيڻو پوي ٿو يا ڪنهن وقت اوچتو ياد پئجي وڃن ٿيون، نہ تہ عام حالتن ۾ اهي اسان کان وسريل هونديون آهن ـــ هي آهي تحت شعور. ڪجهہ ڳالهيون وري اهڙيون هونديون آهن جيڪي اسان جي ذهن ۾ تہ موجود هونديون آهن پر ڪوشش ۽ اتفاق جي باوجود اسان کي ياد نہ ايندديون آهن (پر ڪڏهن ڪڏهن اسان کان انهن جي اثر هيٺ ڪو نہ ڪو ڪم بہ ٿي ويندو آهي) ـــ هي آهي اسان جو لاشعور. جيڪا بہ ڄاڻ ڪنهن بہ وسيلي اسان جي ذهن تائين پهچي ٿي اها فنا ڪو نہ ٿي ٿئي پر مرڻ گهڙيءَ تائين موجود رهي ٿي. موجوده وقت تائين جيڪي رڳو ڪتاب پڙهيا آهن،انهن جو ئي مثال وٺ. مون يا تو حياتيءَ جي مختلف ڏاڪن تي مختلف ڪتاب پڙهيا آهن. لکين لفظ ۽ جملا اسان جي ذهن تائين پهتا آهن، پر ڇا اهي سڀ هن وقت اسان جي شعور ۾ آهن؟ حد تہ اها آهي جو ڪيترن ئي ڪتابن جا نالا بہ وسري ويا آهن. منظر، لقاءَ، شيون، عمل جيڪي اسان ڏٺا، ڳالهيون ۽ آواز

جيڪي اسان ٻُڌا، خوشبوئون ۽ بدبوئون جيڪي اسان سنگهيون، ذائقا جيڪي اسان چکيا، ڪِن اسان کي ڇهيو ۽ ڪنهن کي اسان ڇهيو، اهي سڀ ڇهاءَ ۽ اسان جي ڪيل پرک ـــ سچي جي سچي ڄاڻ ـــ ڇا سڀ جو سڀ اسان جي شعور ۾ موجود آهي؟ نه، الائي ڪيڏو وڏو حصو موجود نه آهي. اسان جو خواهشون ۽ خواب، اسان جو سوچون ۽ اسان جي سمجهه، موجوده وقت تائين جي سموري حاصلات هن وقت اسان جي شعور ۾ موجود ڪونهي پر ان جو ڪجهه حصو آهي. اسان جو ڪيترين ئي سوچون ۽ خواهشون، ڪي ”مجبورن“ ۽ ڪي ضرورتن ۽ ڪي ڀوَ جي ڪري اسان جي ذهن جي اُونهن خانن ۾ لڪل آهن.

(4) اسين جيڪي ڪجهه بنجڻ چاهيون ٿا يا ڪرڻ گهرون ٿا اهو سڀ ڪجهه بنجي يا ڪري نه ٿا سگهون. اسان جي آڏو ڪيترين ئي رڪاوٽون آهن ـــ فطري، ذهني، بدني، سماجي، علمي، عقلي، وسيلن جون ۽ حاصلات جون رڪاوٽون. وڏي ڳالهه اها آهي ته هر منزل کي حاصل ڪرڻ جو هڪ سائنسي طريقو ٿئي ٿو. جيڪڏهن ان طريقي مطابق نه وڌنداسون ته پنهنجيءَ منزل تائين ڪو نه پهچنداسون. اجا به ڳالهه اها آهي ته ڪنهن به منزل تائين پهچڻ لاءِ ان جو صحيح طريقو وٺي هلڻ جي باوجود اسان کي جمار، وقت جي ضرورت پوي ٿي. ڪن به ٽوٽڻ ڦيٽڻ ۽”جادوگري“ سان آءٌ ڪو عالم بنجي ڪو نه ٿو سگهان. جيڪڏهن آءٌ عالم ٿيڻ چاهيان ٿو ته مون کي انساني تجربن، سکيائن، انهن مان ڪڍيل نتيجن، ان کي حاصل ڪرڻ جي طريقن ۽ وسيلن ۽ پنهنجي ذهن جي وڏي باصلاحيت ٿيڻ جي ضرورت هر دم رهندي. دنيا جي ڪروڙها انسانن منجهان

رڳو ڪجھ ماڻھو ئي عالم، سائنسدان، سياستدان، ڊاڪٽر، انجنيئر ۽ ٻين مختلف عملي شعبن ۾ ماهر ٿي سگھيا آهن. ڇا ٻين ڪروڙين انسانن وٽ ذهن ڪونهي؟ اسين ڪيترن ئي معاملن ۾ گھربل معيار کي پهچي نہ سگھيا آهيون ۽ جيڪي ڪجھ ڪرڻ چاهيون ٿا يا ڪري سگھون ٿا اهو ڪري نہ سگھيا آهيون.

(5) هڪ وڏو عنصر اهو بہ آهي تہ اسين جيڪو ڪجھ بڻجڻ چاهيو آهي يا ڪرڻ گھريو آهي اهو سڀ ڪجھ بڻجڻ يا ڪرڻ ڏنو ڪو نہ ٿو وڃي. ڪروڙين انسان شاندار ذهن رکن ٿا پر جڏهن کان سماج جي اڻ برابر ورڇ ٿي آهي تڏهن کان ٻين گھٽين شين سان گڏ علم تي بہ حاڪم طبقن جي ڇمت رهي آهي. هو لاڳيتو ان کي پنهنجي مفاد ۽ بچاءَ ۾ ڪتب آڻيندا رهيا آهن. اهڙيءَ طرح بيشڪ محڪوم گھراڻن مان بہ ڪيترائي ذهين، مدبر، عاقل ۽ ماهر نڪتا آهن پر اهي هڪ اهڙي سرشتي ۾ ڦاٿل رهيا آهن جو سندن تحقيقُن ۽ تخليقن جو ٻهريون ۽ اهم فائدو حاڪم طبقن ورتو آهي (پوءِ... گھڻو عرصو پوءِ ڪجھ خيرات طور محڪومن کي بہ مليو آهي). ٻي طرف وري حاڪم سرشتي جي هزارين سونڊن ڪين ڪٿي نہ ڪٿي سوڳھو پڪڙي رکيو آهي. جيڪڏهن انهن ڪجھ ڪرڻ بہ چاهيو آهي تہ ڪين تمام ڊگھو عرصو حاڪم سرشتي جي چار مان نڪرڻ ۾ لڳي ويو آهي ۽ جڏهن ٿورو ڪجھ ٻاهر نڪري سگھيا آهن تڏهن سندن ڄمارن کين رڳو ايتري موڪل ڏني آهي جو هو ڪجھ ڇئي سگھن. ٿورڙا ڪي آهن جيڪي ڪجھ ڪري سگھيا آهن.

(6) جڏهن جي چوڏاري ۽ منجهس ڪجهه پهلوئن ڪي ڏسي آيا آهيون تڏهن آخر ۾ انسان جي خودمختياري رهي ٿي. ماڻهو ڪنهن عمل تي قادر هئڻ جي باوجود ان کي خراب سمجهي نه ٿو ڪري يا ڪِنو سمجهڻ جي باوجود به ڪري ٿو يا سنو سمجهڻ جي باوجود نه ٿو ڪري. مثال طور لڳ ڀڳ سمورا انسان ڪُوڙ، قتل جهڙن عملن کي خراب سمجهن ٿا پر جيڪڏهن (سني يا ڪني) مقصد تائين پهچڻ ۾ رڪاوٽ کي هٽائڻ لاءِ اهڙو عمل ڪرڻو ئي پئجي وڃي ته ماڻهو ڪو نه ترسندو، نه ئي ڪهل ڪائيندو. ذرا سوچ ته ڪر! موجوده وقت تائين ٿيل سمورو قتلام ڇو ٿيو آهي، ڪوڙ ڇو ڳالهايو ويو آهي، ٺڳي ڇو ڪئي وئي آهي، ڌاڙا ڇو هنيا ويا آهن، عزتن ڇو لُٽيون ويون آهن، ڪاهون ڇو ڪيون ويون آهن، جيل ڇو ناهيا ويا آهن، اذيتون ڇو ڏنيون ويو ن آهن، دنيا جي لکين ماڻهن کي غلام ڇو بنايو ويو آهي...؟ سمجهڻ لاءِ هڪڙو ننڍڙو مثال وٺ. جيڪڏهن رڳو هڪ ”نيڪ“ ۽ رڳو هڪ ”بُري“ماڻهوءَ کي اهڙي قوت هجي جو جيئڻ هو چاهن ائين ڪري سگهن، ته نتيجو ڇا نڪرندو؟ نيڪي ۽ برائي ٻئي هڪ ٻئي خلاف ويڙهه ڪنديون ۽ ان جو نتيجو.....؟ موجوده وقت تائين سماج اندر جيڪو ڪجهه ٿيو آهي اهو ابتڙ قوتن جي ويڙهه ڪري ٿيو آهي ۽ اها ويڙهه تيستائين رهڻي آهي جيستائين ڪو فيصلو نه ٿو ٿئي... (تو جيان مون کي به يقين آهي ته آخري سوڀ نيڪيءَ جي ٿيندي.)

ٻن ابتڙن جي ويڙهه نه رڳو انساني سماج ۾ موجود آهي پر انساني دماغ ۾ به موجود آهي ۽ سڄي ڪائنات ۾ به موجود آهي. انساني ذهن ۾ ابتڙين جي ويڙهه.... هڪ روپ جي پنهنجي ابتڙ

روپ خلاف ويڙهه ـــ پوءِ جيڪو به روپ حاوي هوندو اهو ڪم ڪنداسون. جيڪڏهن انساني ڪردار جو هر هڪ روپ ان جي ابتڙ روپ سان ٽڪر ۾ رکندو ويندين ته توکي چٽيءَ طرح نظر ايندو، ته آءٌ چو انساني ڪردار مان ڪنهن به روپ جي نيڪاليءَ جو مخالف آهيان.

هڪڙو ماڻهو جيڪو ڪنهن به مخصوص ماحول ۾ رهي ٿو، ڪنهن به روپ لاءِ ڪو به مخصوص مفهوم رکي ٿو ۽ ڪنهن به نڪتهء نظر جو پوئلڳ آهي، بهرحال انهيءَ جا سوين روپ آهن. آءٌ ڊاڪٽر آهيان ۽ جڏهن ڪو به مريض ڏسان ٿو ـــ پوءِ اهو پوڙهو هجي، جوان هجي يا ٻار، مرد هجي يا عورت، خوبصورت هجي يا بدصورت، ڪارو هجي يا گورو، ڏيهي هجي يا پرڏيهي، مٽ مائٽ، دوست، سنگتي هجي يا اڻواقف، دشمن، خوشبوءِ سان واسيل هجي يا بدبوءَ سان پريل ـــ جڏهن انهيءَ کي ڏسان ٿو تڏهن اهو منهنجي لاءِ رڳو هڪ مريض آهي (باقي ڳالهيون ثانوي ٿيو وڃن). هي منهنجو ڊاڪٽر وارو روپ آهي... آءٌ ڪپتان آهيان، وردي پايان ٿو ۽ فوجي انتظام هيٺ هلان ٿو، پوءِ ڀلي مون کي فوجي روپ سان محبت هجي يا ان کان نفرت، فوجي بنجڻ منهنجي خواهش هجي، ضرورت هجي يا ”مجبوري“ پر جڏهن به ڪو فوجيءَ جي حيثيت ۾، ڪيشٽ ڪندو ته انهيءَ سان منهنجو رويو فوجي هوندو. جيڪڏهن هيٺيون مون کي سلام نه ڪندو ته مون کي ڪاوڙ ايندي ۽ جيڪڏهن آءٌ مٿين کي سلام نه ڪندس ته انهيءَ کي مون تي ڪاوڙ ايندي، مون تي سمورا فوجي ضابطا لاڳو ٿين ٿا. هي منهنجو ڪپتان ۽ فوجي روپ آهي... نوڪر آهيان ۽ نوڪري ڪيان ٿو پوءِ نوڪري مون کي پسند هجي يا

ناپسند پر جيڪي بہ”مجبوريون“ ڪنهن نوڪر لاءِ ضروري هونديون آهن، اهي مون سان بہ لاڳو آهن، ڪڏهن ڪو مٿيون مون سان زيادتي ڪري ٿو تہ مون ڪي سَهٽو پوي ٿو ۽ جيڪڏهن مون کان پنهنجي هيٺين سان ڪا زيادتي ٿي وڃي ٿي، تہ ان کي سَهٽي پوي ٿي. منهنجو هڪ روپ نوڪر وارو روپ آهي... سماج جو جُزو آهيان ۽ هيٺين طبقي جو فرد ۽ انهيءَ حيثيت ۾، جيڪي بہ مون کي تڪليفون پهچن ٿيون مون کي انهن کان شديد نفرت آهي ۽ اهڙيءَ طرحظلم ڪندڙ کان شديد نفرت آهي. ظالم ڪهڙيءَ بہ صورت ۾ هجي ۽ ڪٿي بہ هجي، هُو منهنجو ويري آهي ۽ آءٌ ان جو ويري آهيان ۽ جنهن تي بہ ظلم ٿئي ٿو اهو منهنجو طبقاتي يا قومي ڀاءُ آهي ۽ مون کي انهيءَ سان ڏاڍي محبت آهي ۽ سمورين پيڙائن خلاف جدوجهد ۾ منهنجو ان سان ڀرپور ساٿ آهي. سماج جي مظلوم فرد جي حيثيت ۾ منهنجو هڪ روپ مظلوم جو روپ آهي... پيءُ ماءُ سان پٽ جي حيثيت ۾، ڀينرن ۽ ڀائرن سان ڀاءُ جي حيثيت ۾، دوستن ۽ ساٿين سان دوست ۽ ساٿيءَ جي حيثيت ۾، مِٽن مائٽن سان مائٽ جي حيثيت ۾، انسان سان انسان جي حيثيت ۾، مون وٽ بي پناهہ پيار آهي. جيستائين آءٌ جيئرو آهيان، تيستائين منهنجو پيار بہ جيئرو آهي. هن ڌرتيءَ تي يا ڪائنات ۾ اهڙي ڪا بہ قوت موجود ڪونهي جيڪا مون منجهان انهيءَ جذبي کي ڪرچي ڪري سگهي. منهنجو پٽ جو روپ آهي، ڀاءُ جو روپ آهي، سنگتيءَ جو روپ آهي، مائٽ جو روپ آهي، انسان جو روپ آهي ـــ هڪ پيار ڪندڙ جو روپ آهي. منهنجا سچار، ڪوڙي، ذهين، بيوقوف، دلير، بزدل، ڪاوڙجندڙ، ڪاوڙ ڪائيندڙ، دوست،

دشمن وغيره وغيره جا روپ آهن ــ منهنجا سوين روپ آهن ۽ مون کي پنهنجي ڪنهن به روپ کان انڪار ڪونهي. تون به ذرا پنهنجو تفصيلي جائزو وٺي تجزيو ڪري ڏس ۽ سوچ ته ڇا تنهنجا سوين روپ ڪونهن، ڇا تنهنجو رڳو هڪ روپ آهي؟ اسان، وقت ۽ حالتن جي ڳالهه آهي ته ڪهڙو روپ اختيار ڪيون ٿا، ڪهڙو پسند ڪيون ٿا ۽ ڪهڙو ناپسند، ڪهڙو نيڪ آهي ۽ ڪهڙو برو، ڪهڙو سٺو آهي ۽ ڪهڙو خراب.

اسان پنهنجي حياتيءَ جو وڏو حصو پنهنجي حقيقي روپ يا روپن هيٺ گذاريون ٿا، پر ڪڏهن ڪڏهن اسان مان هر هڪ کي پنهنجي اصلي مُنهن ته هڪ نقلي مُنهن چاڙهڻو پوي ٿو ــ ضرورتن يا ”مجبورن“ ــ بيشڪ آءٌ اندر ۾ رئندو هجان، نفرت ڪندو هجان يا سڙندو هجان، پر ڪن ڪن موقعن تي ضرور ڪلي خوش ٿي پيش آيو هوندم، ڪن ڪن موقعن تي ڪاوڙ جو اظهار نه ڪيو هوندم، ڪٿي ڪٿي پيار جو اقرار نه ڪيو هوندم، ڪٿي دوست ٿيو هوندم ۽ ڪٿي دشمن، ڪٿي بهادريءَ جي ڏاڙ هنئي هوندم، ته ڪٿان ڀاڙي ٿي ڀڳو هوندم، ڪٿي پسند کي ناپسند ظاهر ڪيو هوندو، ته ڪٿي ناپسند کي پسند، ڪٿي مسخرو، ڪٿي سنجيده، ڪٿي کلندي رنو هوندم ۽ ڪٿي رُوئندي کليو هوندم، ڪٿي ڪوڙو آٿت ڏنو هوندم ۽ ڪٿي سچ ظاهر نه ڪيو هوندو...

ماڻهو آهيان ۽ ماڻهو ٿي رهڻ چاهيان ٿو، ”فرشتي“ بنجڻ جو شوق ڪو نه اٿم ۽ نه ئي وري ڪا اهڙي خواهش اٿم ته مون کي ”فرشتو“ سمجهيو وڃي. جيڪڏهن ڪنهن به مون کي ڪنهن به موقعي تي ”فرشتو“ سمجهيو آهي ته اهو سندس سمجهه جو

قصور آهي. مون کي پيار آهي ۽ مون وٽ نفرت به آهي، سنايون ڪيان ٿو ۽ برايون به، مون وٽ سوچون، خواهشون، مقصد ۽ بي پناهه جذبا آهن ـــ مون کي فخر آهي جو ماڻهو آهيان.

***

هن پاڳل ماڻهوءَ اجا گهڻو ڪجهه ڳالهايو پر مون کي ڏک تي رهيو آهي ته ان جا ڪوڙ خيال لکي نه سگهيو آهيان. ٻي پاسي سندس بيان ڪيل خيالن جو چڱو حصو ڪافي وضاحت طلب آهي، پر پوءِ به مون کي سندس خيالن سان اختلاف ڪونهي. ماڻهوءَ جي ذهن ۾ سٺي ۽ بري جي جنگ هلندي رهي ٿي، ڪڏهن سٺو پاسو حاوي رهي ٿو ته ڪڏهن برو پاسو به حاوي پئجي وڃي ٿو. ٿي سگهي ٿو ته ڪو ماڻهو مرڻ گهڙيءَ تائين پنهنجي سٺي پاسي کي حاوي رکڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي يا ڪنهن تي مرڻ گهڙيءَ تائين برو پاسو حاوي رهي، پر عام حالتن ۾، عام ماڻهن تي معاشري جي گهڙيل عام سٺن اخلاقن جو وڏيڪ اثر رهندو آهي.

پَرينءَ، البيروني هاسٽل ۾ منهنجي پرسان 44-ڪمري ۾ رهندڙ سعيد جعفر هتي ملي ويو. ڳالهيُن ڪندي هن چيو ته ’اخلاق‘ سماج ڊاهيندو/ناهيندو آهي پر اسين جيڪو ڪجهه فطرت کان ڪٽي تا اچون ان کي سماج بدلائي نه ٿو سگهي.

متيُن ڳالهين سان لاڳو منهنجي لاءِ سڀ کان وڏيڪ اهم سوال هي آهي ته اسين فطرت مان ڇا تا ڪٽي اچون ۽ سماج ۾ ڇا تا جوڙيون؟

اسين فطرت مان رڳو حياتيءَ پريو، پنهنجي مخصوص گُهرجن ۽ ارتقائي طرح اسريل (پر خالي) دماغ وارو هڪ

مخصوص بدن ڪٽي ٿا اچون، باقي سڀ ڪجھ سماج مان اچي ٿو ـــ سماجُ، جيڪو بذات خود فطرت جو هڪ ذهانت ڀريو حصو آهي.

ڏسندڙ جي نگاھ/پرک کي ڏسندڙ جو ذهن آهي ۽ جيئن چاهي تيئن سمجهي سگھي ٿو.

پنهنجي اختلاف رکندڙ خيالن کان مون کي واقف ڪندين، تہ تنهنجي مهرباني ٿيندي.

تنهنجو

م ح ب ت

***

سماج، طبقا ۽ پيداواري لاڳاپا

انساني سماج جڏهن کان وجود ۾ آيو آهي تڏهن کان وٺي اڄ ڏينهن تائين جيئن جو تيئن نہ رهيو آهي، پر اهو لاڳيتو اُسرندو ۽ بدلبو رهيو آهي ۽ نہ رڳو اسرندو ۽ بدلبو رهيو آهي پر وڌندو بہ رهيو آهي. سندس اها واڌ هڪ پاسائين ڪڏهن بہ نہ رهي آهي، پر گهڻ پاسائين رهي آهي ـــ علم ۽ ادب ۾ واڌ، تحقيق ۽ کوجنا ۾ واڌ، هنرمنديءَ ۽ صلاحيتن ۾ واڌ، پيداواري طريقن ۽ عملن ۾ واڌ، سماجي رشتن ناتن ۾ واڌ، ڏيٺ وائٺ ۽ پرک ۾ واڌ، پيداواري وسيلن ۽ اوزارن ۾ واڌ، سلڇڻائيءَ ۽ سيبتائيءَ ۾ واڌ، سچ ۽ حق ڳولي هٿ ڪرڻ جي راهه ۾ واڌ، وغيره. اها واڌِ هيٺين سطح کان مٿين سطح ڏانهن، توري کان گهڻي ڏانهن، سادي کان اُچي ڏانهن، اڻ ڳُتيل کان ڳتيل ڏانهن هڪ لاڳيتي سنهي سوڙهي کان ٿلهي ويڪري ونگوڙي (ويڙهہ يا چَلي) جيان ٿي آهي.

انساني سماج جو پهريون، وڏو ۽ ڊگهو دَور، جيڪو لڳ ڀڳ ٽي لک ورهين تي پکيڙيل آهي، غير طبقاتي (بنا طبقن وارو، سماجي طبقن جي اڻ موجوديءَ وارو) دَور هو. ان سماجي دور ۾ ڪو بہ طبقو ڪو نہ هو. طبقي مان اسان جي مراد آهي سماجي طبقو. جيئن اڄ ڪلهہ اسان وٽ ڪو سرمائيدار آهي تہ ڪو مزدور، ڪو جاگيردار (زميندار) آهي تہ ڪو هاري. ايئن ڪو بہ طبقو نہ هو. سماجي طبقي مان اسين اهو مطلب وٺون ٿا تہ

ڪنهن پيداواري ٽاڪ ڏانهن ماڻهن جي ڪنهن نہ مخصوص ٽولي جو ڪو نہ مخصوص رويو. جيئن، بني هڪ پيداواري ٽاڪ آهي. ان ڏانهن مجموعي طرح ماڻهن جي ٻن وڏن ٽولن جو هڪ ٻئي ڪان ڌار، مختلف ۽ ابتڙ رويو آهي. هڪ ٽولو (آباديءَ جي لحاظ کان ڏاڍو وڏو ٽولو) بنيءَ ڏانهن پيداوار ڪندڙ وارو، اُپائيندڙ وارو رويو رکي ٿو. ان کي هاري چئون ٿا. هاري بنيءَ ۾ پورهيو ڪري ٿو ـــ پراءُ، ڪيڙي، سنوَت، پيڃارو، ٻج، رونبو، لاب، اُپت. هاري ماڻهن جو بنيءَ ڏانهن اُپائيندڙ وارو، پيداوار ڪندڙ وارو رويو آهي. جڏهن تہ ساڳي ئي بنيءَ ڏانهن ماڻهوءَ جي ٻي ٽولي (آباديءَ جي لحاظ کان ننڍڙي ٽولي) جو رويو سڀ ڪجهہ اُپايل کي کائيندڙ، ڪٽيندڙ، هڙپ ڪندڙ ۽ مالڪي جمائيندڙ وارو رويو آهي. هيءُ ننڍڙو ٽولو جاگيردار (زميندار) بنيءَ تي پاڻ پورهيو ڪو نہ ٿو ڪري، پر بنيءَ جي سموري اُپت جو مالڪ آهي. هڪَ پيداواري ٽاڪ ـــ بنيءَ ـــ ڏانهن ٻن ٽولن جا بہ رويا آهن. هڪ وڏو ٽولو (هاري) اپائي ٿو پر مالڪ ناهي ۽ ٻيو ننڍو ٽولو (جاگيردار، زميندار) اپائي ڪو نہ ٿو پر مالڪ آهي. هاري هڪ طبقو آهي ۽ جاگيردار (زميندار) ٻيو طبقو ـــ هڪ طبقي جو نفعو، ٻي طبقي جو نقصان آهي.

اسان وٽ عام ڳالهہ ٻول ۾، مثال طور شاگرد طبقو، استاد طبقو، وڪيل طبقو، ڊاڪٽر طبقو، ڪلرڪ طبقو، دانشور طبقو، پڙهيل طبقو، وغيره جهڙا لفظ يا اصطلاح ڪتب ايندا رهندا آهن، پر انهن جي معنىٰ اها نہ آهي جيڪا سائنسي سادي ٻوليءَ ۾ طبقي جي آهي. انهن کي مختلف فني، هنري، علمي، ادبي شعبا، حصا، پاڱا تہ چئي سگهون ٿا، پر طبقو نہ. پورهيت

(مزدور) طبقو، سرمائيدار طبقو، هاري طبقو، جاگيردار طبقو، غلام طبقو، سردار (آقا) طبقو ۽ انهن سيني طبقن ۾ ايندڙ ماڻهن کان سواءِ باقي ٻچيل سيني شعبن لاءِ گڏيل لفظ ڪتب ايندو آهي 'هيٺيون وچون طبقو' ـــ انهن سيني اصطلاحن کي پنهنجي پنهنجي واري تي ڇنڊيندا سون.

غيرطبقاتي سماج ڦري طبقاتي سماج ٿيو ۽ ان طبقاتي سماج کي ٽن دورن ۾ ورهايو ويو آهي. پهريون، غلامداري دور، ٻيو جاگيرداري دور ۽ ٽيون سرمائيداري دور. انهن ٽنهي دورن مان هر هڪ کي پنهنجا پنهنجا پيداواري، طبقاتي، ثقافتي ۽ سماجي گڻ اوگڻ هئا، سنايون ۽ برايون، واڌايون ۽ گهاٽايون هيون، جن جي بنياد تي انهن کي هڪ ٻي کان فرق وارو، نرالو ۽ ڇٽو ڪري ٻيهاري سگهجي ٿو. هيءُ طبقاتي سماج غلامداري دور مان ڦري جاگيرداري دور ٿيو ۽ جاگيرداري دور مان ڦري سرمائيدار دور ۾ آيو، جنهن کان پوءِ ان طبقاتي سماج جي ڄمار پوري ٿي ۽ اهو اُسري، بدلجي، ڦيرو ڪائي، غيرطبقاتي سماج، ڪميونسٽ سماج تي پوڻو آهي، جنهن جو پهريون، ابتدائي ڏاڪو سوشلزم آهي جنهن ۾ طبقاتي سماج جون پيدا ٿيل برايون، گهٽتايون، رياستون، پارٽيون، ويچا ۽ طبقاتي اثر ختم ٿيٽا آهن ته نئين غيرطبقاتي، اعلىٰ، سڌريل سائنسي سماج جون سنايون، نيڪيون، سلڇڻايون ۽ پائپيون ٻه پيدا ٿيڻيون، اسرڻيون ۽ وڌڻيون آهن. انهيءَ لحاظ کان سوشلسٽ دَورُ سرمائيداري (طبقاتي) سماج کان غيرطبقاتي سماج ڏانهن هلڻ، وڌڻ ۽ پهچڻ وارو دور يعني عبوري دور آهي.

انهيءَ حساب سان اڄوڪو ماڻهو، ماڻهوءَ-سماج جي تاريخ تي هڪڙِي گهِري نظر وجهڻ سان ئي، پرکي سگهي ٿو ته ماڻهوءَ-ذات پنج سماجي دور ڏٺا آهن: پهريون غيرطبقاتي سماج، ٻيو غلامداري سماج، ٽيون جاگيرداري سماج، چوٿون سرمائيداري سماج ۽ پنجون ڪميونسٽ سماج.

اها اوسر ۽ قيرقار جيئن ته ڌرتيءَ جي هر علائقي جي ماڻهن ۾ هڪ ئي وقت هڪ جهڙي، هڪ ڪَري ۽ مشيني انداز جي نه ٿي آهي تنهنڪري اڄ به اسان کي مختلف سماجي ٽولا مختلف سماجي سطحن جي حياتي گذاريندي نظر ايندا. سُويت يونين جي علائقي ۾ ابتدائي راڄوٽو دَور گذريو، وري غلامداري گذريو، تنهن مٿان جاگيرداري دور، ان کان پوءِ سرمائيداري دور، جنهن کي اُتان جي پورهيت ڊاهي، پَٽُ ڪري، نئون سوشلسٽ سماج اَڏي ورتو. اهڙيءَ طرح سويت يونين جي علائقي ۾ پنج ئي دور پنهنجي شڪل ۾ ظاهر ٿيا. پر مثال طور، برطانيا، فرانس، هالينڊ، بيلجيم، اولهه جرمني وغيره جا علائقا راڄوٽو، غلامداري، جاگيرداري ۽ سرمائيدار سماج ته ڏسي چُڪا آهن، پر اُتي اڃا سوشلسٽ سماج نه ٿي سگهيو آهي. جڏهن ته انقلاب وقت، مثال طور چين، ويٽنام ۽ ڪوريا ۾ سرمائيداري سماج به پوريءَ طرح جاگيرداريءَ مٿان غلبو پائي نه سگهيو هو. سنڌ ۾ به راڄوٽو ۽ غلامداري سماج گذري چڪا آهن، جاگيرداري سماج چانيل آهي ۽ سرمائيداري سماج اُسري پيو. بلوچستان ۾ اڃا تائين غلامداري سماج چانيل آهي، جيئن انقلاب وقت ڏکڻ يمن، انگولا ۽ موزمبيق ۾ چانيل هو. بلوچستان ۾ جاگيردار طبقو

اجا تائين ايترو سگهارو نہ ٿي سگهيو آهي جو غلامداري (قبائلي، سرداري) سماج کي ڊاهي سگهي.

هر سماجي دورُ ٻئي سماجي دور کان قطعي ڌار، ڪَٽيل، غير واسطيدار يا ٻي سماج جي هوندي، اڻ موجود حالت ۾ ڪڏهن بہ نہ رهيو آهي. ايئن ڪڏهن بہ نہ رهيو آهي ۽ نہ ئي ممڪن آهي تہ جنهن بہ علائقي ۾ ڪو خاص سماجي دور چانيل آهي، ان علائقي ۾ ٻي دور جي ڪا بہ نشاني، ڪو بہ پارُ پتو ئي نہ هجي. ان جي ابتڙ، ٿيندو هيئن آهي تہ جيڪڏهن مثال طور ڪنهن علائقي جي ماٿهن مٿان جاگيرداري سماج چانيل آهي تہ ان سماج ۾ نہ رڳو ٽُٽندڙ، پرندڙ، تباهہ ۽ گم ٿيندڙ غلامداري سماج جا اهڃاڻ ملندا، پر ايندڙ، اُسرندڙ، وڌندڙ، اڳتي هلي چانئجندڙ، نسبتن سني سماج، سرمائيداري جا بہ نشان ملندا. اها ڪا قطعي پابندي ناهي تہ چانيل جاگيرداري سماج ۾ هرويرو رڳو ان کان اڳ واري غلامداري ۽ ان کان پوءِ ايندڙ سرمائيداري سماج جا ئي اهڃاڻ هجن، پر اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ (۽ ان جا ڪيترائي مثال آهن) اڳ واري سماج کان بہ اڳين (جيئن چانيل جاگيرداري واري سماج ۾ ان کان اڳ واري غلامداري پر ان کان بہ اڳين يعني ابتدائي راجوٽي دور) جا ڪي مثال موجود ملن ۽ ايندڙ سماج کان پوءِ ايندڙ (جيئن چانيل جاگيرداري واري سماج ۾ ايندڙ سرمائيداري دور ۽ ان کان پوءِ ايندڙ سوشلسٽ سماج) جا مثال موجود ملن. مثال طور سنڌ ۾ جاگيرداري سماج چانيل آهي. سنڌي سماج ۾ اسان کي نہ رڳو ٽُٽندڙ، پُرندڙ، تباهہ ۽ فنا ٿيندڙ غلامداري سماج ۽ اُسرندڙ، وڌندڙ ويجهندڙ ۽ اڳتي هلي چانئجي سگهندڙ سرمائيداري سماج جا پڌرا پار ملن ٿا، پر

غلامداري سماج هلندي ختم ٿيندڙ ابتدائي راجوڻي دور جا اهڃاڻ به ملن ٿا. ممتاز علي ڀٽو، پير پاڳارو، غلام مصطفیٰ جتوئي، مخدوم طالب المولیٰ ۽ اهڙا ٻيا چانيل جاگيرداري سماج جو هڪ پرزو آهن پر اهي پنهنجن هارين کي نيم غلام هاريءَ واري حيثيت ۾ رکندا پيا اچن ۽ نواب سلطان چانڊيو پنهنجيءَ رعيت کي غلاميءَ واري حالت ۾ رکيون پيو اچي (نواب وٽ ته اجا تائين پنهنجا ذاتي قيدخانا به موجود آهن). ساڳي ئي سنڌي سماج ۾ اسان کي ڀيل، ڪولهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي ٽولا ملن ٿا جن مان ڪيترن وٽ اجا تائين ابتدائي راجوڻي دور جي رهڻي ڪهڻي موجود آهي، جيئن شڪار ورهائي کائڻ وغيره. ساڳي ئي سنڌي سماج ۾ اسرندڙ سرمائيداريءَ جا چٽا اهڃاڻ به موجود آهن جيڪي مشينري، مِل، ڪارخاني، صنعت، سرمائيدار ۽ مزدور جي صورت ۾ سولائيءَ سان ڏسي سگهجن ٿا. اسان جو سرمائيدار خودمختار ناهي پر عالمي سامراج جو ڳيجهو، محتاج ۽ دلال آهي. سرمائيدار سماج کان به پوءِ ايندڙ سماج جا ڪي ننڍڙا، هلڪڙا، معمولي اهڃاڻ سنڌي سماج ۾ موجود چئي سگهجن ٿا جن جو ڪجهه ڪاٿو اوهين ڪجهه قدر پنهنجي حياتي گذارڻ جي ڍنگ مان ڪري سگهو ٿا...

اتر ويٽنام ۾ آگسٽ-1945ع جي قومي عوامي جمهوري انقلاب وقت جاگيرداري سماج چانيل هو ۽ سرمائيداري سماج اُسريو پئي. پر جيڪڏهن ويٽنام جي تاريخ ۾ ٿورو پوئتي وڃجي ته 1932ع ۾ اسان کي نگهي ٿنهه سُويت (سنو راجوٽو، سُراجوٽو) سماج جو ننڍي مدي وارو مثال موجود ملي ٿو جيڪو ايندڙ سوشلسٽ سماج جو ئي اهڃاڻ هو.

چين ۾ اهو ساڳيو انقلاب 1949ع ۾ آيو. ان وقت چانيل سماج جاگيرداري هو، جڏهن ته سرمائيداري سماج چڱو خاشو اسري آيو هو، پر ان کان اڳ خاص طرح 1934ع کان 1949ع تائين چيني ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اقتدار هيٺ سراچوٽن علائقن ۾ سوشلسٽ سماج جا جيئرا جاڳندا هزارين مثال موجود ملن ٿا.

چين ۽ ويٽنام ٻنهي ۾ انقلاب وقت نه رڳو تباهه ٿيندڙ غلامداري سماج جا مثال موجود هئا پر ڪٽي ڪٽي ڪي ٽولا خاص طرح ڪنفيوشس ۽ ٻُڌ جا پُوڄاري راجوٽي قسم جي حياتي به گذاريندا هئا.

حقيقت ۾، چانيل جاگيرداري سماج جي دور ۾ بيشڪ سرمائيدار سماج اسري رهيو هوندو آهي پر ان اسرندڙ سماج ۾ مزدورن جو وجود ئي اجا به ايندڙ سوشلسٽ سماج جو هڪ وڏو مثال آهي.

هر سماجي دور جون پنهنجون پنهنجون نراليون ڳالهيون، خصوصيتون، گهٽ وڌايون، اوڻايون چڱايون آهن ۽ هر دور ٻي دور سان ڳنڍيل، سلهاڙيل ۽ ڪن ڳالهين ۾ هڪجهڙو به آهي. ان ڳالهه جو سولو مثال ڪنهن به ماڻهوءَ جي حياتيءَ واري عمل کي جاچي سولائيءَ سان سمجهي سگهون ٿا. ٻار، ڇوڪر، جوان، اڌڙوٽ، ٻُڍو عام طور اسين انهن نالن هيٺ سڃاڻندا آهيون. ٻار جي ڄم پيدائش ڄمار به هوندي آهي ته ٻنا ڄم واري به. ڇوڪر عام طرح چڱيءَ طرح گهمي ڦري ڳالهائي ٻولائي سگهندڙ ۽ سمجهي سگهندڙ وڏي ٻار بابت ڪتب اچي ٿو. جوان ساماڻل، وهيءَ ۽ وت وارو ٿئي ٿو، سمجهه رکي ٿو ۽ سوچي ويچاري ٿو. جوانيءَ کان تازو موٽيل، پڪو، سمجهو، سوچيندڙ، پرکيندڙ، پرجهندڙ،

زماني جو اڳ پوءِ جاچي سگهندڙ ماڻهو آهي ۽ ٻُڌو يا پوڙهو، هن ۾ عام طرح سگهه ۽ گهٽ آهي ته منهن مقابل ٿيڻ جو حوصلو ٻه، هو ڪائي پي اچي چڙهيو آهي. ڪو ماڻهو ايئن ٻه چئي سگهي ٿو ته ٿج پيئاڪ ابهم، ٻار، چوڪر، چوڪرات، جوان، اڌڙوٽ ۽ ٻڍو دور مقرر ڪجن، ته ڪري سگهي ٿو، چو ته اجا انهن ڏاڪن کي قطعي مقرر نه ڪيو ويو آهي. هر ڏاڪو پنهنجا پنهنجا نرالا گڻ اوگڻ رکڻ سان ڳڙوڳڙ اڳوٽي ۽ آئيندي سان ڳنڍيل آهي. ابوجهه کان سبوجهه ڏانهن، ٻل کان ٻلوان ڏانهن، بيوس کان وس واري ڏانهن، ٿوري کان گهڻي ڏانهن، ڪُتل کان وڏيل ڏانهن، بيڪار کان ڪَميءَ ڏانهن، محتاج کان مالڪ ڏانهن، ننڍائيءَ کان وڏائيءَ ڏانهن، ابهم کان ڏاهي ڏانهن حياتيءَ جو ڳتيل سلسلو تڳندو، وڌندو، ويجهندو رهي ٿو.

نيڪ ساڳيءَ طرح سماجي حياتيءَ جو هر دور ٻه ٻين دورن سان لاڳاپيل، ڳنڍيل ۽ ڳتيل هئڻ سان ڳڙوڳڙ پنهنجون پنهنجون اوٽايون سوڪايون رکي ٿو. ابتدائي راجوٽي دور کان غلامداريءَ ڏانهن، غلامداريءَ کان جاگيرداريءَ ڏانهن، جاگيرداريءَ کان سرمائيداريءَ ڏانهن ۽ سرمائيداريءَ کان سوشلزم ۽ ڪميونزم ڏانهن ـــ ساڳيو ئي بيوس کان وس واري ڏانهن، نبل کان ٻَل واري ڏانهن، سادي کان ڳتيل ڏانهن، هينين سطح کان مٿين سطح ڏانهن، ابوجهه کان سبوجهه ۽ ابهم کان ڏاهي ڏانهن رڙهندو، اسرندو، وڌندو ۽ ويجهندو رهي ٿو.

هر سماجي دور کي پنهنجون کهڙيون کهڙيون نراليون خصلتون آهن، اهو جاچڻ کان اڳ لازمي ٿو لڳي ته سماج کهڙن بنيادن تي نهي ٿو، ٿورو ان جي پرک ڪيون.

ڇا اهو ممڪن آهي تہ هڪ ماڻهو قطعي بُڪيو، اُجو ۽ بي گهر هجي پر هُو ويهي فلسفي، سياست، مذهب، اخلاق، ادب، فن، سائنس وغيره تي غور ڪري ۽ رياضيءَ جا مسئلا حل ڪري؟

اوهين سيئي چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا تہ مختلف مذهبن جي باوَن، مُلن، پادرين پنهنجن پنهنجن وعظن وغيره ۾، اهو پئي ٻڌايو آهي تہ هيءَ ڌرتي پنهنجن سمورن ساهوارن ۽ بي ساهن سميت ۽ سج، چنڊ، تارا ـــ سڄي ڪائنات، سڄو جڳ ـــ ڪجھ ڏينهن ۾، رڳو ڇهہ هزار سال اڳ، ٺهيو، جيڪا ساهواري جنس جيئن ٺهي اها بنا ڪنهن صورت بدلائڻ جي، بنا ڪنهن اوسر، واڌاري، ڦيري يا تبديليءَ جي، جيئن جو تيئن رهندي پئي اچي، ماڻهوءَ کي وڏو عقل ڏئي، ڪائنات جي گهڻن ئي رازن جي سمجهاڻي ڏئي، ويساهہ، وهم يا عقيدا ڏئي، هن ڌرتيءَ تي موڪليو ويو ۽ مٿس فرض ڪيو ويو تہ هو پنهنجي ڏٽيءَ جي پوڄاپاٺ ڪري هيءَ عارضي حياتي گذاري، تہ جيئن ڪيس ٻِي دائمي حياتيءَ ۾ سک، سونهن ۽ سرهائي پلئہ پوي.

سائنس، سڄاڻ، حقيقتن جي ڇنڊڇاڻ، پرک ۽ پروڙ، انهن وهمن ويساهن کي بي پاڙو، نسورو ڪوڙ ثابت ڪري اٻوجهائيءَ، اڻڄاڻائيءَ يا جهالت جو سبق ٻڌائي ڇڏيو. اڄ هر پڙهيل ڪڙهيل ۽ سمجھ رکندڙ ماڻهو چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو تہ هن ڪائنات ۾ ڌرتيءَ ڪائنات جي ڪيترن ئي تارن، ستارن جي پيٽ ۾ ڪروڙين ڪرب سال پوءِ جنم ورتو آهي. رڳو ڌرتيءَ جي ڄمار بابت ننڍي ۾ ننڍو ڪاٿو بہ ارب سال آهي. هڪ جيو-گهرڙي (سيل) وارن ساهوارن کي ڄائي بہ هڪ ارب سالن کان وڌيڪ

وقت تي گذريو آهي. ڳُتيل ۽ گهٽا جيوَ-گهرڙا رڪنڊڙ ۽ ڪوپي وارا ساهوارا به گهٽ ۾ گهٽ پنج ڪروڙ سال اڳ وجود ۾ آيا ۽ اهو نسل يا جنس، جنهن مان هاڻوڪي ڳالهائيندڙ ماڻهوءَ جنم ورتو گهٽ ۾ گهٽ ڏهه لک سال اڳ تي گذريو آهي.

ماڻهوءَ ذات پنهنجي حياتيءَ جا لڪين سال (96 سيڪڙو عرصو) رڳو پراڻي پٿر جي دور ۾ گذاري ڇڏيا، جيڪو مشرق (اوپر) ۽ مغرب (اولهه) ۾ پنج لک سالن کان به اڳ شروع تي چڪو هو. انهن ماڻهن جا ابتدائي اوزار رڳو اڻ گهڙيَل پٿر جا اوزار هئا جن کي مُٺ ۾ پڪڙي سگهجي. اهي ايترا ته بَدِشڪلا هئا (۽ ان حالت ۾ مليا آهن) جو جهونن آثارن جا ماهر به وڏي ڏکيائيءَ سان فرق ڪري سگهن ٿا. هوري هوري انهن ۾ سڌارو آيو ۽ نيٺ ايترو سڌريل شڪل ۾ نهڻ لڳا جو نه رڳو سڃاڻي سگهجن ٿا ته ڪنهن ماڻهوءَ جا نهيل آهن پر انهن جي ڪرت جو به ڪاتو ڪري سگهجي ٿو. اهڙن سڌريل اوزارن ۾ ڪاتيون، ڪهاڙيون، سوئا، ڪُرپيون، سُيون ۽ ڀالن ۽ تيرن جا مُنهن ملن ٿا. اهي سڀ چقمق مان ناهيا ويا هئا، جيڪو هڪ سخت پٿر آهي ۽ رهڙي گسائي ان کي تکو ڪري سگهجي ٿو. اهي شيون به هوري هوري سڌرنديون ويون ۽ ڪنهن خاص مُدي ۾، لاڏاڻُو حياتي هلندي، باهه ٻارڻ جا اهڃاڻ به مليا آهن. ان مان سُڌ پوي ٿي ته ان وقت تائين ماڻهو باهه جي واهپي تي قبضو ڪري چڪو هو ۽ باهه جو شعلو ٻِن ڏندن يا پٿرن جي گاٺ وسيلي پيدا ڪيو ويندو هو.

پراڻي پٿر واري دور جي پيٺ ۾ نئين پٿر وارو دور جٽڪ ڪالهوڪي ڳالهه آهي. يورپ ۾ ان دور جا پار ڏهه ٻارهن هزار

سالن کان اڳ جا نظر نہ ٿا اچن ۽ اهو دور ڏرتيءَ جي ڳولي تي سڌريل آباديءَ کان پرانهن پاسن ۾ اڄ بہ نظر اچي ٿو. جڏهن يورپ اجا نئين پٿر واري دور ۾ هو تڏهن ايشيا جي ڪيترن ئي علائقن جا ماڻهو نئين پٿر جو دور ٽپي، ان کان پوءِ واري ڪنجهي جو دور بہ پورو ڪري، لوهہ واري دور ۾ پهچي چڪا هئا، جڏهن تہ آسٽريليا کنڊ جا ماڻهو انهيءَ زماني ۾ پراڻي پٿر جي دور منجهان گذري رهيا هئا.

نئين پٿر واري دور جا اوزار پراڻي جي ڀيٽ ۾ گهڻا سڌريل ۽ تيز آهن. هن دور جا ماڻهو مٽيءَ جا ٿانوَ بہ ناهڻ لڳا هئا ۽ اناج پچائي کائڻ شروع ڪيو هئائون. هڏي ۽ سڱ کي بہ اوزار طور ڪتب آندو پئي ويو. هنن جانور بہ پاليا هئا. پهريائين ڪتا، پوءِ رڍون، ٻڪريون ۽ وري گهوڙا ۽ ڍور ڍڳا. ان ئي دور ۾ ڦيٿو بہ ايجاد ٿيو. جڏهن کان تاريخ لکي وئي ۽ ان کان اڳ واري دور ۾ خاص فرق ڪنڌڙ آهي شهرن جو وجود. شهرن ۾ ئي ماڻهوءَ لکت ايجاد ڪئي.

اڄوڪي ۽ اڳوڻي ماڻهوءَ جي هڪ ٻئي سان ڀيٽ ڪئي ويندي تہ اسان کي انهن جي مُنهن مهاندي، قد بُت، چال چلت، سوچ سمجهہ، دل دماغ، اٺا وينيءَ، رهڻي ڪهڻيءَ وغيره ۾ ڪيترائي چِٽا فرق نظر ايندا.

ڊسلڊارف (جرمني) ويجهو **نياندرٿل** نالي هڪ واهيءَ (ڪَسيءَ، نهر) ۾ اهڙيون هڏيون لڌيون ويون جن بابت سائنسدان فيصلو نہ ڪري پئي سگهيا تہ اهي هڏيون ڪهڙي جانور جون سمجهڻ گهرجن ــــ باندر جون، گوريلي جون يا ماڻهوءَ جون! هاڻي تہ ان جهڙا ڪيترا ئي هڏاوان پڃرا لڌل آهن. جڏهن انهن

هڏين جي بنياد تي قد بُت جو خاڪو تيار ڪيو ويو، تڏهن اهو نہ تہ هاٺوڪي وڏي کوپڙيءَ ۽ وڏي دماغ وارو اُيو سڌو تي هلندڙ ماڻهوءَ سان ملندڙ هو ۽ نہ ئي وري ننڍي کوپڙيءَ ۽ ننڍي دماغ واري چئن ڄنگهن تي هلندڙ باندر يا گوريلي سان، جيڪي وقت سر پوين پيرن تي هلي، ڊوڙي سگهندا آهن. ان نسل جو نالو **نياندرٿل نسل** رکيو ويو. هن نموني جي مَردن ۽ عورتن جا بُت سخت ۽ سوڪا، منڍي وڏيرڙي، نراڙ جو مٿيون حصو پوئتي جهڪيل ۽ پِرون وارو حصو اڳتي نڪتل، ڄاڙيون ٻاهر وڌيل ۽ ڪاڏي ننڍي ۽ پوئتي هٽيل هئي ۽ ڪجهہ نِوڙي هلندو هو. هن جو منهن عام ماڻهوءَ جيان سڌو نہ هو ۽ نہ وري ٻوٿاڙي ئي هئس. هن جو دماغ عام باندر جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ وڏو، ڳتيل ۽ سڌريل هو. هي ماڻهو اوزارن کان ڪم وٺندا هئا ۽ باهہ جو واهپو ڄاڻندا هئا. اهي ئي پراڻي پٿر جي دور جا ماڻهو هئا.

نئين پٿر جي دور جو ماڻهو هر انگ جي ڀيٽ ۾ نياندرٿل کان بہ وڌيڪ هاٺوڪي ماڻهوءَ سان ملندڙ هو، پر پوريءَ طرح هاٺوڪي ماڻهوءَ جهڙو نہ هو. البتہ اهو تي سگهي ٿو تہ ان کي لٽو ڪپڙو پارائي، ڏاڙهي مڇون ناهي، ڪنهن اوطاق ۾ ويهاريو وڃي، تہ اسان پارا عام ماڻهو ان کي بدشڪل يا پولي-ٻُوٿيو تہ چئي سگهن ٿا پر ماڻهو ئي نہ سمجهن، اهو ممڪن ڪونهي. هاٺوڪي ماڻهوءَ جهڙي هن جنس تي **ڪروميگنن نسل** نالو رکيو ويو آهي، جنهن جون هڏيون پهريائين جاوا جي علائقي ۾ هڪ پنجاهہ فُٽ اونهي غار ۾ لڌيون ۽ پوءِ فرانس جي ڏکڻ-اولهہ جي جابلو علائقي ڪروميگنن ۾، جنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو ويو. هيءُ چڱيءَ طرح ڳالهائيندڙ، سمجهندڙ ۽ سوچيندڙ ماڻهو

آهي، ٻن پيرن تي هلي ٿو، پر اجا بہ سندس چيلھ ٿوري ڪُبي آهي، ٻوٿاڙي ٻدران منهن اتس پر ڪاڏي، نڪ ۽ نراڙ جي مشابهت هاٽوڪي، اُيو تي هلندڙ سَئين سڌي ماڻهو ڪان وڌيڪ نياندرٿل سان ملندڙ آهي. سندس منهن ڪجھ اُيرڙو ۽ قد ڏگهو آهي ۽ اڄوڪي اُپي مٿي واري يورپي مهاندي سان ملي ٿو. سندس دماغ اجا بہ وڌيڪ سڌريل، وڏيل ۽ ڳتيل آهي. هيءُ نسل ئي سڀ ڪان پهريائين لڏپلاڻ ڪندو، هاٽوڪي امريڪي کند (اتر ۽ ڏکڻ) ۾ پهتو، جو تہ هن ڪان اڳ واري نسل جو اتي ڪو بہ پار پتو نہ مليو آهي. البتہ ان جا ڪاڏي پيتي ۽شڪار لاءِ ڪم ايندڙ ٿانوَ ۽ اوزار مليا آهن. امريڪا جِي نِيوميڪسيڪو ۾، فولسم وٽ ’فولسم ثقافت‘ جا آثار مليا آهن، جن جي ڳهٽي هڪ جهڙائي ڪروميگنن ثقافت سان آهي.

پراڻي پٿر جي پڇاڙيءَ واري عرصي جا آثار ميگدالنين نالي هڪ جابلو غار ۾ مليا آهن جيڪا فرانس جي ڏکڻ-اولهہ ۾ آهي. ان بابت ڪاٿو آهي تہ ڏھ هزار سال قبل مسيح (ق م) تي گذري. **ميگدالني ماڻهن** غار جي پٽين تي جانورن جون شڪليون اُڪيريون، جن ۾ هرڻ، جهنگلي مينهن، هاٿي ۽ ٻين جانورن جون شڪليون سجاڻي سگهجن ٿيون. انهن مان ڪيترين ئي شڪليون ڏاڍيون چڱيون نهيل آهن. ميگدالني ماڻهن هڏين مان ڏاڍا اُچا اوزار ناهيا ۽ وڏي هنرمنديءَ سان منهن مهاندا اڪيريا.

ماڻهن جا ٽولا جتي بہ رهيا، جيترو بہ رهيا، جيئن بہ رهيا، پر اهو قطعي ثابت ٿيل آهي تہ ساڳي ئي وقت سيني سماجن جي حيثيت هڪ جهڙي نہ رهي. هزارين سال اڳ بہ حياتيءَ جا رنگين گوناگون روپ هئا. ماڻهن اُپايو پئي، ڪاڏو پئي، نسل وڌايو ۽

بچايو پئي، بقا لاءِ جدوجهد ڪئي پئي ۽ ناسازگار حالتن کي منهن ڏنو پئي. انساني سماج لاڳيتو اوسر ۽ واڌار (ترقي) ڪئي پئي.

ماڻهوءَ بابت ڪجھ حقيقتون هيٺ ڏجن ٿيون جن کان ڪو بہ سائنسدان ۽ عالم ماڻهو انڪار نہ ٿو ڪري سگهي:

1. ماڻهوءَ جو نسل ڪير پيئاريندڙ ساهوارن جي هڪ شاخ آهي. ماڻهو سڌو سَئون پولڙي مان اوسر ۽ واڌ نہ ڪئي آهي. اهي ماڻهو جا ڏاڏاڻا ناهن پر نسل جي نچ ۾ مائٽ آهن. پولڙي جهڙا بيا بہ نسل آهن جيئن گبن، چمپانزي، گوريلو وغيره. ماڻهو اهڙي ئي گهراڻي جي ڪنهن نئين نسل مان اُسريو آهي.
2. ساهوارن ۾ ماڻهو اها اڪيلي جنس آهي جيڪا لفظن جو واهپو ڪري ٿي يعني ٻولي ڳالهائي ٿي. ان نموني ماڻهو پنهنجا خيال، سوچون، سَڌون ۽ ويچار ٻين تائين پهچائي ۽ وٺي ٿو. هو تجربا، ڪوجنا ۽ اڀياس ڪري سگهي ٿو، انهن کي ياد رکي ٿو، انهن جو جائزو وٺي ٿو ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جا خاص طريقا تعليم وسيلي پنهنجي ايندڙ نسل تائين پهچائي ٿو.
3. تاريخ کان اڳ وارن دورن ۾ ثقافت بابت جيڪا ڄاڻ ملي سگهي آهي، ان مان پڪي ٻوجھ پوي ٿي تہ سماج ۾ لاڳيتو اوسر ۽ واڌار ٿي آهي. انهيءَ ٿيندي ڪاڏو پيتو گهٽي مقدار ۾ هٿ ڪيو ويو، اناج جون جنسون اپايون ويون، سنا گهر ناهيا ويا ۽ هوري هوري پنهنجين لازمي بنيادي گهرجن کي نسبتن سٺي نموني پورو ڪرڻ سکيو ويو. پٿر، ڪنجهي ۽ لوھ جا دورَ جهڙا نالا رڳو ان مان بہ اهو ئي پڌرو ٿئي ٿو تہ ماڻهو

معمولي اوزارن ۾ اوسر ۽ واڌار ڪندي، سڪندي، سمجهندي، سوچيندي، پرکيندي، پروڙيندي، اڳلي ڪان نوان، نئين ڪان نوان ۽ اڃا به نوان، تان جو اُچي قسم جا اوزار ناهڻ لڳو. ان مان پروڙ پوي ٿي ته ماڻهو وسيلن کي مقصدن ۽ گهرجن مطابق ناهڻ جي صلاحيت ۾ اڳتي وڌندو رهيو. ان کي ئي اڄ ڪلهه فني، هنري سڌارو چئون ٿا. اخلاقي معاملن ڪان متاهون ٿي (مثال طور، اسين ميگدالني ماڻهن ڪان وڌيڪ نيڪ هجون يا نه، اسان لاءِ سرهائيءَ جا گهڻا وجهه آهن يا نه، هاٿوڪيون تصويرون اڳوڻين ڪان سُنيون آهن يا نه) بنا ڪنهن شڪ جي چئي سگهون ٿا ته هاٿوڪي زماني جا پيداواري اوزار ميگدالني زماني جي اوزارن ڪان وڌيڪ اڇا، سنا ۽ سٺاوا آهن جيئن ميگدالني ماڻهن جا اوزار نياندرٿل ماڻهن جي اوزارن ڪان وڌيڪ سنا هئا.

4. ماڻهو هڪ ڪَرِي جنس جي حيثيت ۾ وڏي عرصي ڪان ڌرتيءَ تي وسندڙ آهي. ظاهري طرح انهن جا ٽولا ٽولا هِتي هتي لڏيندا، گهمندا رهيا. ڪجهه ٽولا ڪنهن خاص علائقي ۾ ايڏو ڏگهو عرصو رهيا جو انهن هڪ خصوصي نئين هينئين نسل جي حسثيت ماڻي ورتي. ان نموني گورا، ڪارا، پِيلا، ناسي يا ڪٽڪ رنگا ”نسل“ وجود ۾ آيا. انهن ٽولن ۾ رضا خوشيءَ يا جهيڙي جهٽي وسيلي هڪ ٻي سان ميل ميلاپ ٿيندو رهيو. ”نسل“ جي بنياد تي ڪنهن کي گهٽ ۽ ڪنهن کي اُچو چوڻ ڪميناپ آهي.

5. ماڻهن ۽ انهن جي ثقافتن جو هڪ ويڪرو، گهٽ وڌ ۽ رنگارنگ سلسلو پئي رهيو آهي. ماڻهوءَ وٽ ئي رسمون ۽

رواج آهن، جڳ ۾ جيئن آهن تيئن جو تيئن رهڻ تي راضي ناهن. اهي ڪا وڏيڪ سني دنيا ناهي نہ تہ سگهن تہ ان کي ناهڻ جون سڌون اوس رکن ٿا. جڏهن کان ماڻهوءَ پنهنجي اڻ گهڙيل اوزارن سان جتي ڪٿي گهاڙ گهڙت شروع ڪئي، ان وقت کان وني ماڻهوءَ ملندڙ شين تي قناعت نہ ڪئي. ماڻهو اهو ساهوارو آهي جنهن ايجادون ڪيون آهن ۽ پنهنجي ماحول — پنهنجن اوزارن، پنهنجي دماغ، پنهنجي فن پنهنجي ثقافت — کي لاڳيتو تبديل ڪندو رهيو آهي. پر اوزارن وسيلي پنهنجو گهربل بلو ڪري سگهڻ سبب ئي هن ڪڏهن بہ پنهنجي جسم کي بدلائڻ جي ڪوشش نہ ڪئي، سواءِ ان اوسر جي، جيڪا سندس ايجادن کي سولو ڪرڻ جي ڪم اچي سگهي — جيئن آڱريون، نڙي، دماغ وغيره. جسم کي بدلائڻ کان سواءِ ماحول کي بدلائي ڇڏڻ جي صلاحيت اها انتهائي غيرمعمولي ايجاد آهي جنهن تي ڪو ٻيو ساهوارو پهچي نہ سگهيو. ڪير پيئاريندڙ خشڪي وارن ساهوارن ۾ اهڙا بہ آهن جن هوا ۾ اڏامڻ يا پاڻيءَ ۾ رهڻ سکي ورتو پر ان سان گڏ ئي اهو چمڙو تي پيو يا وري وهيل مڇي. ويهين صديءَ جو ڳالهائيندڙ ماڻهو علم تشريح جي نڪتہءِ نظر کان ايئن ئي آهي جيئن هزارين سال اڳ وارو ميگڊالني ماڻهو، پر هو هوائي جهازن وسيلي هوا ۾ اڏامي ٿو ۽ سامونڊي جهازن ۽ آبدوزن ۾ ويهي سمنڊ جا سير ڪري ٿو.

ماڻهو ٽولن، ڪهولن، ويڙهَن، قبيلن، قومن — سماج ۾، سماجي بندڻن ۾ رهي ئي ان ڪري ٿو جو هن پيداواري اوزار ٺاهيا. اوزارن ٺهڻ سبب ڪيس جيڪا سهولت ملي پئي ان ئي ڪيس

انهن جي فطرت تي وڌيڪ فڪر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. مخصوص قسم جي اوزارن کي سجاڻڻ، انهن کان مخصوص ڪم وٺڻ، ڪنهن مخصوص ڪم لاءِ ڳڌ ٿيڻ وغيره جهڙيون لازمي گهرجون ئي هيون جو ماڻهوءَ انهن لاءِ مختلف مخصوص آواز يا واڪا ڪڍيا ۽ اهي ئي بامقصد واڪا سندس ٻولي ٿيا. لاڳيتي پورهئي يعني سماجي سرگرميءَ منجهس اجا بہ ذهني قوت وڌائي، ذهن کي سڌاري، سوچيندڙ ڪيو، نڙيءَ کي نرم ۽ لچڪدار ڪري گُهوگُهو واڪو ڦيرائي منو بنايو، ٺلهين ڏيندڙين آڱرين کي سنهو، سيبتو ۽ هنرمند ڪيو، چيلهہ جو ڪُٻ ڪڍي سڌو بيهاريو، ڇنگهن تي گهٽو وقت بيهي سگهڻ لاءِ انهن کي سخت ۽ سگهارو ڪيو، وغيره. اهو سڀ ڪجهہ ٿيندي بہ ڪي لک سال لنگهي ويا.

- ڇا ٻوليءَ کان سواءِ ماڻهو سوچي، ڳالهائي ۽ سيکاري سگهي ٿو؟

- ممڪن ئي ڪونهي. (جبلي چرپر، عادت ۽ آواز جبلي ئي آهن، سوچيل، ڳالهايل ۽ سِکيل ناهن.)

- جڏهن ماڻهو اجا ٻولي ڳالهائڻ ئي نہ سکيو هو تنهن کان اڳ ڇا اهو ممڪن آهي تہ ماڻهو ويهي فلسفو، اخلاق، علم ۽ ادب سکي سگهي، سيکاري سگهي يا بحث ڪري سگهي؟

- جواب ڇِٽو آهي. ڪنهن بہ ٻي ساهواري اڄ ڏينهن تائين فلسفي، سياست، علم، ادب تي بحث نہ ڪيو آهي. انهن موضوعن تي ڳالهائڻ کان اڳ جيئرو هجڻ وڌيڪ اهم آهي ۽ جياپي لاءِ وري ڪاڏو پيتو ۽ اَجهو.

هر ساهواري جيان ماڻهوءَ کي بہ سڀ ڪان اڳ جياپي جو بلو گهرجي ٿو. جيئرو هوندو تہ بحث مباحثا ۽ سوچ ويچار جام. جيئڻ ،کاڌو پيتو ۽ اجهو گهرجي ٿو. ڪاڌو پيتو ۽ اجهو هر ساهواري قدرتي نظام ۾ نهيونڪيو هٿ پئي ڪيو. ماڻهوءَ ڪان سواءِ ڪو بہ ساهوارو ناهي جيڪو قدرتي تيار مال ڪائڻ سان گڏوگڏ پنهنجو پاڻ بہ اُپائيندو هجي. اپائڻ جي ڪري ئي ماڻهو هڪ ٻي سان ڳنڍجي ٿو، هڪ ٻي سان لهہ وچڙ ۾ اچي ٿو، هڪ ٻي سان رشتا ناتا ناهي ٿو ـــ انهيءَ ڳنڍپ، لهہ وچڙ ۽ رشتن ناتن سبب ئي سماج ٺهي ٿو ـــ انهيءَ ڳنڍپ، لهہ وچڙ ۽ رشتي ناتي جو نالو آهي پيداواري لاڳاپو. پيداواري لاڳاپا ئي هر سماج جي پيڙهہ آهن. جيڪڏهن اهي لاڳاپا نہ هجن تہ ماڻهو راڄ يا سماج ناهي رهي نہ ٿو سگهي. اهي پيداواري لاڳاپا ٻين ڪن بہ ساهوارن جي وچ ۾ ڪونهن، ان ڪري ئي انهن جو سماج ڪونهي، ٻولي ڪانهي، فلسفو ڪونهي، سائنس ۽ آرٽ ڪونهي ۽ ان ڪري اهي ماحول بدلائي نہ سگهيا پر پاڻ ماحول موجب بدلبا رهيا. جڏهن ماڻهو پاڻ پيداواري لاڳاپن ۾ نہ ڳنڍيا هئا تڏهن اهو بہ جانورن جهڙي جهنگلي، بيوس ۽ ڪِيجهو حياتي گذاريندا هئا. پاڻ اپائي نہ سگهندا هئا ۽ رڳو قدرت جو تيار تيل ڪاڌو کائيندا هئا. جيئرا تہ هئا پر جانور، چئني پيرن تي هلندڙ. نہ وٽن ٻولي هئي نہ ئي ثقافت، نہ ريتون رسمون، نہ ئي تهذيب تمدن، نہ فلسفو، نہ سائنس، نہ آرٽ، نہ موسيقي، نہ هنر ۽ نہ ئي وري سمجهہ، سوچ يا شعور. اهي هر قسم جي ديني ڏرمي موشگافين، وهمن ۽ يَوَن کان ٻاهر هئا.

سماجي تاريخ جي ڌار ڌار ڏاڪن کي هڪ ٻي کان فرق وارو ڪرڻ جو معيار اهو ناهي ته ماڻهو ڇا ٿو پيدا ڪري، پر هيءُ آهي ته هو پنهنجو وجود قائم رکڻ لاءِ اهي بنيادي گهرجون ڪيئن يعني ڪهڙن وسيلن سان/مان پيدا ڪري. اجا ٻه ٻين لفظن ۾ ايئن چئجي ته تاريخي دورن (ڏاڪن) ۾ فرق ڪرڻ لاءِ لازمي آهي ته جن طريقن سان هو پيداوار ڪري ٿو اهي جاچيا وڃن، ڇو ته انهن پيداواري طريقن تي ئي سماج جو بنياد بيٺل آهي. سڄي تاريخ هڪ کان پوءِ ٻي ايندڙ پيداواري طريقي تي بدل/بيٺل آهي.

پيداوار، اپت ماڻهو ڪهڙي طريقي سان ڪري ٿو، ان جا ٻه پاسا آهن. هڪ پاسو فطرت سان ماڻهوءَ جي ناتي کي ظاهر ڪري ٿو ــــ ماڻهو فطرت مان ڪيترو هٿ ڪري ٿو، هن جو فطرت تي ڪيترو وس آهي. پيداواري طريقي جو هيءُ پاسو سماج جي پيداواري قوتن تي ٻڌل آهي. پيداواري قوتون جيترو اسريل، واڌاريل هونديون فطرت تي ماڻهوءَ جو وس ٻه اوترو ئي گهڻو هوندو ۽ جيترو پوئتي پيل هونديون ته اوترو ئي ماڻهو فطرت جو غلام هوندو.

پيداواري طريقي جو ٻيو پاسو پيداواري ناتا آهن جيڪي بنيادي گهرجون پيدا ڪرڻ واري عمل ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ سبب ماڻهن جي وچ ۾ قائم ٿين ٿا. پيداواري قوتن جي واڌار ڪيتري سطح تي پهتل آهي ۽ انهن جو ڪردار ڪهڙو آهي ــــ انهن ٻنهي سوالن جو جواب ٻڌائيندو ته پيداواري ناتا ڪهڙا آهن.

اهي ٻئي پاسا هڪ ٻئي کان ٽٽل ناهن پر اڻٽٽ نموني ڳنڍيل آهن، جو ته ماڻهو فطرت تي ڳڏيل نموني عمل ڪندي ئي پاڻ ۾ ڳنڍجي وڃن ٿا.

بنيادي گهرجن جي پيداوار سان گڏ هڪ ميدان خود ماڻهوءَ جي پيداوار به آهي. ماڻهوءَ جي پيداوار گهراڻي، ڪٽنب، ڪهول يا آکهه ۾ ٿئي ٿي. ابتدا ۾ هن عمل جو فطرت تي نسبتن گهٽ اثر هو پر جيئن جيئن سماج وڌندو ويو تيئن تيئن هن جو اثر گهٽجندو پئي رهيو آهي، پر گهراڻو (آکهه، ڪهول) رڳو پيداوار جي نظام جي محض هڪ ڪڙي آهي ۽ ٻيو ڪجهه به نه آهي، ايئن چوڻ غلط آهي. گهراڻو ئي بنيادي پيداواري ناتن سان گڏ اخلاقي، قانوني، جذباتي ۽ ٻين ناتن ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو ۽ نه رڳو نئون ماڻهو پيدا ڪندو رهي ٿو پر ان جي جاڻ ۽ سکيا جو به اهم درسگاهه آهي.

پيداواري قوت ڇا کي چئجي ٿو؟

1. ماڻهو جيڪي پيداوار ڪن ٿا، ماڻهن کان سواءِ اپائڻ جو ڪم ٿي ئي نه ٿو سگهي. ماڻهو اهم پيداواري قوت آهن.
2. ماڻهو جن شين يا اوزارن وسيلي پورهيو ڪري ٿو. شيون يا اوزار يا ته فطرت مان هٿ ڪري ٿو يا وري انهن کي گهڙي ٿو. اوزار به ماڻهوءَ جي پورهئي جو نتيجو آهن. انهن ۾ به ماڻهوءَ جو پورهيو لڪل آهي.

جيئرو انساني پورهيو ۽ اهو پورهيو جيڪو اڳوات ڪيل آهي (۽ پيداواري اوزارن ۾ لڪل آهي) ـــ ٻنهي کي گڏجي پيداواري قوت چئجي ٿو.

پٿر، معدني ذخيرو، لوھ جي کاڻ، ڪوئلو وغيره پيداواري قوت ناهن پر جڏهن انهن تي ماڻهوءَ جو پورهيو ٿئي ٿو، اهي صاف ٿين، گهڙجن ۽ ڪا خاص شڪل وٺن ٿا، تڏهن پيداواري قوت ٿي سگهن ٿا. جديد ترين مشينون جيڪڏهن پاندن ۾ بند پيون هجن تہ اهي پيداواري قوت ناهن (جيتوڻيڪ انهن ۾ ماڻهوءَ جو پورهيو سيڙيل آهي). اهي پيداواري قوت تڏهن آهن جڏهن پيداواري عمل جو حصو هجن. اها ساڳي ڳالھ ماڻهوءَ بابت بہ چئي سگهجي ٿي. هڪ صحتمند ماڻهو، جيڪو ڪم نہ ٿو ڪري، پيداواري قوت ناهي. ماڻهو ۽ پورهئي جا اوزار ان وقت پيداواري قوت جا حصا ٿين ٿا جڏهن اهي گُهرجن جي پيداوار سان ڳنڍيل هجن.

پيداواري ناتو ڇاکي چئجي ٿو؟

ماڻهو جڏهن پيداواري عمل ۾ شامل ٿين ٿا تڏهن انهن جي وچ ۾ گهڻ پاساوان ۽ ڳتيل ناتا پيدا ٿين ٿا. سمورا انساني ناتا رڳو پيداواري ناتا ناهن. پيداواري ناتا اهي آهن جيڪي گذرسفر (معاش، کاڌ خوراڪ، ڏنيري) لاءِ نهندا آهن. هي انهن ناتن کان ٻي قسم جا آهن جيڪي مٽي مائٽيءَ، ياري باشيءَ يا هم جنس هئڻ سبب نهندا آهن. مٽي مائٽيءَ، ياري باشيءَ ۽ هم جنس هئڻ جا ناتا ٻين ساهوارن ۾ بہ ٿين ٿا، پر اهي فقط تيستائين جٽاءُ ڪن ٿا جيستائين نئون نسل پراڻي نسل جو ڳيجهو هجي، ڪو شهوَتي (وهريلو) ناتو هجي يا جيئن پنهنجي هم جنس کان ٻي ڏيڻي جو ناتو ٿئي ٿو وغيره. جڏهن ماڻهوءَ-جنس اپائڻ نہ سِکيو هو تڏهن ان جي وچ ۾ بہ رڳو ان ئي قسم جا ناتا هئا. پيداواري عمل ۾ گڏجڻ، گهڙڻ ۽ ڏيتي ليتي ڪرڻ سبب ئي پيداواري ناتا

ٻه نهن ٿا تہ سماج ۽ سمجھ ٻہ. ماڻھن جي وچ ۾ معاشي (ڏنيري) ناتا ۽ ان جي ڪري پيداواري ٿاڪ سان پيدا ٿي ناتا ــ ھي آھي پيداواري ناتن جو جوھر.

پيداواري ناتن جو ٻيو بنيادي پاسو مادي پيداوار ۾ حصو ونڊڙ ماڻھن جي وچ ۾ سرگرميءَ جي متاستا آھي. اھي پنھنجي سرگرميءَ جي "متاستا" ڪن ٿا. پورھئي جي نتيجن جي متاستا ھر سماجي دور ۾ ٿئي ٿي ــ ابتدائي راجوٽي سماج ۾ ٻہ، غلامداري سماج ۾ ٻہ، جاگيرداري سماج ۾ ٻہ، تہ سوشلسٽ (ڪميونسٽ) سماج ۾ ٻہ. ھر سماجي دور ۾ ان جو نمونو مختلف ٿئي ٿو.

پيداواري ناتن جو ٽيون پاسو ٻہ آھي يعني تيار ڪيل مال جي ورھاست. ھر سماجي دور ۾ تيار ڪيل مال جي ورھاست جو طريقو ڌار ڌار آھي.

اھي سمورا پاسا ھڪ ٻي سان اڻٽٽ نموني ڳنڍيل آھن. اھي سمورا ناتا انساني سوچ سمجھ کان آزاد (معروضي) آھن، محتاج (ڳِيجُھو) ناھن.

تاريخ جي مختلف سماجي دورن جو فرق پيداواري ناتن جي ان ٽہ-طرفي اتحاد جي فرق تي ٻيٺل آھي. پيداواري ناتا ابتدائي راجوٽي سماج ۾ ھڪ قسم جا آھن، غلامداري سماج ۾ ٻي قسم جا، جاگيرداري سماج ۾ ٽين قسم جا، سرمائيداري سماج ۾ چوٿين قسم جا، تہ ڪميونسٽ (پھريون ڏاڪو سوشلسٽ) سماج ۾ پنجين قسم جا. سادي کان اُچي ڏانھن، اڻ ڳُٽيل کان ڳُٽيل ڏانھن، ھينين سطح کان مٿين سطح ڏانھن پيداواري ناتن جو اھو سفر، اوسر، واڌار جاري آھي. اھي سوچ سمجھ جا پابند

ناهن، ان ڪان آزاد آهن. اوسر ٿيٽي آهي، ان کي ڪو بہ روڪي، بيهاري نہ ٿو سگهي. ها، اهو ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ جي رفتار ۾ ڍرائي يا تيزي پيدا ڪري سگهجي. سماجُ اوسر ۽ ڦيرو ڪائيندو لاڳيتو واڌار ڪندو رهي ٿو.

پيداواري طريقو (ڍنگ) ڇا کي چئجي ٿو؟

پيداواري قوت ۽ پيداواري ناتن جو گڏيل نالو آهي پيداواري طريقو (ڍنگ).

تاريخ جي هر سماجي دور کي پنهنجو مخصوص ۽ نرالو پيداواري ڍنگ آهي. ابتدائي دور جو پنهنجو طريقو آهي تہ غلامداريءَ جو پنهنجو، جاگيرداري سماج جو پنهنجو طريقو آهي تہ سرمائيداريءَ جو پنهنجو ۽ ڪميونسٽ (سوشلسٽ) سماج جو وري پنهنجو. هر دور جو پنهنجو مقرر پيداواري طريقو آهي. سماج ۾ جنهن قسم جو پيداواري طريقو حاوي، غالب، ڇانيل هوندو، سماج جو نالو اهو ئي سڏبو. مثال طور ڇانيل جاگيرداري سماج ۾ جاگيرداڪو پيداواري طريقو ڇانيل هوندو، پر رڳو هڪ، اڪيلو، نجو پجو پيداواري طريقو ئي رائج هجي ۽ ٻي ڪنهن بہ ايندڙ ويندڙ پيداواري طريقو جو ڪو نشان ۽ اهڃاڻ ئي نہ هجي، ايئن نہ ٿيندو آهي. ڇانيل سماج جي ڪُک مان ئي ايندڙ سماج جنم وٺي ٿو.

پيداوار جي هڪ طريقي جي ٻي طريقي ۾ تبديلي جدلي قانون جي پابند آهي. هر پيداواري طريقي تي ٽن اهم قانونن جو حڪم هلي ٿو. اهي ٽي قانون هي آهن: (1) پيداواري طريقي جي مختلف پاسن جي وچ ۾ اتحاد (ناهہ) جو قانون، (2) هڪ ڪَرائيءَ جو قانون ۽ (3) ٽڪر جو قانون.

1. پيداواري طريقي جي مختلف پاسن ۾ ناهه جو قانون:

هيءُ قانون پيداواري قوتن ۽ پيداواري ناتن جي وچ ۾ ناهه جو اڻٽٽ لاڳاپو ظاهر ڪري ٿو. پيداواري قوتون گڏ (جوهر) آهن ۽ پيداواري ناتا ان جي معاشي شڪل (ڍيڪ). پيداواري قوتون (ڪم ڪندڙ ماڻهو ۽ ڪتب ايندڙ اوزار) جيترو گهٽ، هينين، هِيٺي ۽ هلڪي سطح تي هونديون، پيداواري ناتا (گڏجي ڪم ڪرڻ سبب هڪ ٻي لاءِ پيدا ٿيل لاڳاپا) به اوترو ئي گهٽ، هينين، هِيٺي ۽ هلڪي سطح جا هوندا ۽ ان ڪري ئي سماج جي معاشي شڪل به هينين، هيٺي ۽ هلڪي سطح جي هوندي، جيئن ابتدائي راڄوٽي سماج ۾. جيئن جيئن پيداواري قوتون اوسر ۽ واڌار ڪن ٿيون تيئن تيئن پيداواري ناتا (معاشي شڪل) به اوسر ۽ واڌار ڪن ٿا. ابتدائي راڄوٽي دور جي پيٺ ۾ غلامداري سماج پيداواري قوتن ۽ ناتن جي حساب سان مٿين سطح تي هوندو آهي، ان جي پيٺ ۾ جاگيرداري سماج اڃا به مٿاهين سطح تي آهي ۽ سرمائيداري سماج ان کان به وڌيڪ مٿاهين سطح تي. اهڙيءَ طرح سوشلسٽ سماج سرمائيداري [سماج] کان به ڏاڍو مٿي، اُچو، گهِرو، سنو ۽ سيبتو آهي.

جنهن به سطح جو پيداواري طريقو هوندو ان سطح جي پيداواري قوتن ۽ ناتن جي وچ ۾ گهڻ پاسائون، هڪ ٻي سان سهڪاري ساٿ هوندو.

2. پيداواري قوتن ۽ ناتن جي سطح ۽ ڪردار جي وچ ۾ هڪ ڪَرائيءَ جو قانون:

سرمائيداري سماج شروع ۾ هڪ جهڙو ڏنڌو ڪندڙ ماڻهن جي وچ ۾ هڪ ايڪو پيدا ڪري رکيو هو. مالڪُ ڪاريگر ۽ ان

جا شاگرد هڪ مڪمل جنس ناهي تيار ڪندا هئا. هر جنس جو خالق سڄاڻي سگهبو هو. هر ڪاريگر جو ڪم تخليقي هو، پر اهي شيون وڏي پيماني تي نہ ٺهي پئي سگهيون. پورهئي جي ورهاست ۽ مشين جي واهپي ننڍن هٿ-هنرمندن کي تباهہ ڪري ڇڏيو ۽ هاڻي اهڙا ڪاريگر پيدا ڪري ورتا جيڪي هڪ مڪمل جنس ناهي سگهڻ بدران ان جو رڳو ڪو هڪ حصو ناهي پئي سگهيا. مختلف ڪاريگرن جي ناهيل مختلف حصن جي ميلاپ سان هڪ مڪمل جنس ٺهي پئي. ماڻهوءَ هاڻي رڳو هڪ شيءِ جو هڪ جزو پئي ناهيو، پر اهو نہ وڪڻي سگهجيو پئي، نہ ئي ان جو ڪو مُلهہ هو. جڏهن گهڻا جزا گڏيا پئي، تڏهن وڪڻڻ لاءِ ملهائتي شيءِ ٺهي پئي. ڪارخاني ان کي اڃا بہ وڌيڪ جزوي بڻايو ۽ صنعت ان کان بہ وڌيڪ. پورهيو هڪ وڏي مڪمل شيءِ مان ڦري، تمام ننڍڙي ڏار ڏار جزي تي وڃي پهتو ۽ مڪمل ڪاريگر ماڻهو ڇٽڪ ’جزوي ماڻهو‘ تي پيو. هنري سڌاري پورهئي کي اڃا بہ ورهايو. نوان هنر ظاهر ٿيا ـــ مطلب تہ پيداواري قوتن جي بهتريءَ، عمدگيءَ، سنائيءَ سبب معاشي تبديلي پيدا ٿي يعني پيداواري ناتن ۾ نئين ترتيب ٺهي. ان ڳانڍاپي جو اظهار پيداواري قوتن جي سطح ۽ ڪردار سان پيداواري ناتن جي هڪ ڪرائيءَ جو قانون ڪري ٿو.

3. پيداواري طريقي جي مختلف پاسن (پيدواري قوتن ۽ ناتن ۾ تضاد جو قانون:

جيڪڏهن پيداواري قوتون (ڪم ڪندڙ ماڻهو ۽ ڪتب ايندڙ اوزار) غلامداري سطح جا آهن تہ پيداواري ناتا بہ لازمن غلامداري سطح جا هوندا، پر اسين ڏسون ٿا تہ پورهئي جي اوسر

۽ واڌار لاڳيتو عمل ۾ ايندي رهي ٿي ۽ نوان تجربا، نئين سکيا، نئين تعليم، نئون هنر پيداواري قوتن ۾ به لاڳيتو واڌارو آڻيندو رهي ٿو، جڏهن ته ناتن ۾ ايتري تيزيءَ سان تبديلي نه ٿي اچي. ان ڪري پيداواري قوتن ۽ پيداواري ناتن جي وچ ۾ تضاد (ويڙهه، ٽڪر، جهيڙو) پيدا ٿئي ٿو. جنهن سطح تي پيداواري قوتون هونديون ان ئي سطح جا پيداواري ناتا هئڻ گهرجن. جنهن تيزيءَ سان پيداواري قوتن ۾ تبديلي اچي ٿي ان تيزيءَ سان پيداواري ناتن ۾ نه ٿي اچي ۽ نيث پيداواري ناتا اوسر ۽ واڌار جي راهه ۾ رنڊڪ ٻڌجڻ لڳن ٿا. ان ڪري پيداواري قوتن جي اوسر ۽ واڌار نيث ڪنهن ڏاڪي تي ايترو تيز ڦيرو ڪائي ٿي، ايڏي وڏي اُٿل ڏي ٿي، ايڏو زور پيدا ڪري ٿي جو پراڻن پيداواري ناتن کي ٽوڙي، پيچي، ٽڪرا ڪري (انقلاب آڻي) نوان پيداواري ناتا قائم ڪري ٿي ۽ ان جي نتيجي ۾ قائم ٿيل سماج ۾ نوان ناتا نين پيداواري قوتن سان وري اتحاد ۽ هڪ ڪَرائيءَ ۾ اچي وڃن ٿا. غلامداري سماج ۾ اها اوسر، واڌار ۽ ڦيرِي (انقلاب) جاگيرداري سماج قائم ڪري ٿي، جاگيرداري سماج ۾ اها اوسر، واڌار ۽ ڦيرِي (انقلاب) سرمائيداري سماج قائم ڪري ٿي ۽ سرمائيداري سماج ۾ اها ئي اوسر، واڌار ۽ ڦيرِي (انقلاب) سوشلسٽ سماج ناهي ٿي. پيداواري قوتن ۾ تبديليءَ سبب معروضي طرح پيداواري ناتا ڦري وڃن ٿا. پيداواري طريقي جي مختلف پاسن (پيداواري قوتن ۽ ناتن) ۾ تضاد معاشي اوسر ۽ واڌار جو سبب آهي.

ماڻهو جيڪڏهن انهن تنهي قانونن کي سمجهي وٺي، انهن موجب عمل ڪري، سوچي سمجهي انهن کي تيز ڪري ۽ اوج

تي پهچائي، ته پنهنجي زور سان، ڌڪ سان، پراڻا ناتا ٽوڙي ۽ نوان ناتا قائم ڪري سگهي ٿو. زارشاهي روس ۾، سرمائيدارڪن پيداواري ناتن کي انهن ئي قانونن موجب سوچي سمجهي، تيز ڪري، اوج تي پهچائي، زور سان ڌڪ هنيو ويو ۽ سويت يونين ٺاهي سوشلسٽ سماج يعني سوشلسٽ پيداواري ناتا قائم ڪيا ويا.

سماجي-معاش (ڏنيري) جوڙجڪ ڇا آهي؟

بنيادي گهرجون پوريون ڪرڻ لاءِ ماڻهوءَ کي مادي پيداوار ڪرڻي پئي ٿي. مادي پيداوار جي واڌ ويجهه وارا قانون سڄي انساني تاريخ ۾ عمل ڪندا رهن ٿا. عالمي تاريخ پنهنجي اوسر ۾ ڪيترن ئي ڏاڪن مٿان ٽپي آهي ــ ابتدائي راڄوٽي دور، غلامداري دور، سرمائيدار دور ۽ هاڻي سوشلسٽ دور ۾ ڪِهڙِي آهي. اهڙي هر ڏاڪي دوران نرالي قسم جون پيداواري قوتون (ڪم ڪندڙ ماڻهو ۽ ڪِرت ۾ ايندڙ اوزار) ۽ ان سان واسطيدار پيداواري ناتا رهيا آهن. انهن خصوصيتن، ڳڻن، اوڳڻن، نرالپ سبب هر دور کي ڏار ڳڻيو وڃي ٿو ۽ ان کي ئي سماجي-معاشي جوڙجڪ چئجي ٿو.

پيداواري قوتون جوهر، بنياد، پيڙهه آهن ۽ پيداواري ناتا ان جو ڏيک، نماءُ، ظاهر، پچرو، ڍانچو. پيداواري ناتا ئي هر جوڙجڪ ۾ رهندڙ معاشي (ڏنيري) لاڙن، خيالن، ادارن کي ٺاهن ٿا. معاشي لاڙن، خيالن، ادارن وغيره کي مٿيون ڍانچو به چئجي ٿو. جنهن قسم جا پيداواري ناتا هوندا ان ئي قسم جا معاشي لاڙا، خيال ۽ ادار وجود ۾ هوندا. جيڪڏهن سماجي-معاشي جوڙجڪ غيرطبقاتي هوندي، ته لاڙا، خيال ۽ ادارا به غيرطبقاتي

پيڙهه رکندڙ هوندا ۽ جيڪڏهن جوڙجڪ طبقاتي آهي ته معاشي لاڙا، خيال ۽ ادارا به ان ئي قسم جا هوندا. غلامداري، جاگيرداري ۽ سرمائيداري، ٽئي، طبقاتي جوڙجڪون آهن، پر انهن ۾ پيداواري ناتا مختلف قسم جا آهن تنهنڪري هر هڪ جا ڪجهه ادارا ته ڪجهه هم ڳڻ يا هم اوَڳڻ (طبقاتي هئڻ سبب) ٿي سگهن ٿا، پر گهڻا ادارا قطعي مختلف هوندا. طبقاتي سماجن ۾ ذاتي ملڪيت، طبقو، رياست، حڪومت، فوج، پارٽيون، مذهب وغيره اڪثر آهن پر غيرطبقاتي سماج ۾ انهن جو نه وجود آهي ۽ نه ئي گهرج. هر سماجي-معاشي جوڙجڪ جو ڪجهه تفصيلي ذڪر اڳتي ڪنداسون.

جيڪڏهن ٻن، ٽن، چئن، پنجن يا گهڻن هنڌن تي ساڳي سماجي-ڏنيري جوڙجڪ موجود آهي ته اهو قطعي لازم ناهي ته انهن جو هر معاشي لاڙو، خيال، ادارو — مٿيون ڍانچو قطعي هڪ جهڙو هوندو.

مثال طور، برطانيا ۽ فرانس ۾ سرمائيداري چانيل آهي، تنهنڪري ڪو ايئن چئي ته فرانس ۾ پيداواري ناتن جي حوالي سان موجود ذاتي ملڪيت، رياست، حڪومت، پارٽيون، اوسر ۽ واڌار، صنعتون، هنرَ، فنَ، سوچون، امنگون وغيره هر طرح اهڙيون ئي هونديون جهڙيون برطانيا ۾، ته اها ڳالهه غلط هوندي. برطانيا ۽ فرانس ۾ سرمائيداري پيداواري ناتا چانيل هئڻ باوجود، انهن جي مٿين ڍانچي ۾ سوين هزارين فرق موجود آهن ۽ ساڳيءَ طرح سوين هزارين هڪ جهڙايون به آهن. البته ٻنهي ملڪن جي پيداواري قوتن ۽ ناتن جي بنيادي فطرت ۾، قاعدن قانونن ۾ ڪو به فرق ناهي.

پيداواري ناتا ۽ مٿيون ڍانچو جوڙجڪ جي اڏاوت جا خاص عنصر آهن ۽ اهي پنهنجو ڪم نيائيندي هڪ ٻي تي دارومدار رکندا آهن. پيداواري ناتا مٿين ڍانچي کي پيدا ڪن ٿا ۽ مٿيون ڍانچو انهن جي خدمت ڪري ٿو. مٿيون ڍانچو اهو ئي اهم آهي جيڪو پنهنجي مخصوص پيداواري ناتن سان واسطيدار هجي. مثال طور ٻوليءَ، گهراڻي (ڪٽنب)، مشينن، سائنسن، هنرن ۽ قوم وغيره جهڙن لقائن جا گهڻ پاساوان ڪم آهن ۽ انهن کي رڳو پيداواري ناتن يا رڳو مٿين ڍانچي سان ڳنڍي نہ ٿو سگهي. پيداواري ناتا ۽ واسطيدار مٿيون ڍانچو انهن لقائن تي اثر ضرور وجهن ٿا ۽ اڪثر انهن کي استعمال ڪن ٿا، پر پوءِ بہ بنيادي حقيقت هيءَ آهي تہ اهي خاص قسم جا سماجي لقاءَ آهن جيڪي سؤ سيڪڙو نہ پيداواري ناتا آهن ۽ نہ ئي مٿيون ڍانچو. جيتوڻيڪ اهي لقاءَ هڪ ڳنڍيل سماجي جسم جيان سماجي-معاشي جوڙجڪ جو حصو هوندا آهن پر اهي هڪ جوڙجڪ کي ٻي جوڙجڪ کان فرق ڪرڻ ۾ مدد نہ ٿا ڏين. قطعي مختلف جوڙجڪن ۾ اهي لقاءَ هڪ ٻي سان تشبيهہ رکندڙ ئي نہ، پر عام طرح بلڪل ساڳيا هڪ جهڙا ٿي سگهن ٿا ۽ اصل ۾ هوندا آهن.

ان ڪري رڳو اهي لقاءَ ڪنهن مخصوص جوڙجڪ جو امتيازي (فرق وارو) نشان آهن جيڪي چٽيءَ طرح ڪنهن هڪ جوڙجڪ سان واسطو رکندي قطعي طرح پيداواري ناتن يا مٿين ڍانچي سان لاڳاپيل هوندا آهن. اهي پيداواري طريقي جي ڪردار مان اپرندا آهن.

طبقو ڇا آهي؟

”طبقو“ عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ ان جي معنىٰ آهي ماڻهن جو ٽولو. اسان وٽ اڄ ڏينهن تائين هي لفظ وڏن ٽولن لاءِ ڪتب ايندو آهي ــ استاد طبقو، شاگرد طبقو، ڊاڪٽر طبقو، ذهين طبقو، جاهل طبقو وغيره.

ڪي ماڻهو چون ٿا تہ ذهني لياقتن جي ڪري ماڻهو طبقن ۾ ورهائجي ويا. جيڪي ماڻهو وڏا اڪابر ۽ سرگرم هوندا آهن ۽ حڪم هلائي سگهندا آهن اهي حڪمران طبقن جي جوڙجڪ ڪندا آهن ۽ جاهل ۽ جڏي ذهن وارا ماڻهو محڪوم طبقا ٿي ويندا آهن. تاريخ ۽ حياتيءَ ثابت ڪيو آهي تہ اها سوچ غلط آهي. حڪمران طبقن ۾ هزارين ماڻهو جاهل، احمق ۽ ڪوڙهہ مغز آهن، جڏهن تہ محڪوم طبقن ۾ ڪروڙين ماڻهو زبردست سَٽ، سگهہ، هنر ۽ ڏاهپ رکن ٿا.

ڪي ماڻهو چون ٿا تہ طبقن جي ورهاست جو دارومدار آمدنيءَ تي آهي. برابر، حڪمران طبقن ۽ محڪوم طبقن جي ڪمائيءَ ۾ اُڀ ۽ ڌرتيءَ جيڏو فرق آهي، پر اهو فرق ڇو آهي؟ ڪو بہ نہ ٻڌائي سگهيو.

سماجي-ڌنيري [Sochio-economic] سائنس جي روشنيءَ ۾ ’طبقو‘ چئبو آهي ماڻهن جي اهڙي وڏي ٽولي کي جيڪو (1) سماجي پيداوار جي تاريخي طرح مقرر نظام ۾ پنهنجي مخصوص جاءِ جي ڪري، (2) پيداواري ٽاڪن سان ان جي مخصوص ناتي جي ڪري، (3) پورهئي جي سماجي تنظيم ۾ پنهنجي مخصوص ڪردار جي ڪري، ۽ (4) ان جي نتيجي ۾ جيڪا سماجي دولت ملي ٿي، ان ۾ ملندڙ حصي ۽ حصي ملڻ

جي طريقي جي ڪري ماڻهن جي ٻي ٽولي ڪان مختلف هوندو آهي.

پيداواري ٽاڪ کي ملڪيت ٻڻائڻ سبب ئي ماڻهن جو هڪ ٽولو حڪمران ٿئي ٿو جنهن کي سموريون رعايتون مليل هونديون آهن، جڏهن ته ملڪيت ڪان محروم ٽولو محڪوم ٿئي ٿو. طبقن ۾ ورهايل سماج ۾ هڪ طبقي جي حيثيت ٻي طبقي ڪان انهن سببن جي ڪري ئي مختلف ٿئي ٿي. جيڪڏهن پيداواري ٽاڪ (ٽاڪن) ڌانهن پيداواري قوتن (ڪم ڪندڙ ماڻهن ۽ ڪتب ايندڙ اوزارن) جو مجموعي رويو، سماجي تنظيم ۾ سنڌن ڪردار ۽ ملندڙ حصو هڪ جهڙو هجي ته سماج مان طبقا ختم ٿي ويندا.

سماج طبقن ۾ ڇو ٿو ورهائجي؟ طبقا ڪيئن ظاهر ٿيا؟

جيئن ته طبقا اهڙي دور ۾ ظاهر ٿيا جڏهن لکت جو رواج اجا نه پيو هو يا ابتدائي هو، تنهنڪري اسان وٽ انهيءَ جهوني، پراڻي، ڏُور تاريخي دور جون لکتي شهادتون موجود نه آهن.

پراڻين وَسندين، قبرن جي کوٽائيءَ، اوزارن، ٿانوَن، زيورن، شڪار ٿيندڙ جانورن جي هڏين ۽ پراڻن آثارن جي کوجنائن جي واهر سان اسين پنهنجن وڏڙن جي سماجي حياتيءَ، انهن جي سرگرمين ۽ حياتي گهارڻ جي نموني جا ڇِٽ ڇِٽي سگهون ٿا.

ان وقت جيتوڻيڪ پورهئي جا اوزار ابتدائي هئا (عام طرح ڪانيءَ ۽ پٿر مان ٺهيل) پر ماڻهو انهن جي واهپي سان پنهنجي لاءِ جهنگلي غذا هٿ ڪندا هئا ۽ وڏن وڏن جهنگلي جانورن جو شڪار ڪري سگهندا هئا. اهو ڪيئن ٿيندو هو؟ ماڻهو وڏن ٽولن ۾ رهندا هئا، گڏجي جانورن جو شڪار ڪندا هئا ۽ جهنگلي

ميوا، ٻوٽا، ٻاڄيون، پاڙون هٿ ڪندا هئا. هڪ ٻئي سان سهڪار ڪان سواءِ انهن جو وجود ناممڪن هو، ڇو ته هر وک تي انهن جو واسطو موتمار، خوني ۽ وحشي شين سان پوندو هو.

ابتدائي سماج طبقن ۾ ورهايل نه هو. ان ۾ حڪمراني، ڏاڍائي (ظلم) ۽ ڦرلٽ نه هئي. ماڻهو گڏيل جتن ڪري پنهنجي گذاري جا ثاڪ هٿ ڪندا هئا ۽ گڏجي واهپي ۾ آڻيندا هئا.

ابتدائي راجوٽي پائپي واري سماج جي ٽُٽڻ ڪان پوءِ ئي پهريون ڀيرو طبقاتي ورهاست ٿي. ابتدائي راجوٽي دور جي پڄاڻيءَ ۽ طبقاتي سماج جو نهڻ هڪ ڊگهو عمل هو. اهو سڄيءَ دنيا ۾ هر هنڌ ساڳي ئي وقت نه ٿيو. تاريخي عمل کي جاچڻ سان خبر پوي ٿي ته بابل، اشور ۽ مصر طبقاتي سماج 4-هزار ڪان 3-هزار سال قبل مسيح، سنڌ، هند ۽ چين ۾ 3-هزار ڪان 2-هزار سال ق م ۽ يونان ۽ روم ۾ 1-هزار سال ق م پيدا ٿيو.

ڏنيري لحاظ ڪان سماج جي طبقاتي قوتون (ڪم ڪندڙ ماڻهو ۽ ڪتب ايندڙ اوزار) ـــ ۽ انهن جي ڪري پورهئي جي پيداواري صلاحيت ـــ انتهائي هيٺين سطح تي هيون. جيڪو ڪجهه به هٿِ ڪيو ويندو هو لڳ ڀڳ انهيءَ گهڙيءَ ڪتب اچي ويندو هو. اهڙين حالتن ۾ اڻ برابريءَ لاءِ ڪو به بنياد ڪو نه هو. جڏهن ٽولن يا مختلف قبيلن جي ماڻهن ۾ ويڙهيون ٿينديون هيون ۽ ٻاندي بند ڪيا ويندا هئا ته ان وقت انهن جي آئيندي بابت فيصلو ڏاڍو مسئلو پيدا ڪندو هو ـــ انهن جو ڇا ڪجي؟ پنهنجي راڄ ۾ رکڻ عام طرح ناممڪن هو، ڇو ته سيني وٽ کائڻ لاءِ چڱو چوکو نه هو ۽ انهن ڪان راڄ لاءِ ڪم وٺڻ به ڏکيو هو ڇو ته فالتو اوزار ڪو نه هئا.

ان ڪري ٻانڌين کي يا تہ ڪاڻو ويندو هو (جيستائين، جن ٽولن ۾ ماڻهن کائڻ جو رواج هو) يا وري ويڙهہ ختم ٿيڻ کان پوءِ واسطيدار قبيلي کي موٽائي ڏنو ويندو هو. ڪن حالتن ۾ کي ٽولا انهن کي برابريءَ جي بنياد تي پنهنجي راڄ ۾ شامل ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙا مثال، اڄوڪي دور ۾ بہ، انهن راڄن ۾ ڏسي سگهجن ٿا جن جي اوسر تاريخي سببن ڪري تڪڙو اڳتي وڌي نہ سگهي آهي. اوڀر آفريقا ۾ لاڏائو قبيلو ماسائي پاڻ وٽ ٻاندين کي ماري ڇڏيندو هو، ڇو تہ انهن وٽ سندن گذاري جا وسيلا نہ هئا ۽ انهن جي پورهئي مان فائدو وٺڻ لاءِ ڏنيري حالتون پَڪيون نہ هيون، پر سندن پاڙي ۾ ئي واڪامبا قبيلو، جيڪو پوک ڪندو هو، انهن کي غلام ٻڻائي واهيندو هو ڇو تہ اتي واڌو پيداوار ٿي سگهي پئي ۽ ان وٽ واڌُو ڪاڻو ۽ اوزار هئا.

جيستائين سماجن پنهنجي گهرجن کان وڌيڪ پيدا نہ ڪيو، انهن وٽ برابري هئي. جڏهن پيداوار ان سطح تي پهتي جو ماڻهو پنهنجي گهرجن کان وڌيڪ پيدا ڪرڻ لڳو، تہ ان واڌُو پيداوار ئي اڻ برابريءَ جو ٻِج ڇٽيو. قديم شڪاري ۽ ماڇي پنهنجو ڪاڻو وڏا ٽولا ناهي هٿ ڪندا هئا، انهن جا ابتدائي اوزار اهڙا هئا جو ڪو بہ ماڻهو اڪيلي سر، پنهنجن ماڻهن جي مدد کان سواءِ جيئرو رهي نہ پئي سگهيو. ان ڪري سماج جي ابتدائي ڏاڪي ۾ گڏيل پيداوار واري سماجي جوڙجڪ نهي ۽ ان جو لازمي نتيجو اهو هو تہ گڏجي ڪتب آڻجي ــ شڪار بچائي نہ رکبو هو پر هڪدم برابر ڀاڱن ۾ ورهايو ويندو هو. اهي ذخيرو ڪرڻ جو سوچي بہ نہ پئي سگهيا ڇو تہ ذخيرو خراب

تي وجي ها ۽ وڪڻي به نه پئي سگهيا چو ته متاستا جو رواج ئي نه هو، ۽ حقيقت هيءَ آهي ته انهن ايترو اپايو ئي ڪو نه پئي جو بچائي سگهن. راڄ جي انهن ٽولن ۾ به شڪار ورهايو ويندو هو جن ڪي شڪار هٿ نه لڳو هجي. ابتدائي راڄ ۾ رويو، رواج ۽ روايت ئي گڏيل اصولن تي ٻڌل هئي تنهنڪري ملڪيت به گڏيل هئي.

جڏهن وڏيڪ سنا اوزار، وڏيڪ پيماني تي ۽ انفرادي طرح نهڻ لڳا تڏهن پيداوار ۾ به ورهاست هوري هوري وڌي. ابتدائي سماج ۾ ئي ڪاڏو، ڪپڙو، زيور وغيره هوري هوري ذاتي ملڪيت ٿيڻ لڳا. اهي شيون هيون به ذاتي واهپي لاءِ. سوچي سگهجي ٿو ته راڄ ۾ اهڙو رواج هو جو جيترو شڪار ۾ سندس حصو هوندو هو اوترو ئي ڪيس پاڱو ملندو. جڏهن انفرادي طرح اوزار نهڻ لڳا، انفرادي طرح پيداوار ٿيڻ لڳي، ته اڻ برابري شروع ٿي وئي. پورهئي جي سماجي ورڇ وڌِي، ته ابتدائي راجوٽي پائيي ٽٽڻ لڳي ۽ نيٺ راجوٽو سماج تباهه ٿي ويو.

پورهئي جي <u>پهرين وڏي ورڇ</u> ان وقت ٿي جڏهن ڍور ڍڳا پاليندڙ قبيلا ڌار ٿيا. ڍورين وٽ پنهنجي واهپي جي گهرج کان وڌيڪ هوندو هو جڏهن انهن وٽ ڌڻ وڌو هجي. متاستا، جيڪا اڳ رڳو ڪڏهن ڪڏهن ٿيندي هئي ۽ اها به ان حالت ۾ جو واهپي کان ڪجهه وڌيڪ بچي پوي. هاڻي ڍورين ۽ ٻني ٻاري وارن (پوکي ڪندڙ، پوکيندڙ) قبيلن جي وچ ۾ پابنديءَ سان ٿيڻ لڳي. ان جي ڪري سماجي دولت اجا به وڌي ۽ غلامن جو وڌيڪ پورهيو ڪتب اچڻ لڳو.

پورهئي جي ٻِي وڏي ورڇ ان وقت شروع ٿي جڏهن هٿ-هنر پوک کان ڌار ٿيو. راڄ ۾ متاستا عام ٿي وئي. ڌنيري اڻ برابري اڃا وڌي ۽ ماڻهو آزاد ۽ غلام سان گڏوگڏ اميرن ۽ غلامن ۾ ورهائجي ويا.

جيئن جيئن گهٽيون شيون سنئون سڌو متاستا لاءِ ناهجڻ لڳيون، انفرادي طرح پيدا ڪندڙن جي وچ ۾ متاستا سماج لاءِ هڪ عام بنيادي گهرج ٿي پئي.

پورهئي جي ٽِين وڏي ورڇ ذهن ڪم جو جسماني ڪم کان ڌار ٿيڻ هو. ان ڪري ذهني ڪم ڪندڙن جي هڪ هٽي قائم ٿي. ٿورڙا ماڻهو هئا پر حڪمران ٿي ويا، پيداوار جو انتظام سندن هٿن ۾ هليو ويو. وڏي گهڻائي جسماني پورهئي لاءِ سيڙائي وئي.

انهن بنيادي سماجي سببن جي ڪري انساني سماج جي ورهاست وڏن سماجي ٽولن، هڪ ٻي جي مخالف طبقن ۾ ٿي. طبقن جي جوڙجڪ ٻن طريقن سان ٿي. قبيلي جا بزرگ ماڻهو هوري هوري ذهني پورهئي ۽ پيداواري ڌاڪن تي قبضو ڪري وينا. انهن ئي پهرين ڦرلٽ شروع ڪئي ۽ گهڻن ماڻهن، جسماني ڪم ڪندڙ ماڻهن، وقتِي قرض وٺندڙ ماڻهن کي غلام ٻڻائي ڇڏيو. ويڙهين ۾ هٿ ايندڙ ٻاندين کي بہ غلام ٻڻائجڻ لڳو.

قبيلي جا بزرگ/چوندڊ ماڻهو ڀائپيءَ، راڄ مان ئي اُسريا ۽ مٿيون طبقو ناهڻ ۾ اهي ئي بنيادي اهميت رکندڙ آهن. ابتدائي راڄ ۾ اهي گهراڻن ۽ راڄن جا چڱا مڙس هئا پر سندن سماجي رتبو سڄي گهراڻي يا راڄ جي ٻين ماڻهن جيترو ئي هو. ڀائپي

راڄ جي گڏيل مفادن جي نگهباني انهن جو ذمو هو. اهي جهيڙن جو نبيرو ڪندا هئا، پاڻيءَ جي ذخيرن (ڍنڍن، تلائن، چشمن) جي سنڀال ڪندا هئا وغيره. اهي بنيادي طرح راڄ جا چاڪر هئا.

جڏهن پيداواري قوتن ۾ واڌارو ٿيو ۽ ڪيترين ئي پاڙپين جي ملڻ سان وڏا راڄ نهڻ لڳا، ته پورهئي جي ورڇ اڃا به وڌي، گڏيل مفادن جي سنڀال ۽ جهيڙا جهتا نبيرڻ لاءِ خاص ادارا قائم ٿيا، جيڪي مجموعي طرح راڄ جا ماتحت هئا. هوري هوري اهي وڏي خودمختار ٿيا جن نيٺ پنهنجو مفاد ۽ پنهنجي پسند مڙهڻ شروع ڪئي. اڳوڻا چاڪرَ هاڻي مالڪ ٿي پيا.

ٻيو طريقو، جنهن وسيلي طبقا نهيا، هيءُ هو ته جڏهن پيداوار واڌار ڪئي ته گهٽي پورهئي لاءِ گهٽي سگهه جي گهرج پئي. پنهنجي پاڙپي، راڄ يا وڏي راڄ ۾ ايتري سگهه موجود نه هئي. اها سگهه ويڙهين ۾ هٿ ڪيل ٻاندين کان ورتي وئي. اڳي اهي پنهنجي واسطيدار راڄ ڏانهن موٽايا ويندا هئا يا وري برابريءَ جي بنياد تي پنهنجي راڄ جو انگ ٺاهيا ويندا هئا، پر هاڻي انهن کي غلام ڪري استعمال ڪيو ويو.

انهن ٻن بنيادي طريقن سان طبقي جي جوڙجڪ ٿي. ان جو گڏيل نتيجو غلامداري سماج هو. غلامداري سماج ۾ ٽي طبقا هئا. پهريون طبقو غلامن جي آقائن جو هو. پهريائين ان ۾ قبيلن جا حڪمران چونڊ ماڻهو ۽ پوءِ دولتمند امير شامل ٿيا. ٻي طبقي ۾ آزاد هاري، چوپايا پاليندڙ ۽ هنرمند هئا جيڪي هوري هوري آقائن جي هيٺان ٿي ويا. ٽيون طبقو پنهنجي پاڙپي، راڄ جي ماڻهن ۽ مختلف ٻولين ۽ قوميتن وارن راڄن جي ٻاندي غلامن

تي ٻڌل هو. ظالم (ڦورو، حاڪم) ۽ مظلوم (ڦريل، محڪوم) طبقا وجود ۾ اچي ويا.

جهيڙالو سماج ۾ طبقا:

ابتدائي راڄوڻي ڳڌيل نظام جي تباهيءَ کان پوءِ ظاهر ٿيندڙ جهيڙالو سماج جي تاريخ طبقن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ ۽ ويڙهه جي تاريخ رهي آهي. آزاد (آقا) ۽ غلام، رئيس ۽ اڌڙ غلام هاري، سرمائيدار ۽ مزدور. ٿورن لفظن ۾ هيءُ ته ظالم ۽ مظلوم سدائين هڪ ٻي جا مخالف رهيا آهن، اهي ڪڏهن ظاهر، ڪڏهن لڪل، پر لاڳيتو ويڙهه ڪندا رهيا آهن. غلام ۽ آقا، اڌڙ غلام هاري ۽ جاگيردار، مزدور ۽ سرمائيدار — اهي آهن ٽن طبقاتي سماجي-ڏنيري جوڙجڪن يعني غلامي (غلامداري)، جاگيرداري ۽ سرمائيداري جا بنيادي ۽ هڪ ٻي سان ٽڪرائيندڙ مفاد رکندڙ طبقا. ڪنهن به جوڙجڪ کي رڳو بنيادي طبقن جي هڪ ٻي سان ڳانڍاپو (جيڪو چانيل پيداواري ناتن جو جوهر ظاهر ڪري ٿو) سمجهڻ وسيلي مسئلو سولائيءِ سان حل ڪري سگهجي ٿو. ڪڏهن به "خالص" (نج، اڪيلي، رڳو هڪ) سماجي-ڏنيري جوڙجڪ جو وجود نه رهيو آهي، چو ته هر (چانيل) جوڙجڪ ۾ سماجي اوسر جي اڳوڻن ڏاڪن جا ڪجهه جزا ۽ ايندڙ سماجي-ڏنيري جوڙجڪن جا ٻج به موجود هوندا آهن. اهي طبقا جن جو واسطو اڳوڻن يا ايندڙ پيداواري ناتن سان هوندو آهي، غيربنيادي سڏي سگهجن ٿا. تنهنڪري غلامداري سماج ۾ به غيربنيادي طبقا ۽ سماجڪ سنگتون موجود هيون — آزاد شهري (ابتدائي راڄوڻي نظام جي بچت)، ننڍا هاري ۽ هنرمند. جاگيرداري سماج ۾ ڪاريگرن ۽ واپارين جا ٽولا هئا جيڪي

ساڳيو ڏنڊو ڪنڊڙن جون سنگتون ناهي رکندا هئا ۽ ان ئي سماج ۾ سرمائيدار ۽ مزدور طبقي جي جوڙجڪ شروع ٿي، جيڪي ايندڙ سماجي-ڏنيري جوڙجڪ جا بنيادي طبقا ٿيا. ڪيترن ئي سرمائيدار ملڪن ۾ زميندار ۽ هاري غيربنيادي طبقن جي حيثيت سان موجود آهن. غيربنيادي طبقا ۽ سماجي ٽولا بنيادي طبقن جي ويڙهه ۾ ڪنهن هڪ طبقي جو پاسو وٺي وڙهندا آهن.

ويهي ڪائيندڙ، ڦورو ۽ ظالم ۽ حاڪم طبقن ڪان سواءِ سماج هلي سگهي ٿو، پيداوار ۽ واڌار ٿي سگهي ٿي، پر پورهيو ڪندڙ طبقن ڪان سواءِ سماج جو وجود رهڻ ممڪن ڪونهي. طبقا ۽ طبقن جا نالا بدلبا رهيا، عام غلام اڌر-غلام هاري ٿيو ۽ ان جي جاءِ مزدور ورتي (جيڪو جيتوڻيڪ غلام نہ آهي، پر هن وٽ پنهنجي پورهئي جي سگهہ وڪڻڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهي)، پر غلام، نيم غلام هاري ۽ مزدور ڪان سواءِ سماج وجود نہ ٿو رکي سگهي.

ٽڪرائيندڙ مفادن وارن طبقن جا مفاد پاڻ ۾ ناهہ ڪري ئي نہ ٿا سگهن. ان جو ثبوت تاريخ ۾ موجود آهي — اڻ ڳڻ ويڙهيون، هٿياربند بغاوتون ۽ ٻيا جهيڙا.

غلامن جي بغاوت غلامداري سماج جون پاڙون ڌوڏي ڇڏيون. غلامن جي شاندار سُورهيائيءَ ۽ قربانيءَ جون نشانيون، مثال طور ننڍي ايشيا (ترڪي) ۾ ارسطونيڪس جي اڳواڻيءَ هيٺ ۽ روم ۾ اسپارٽيڪس جي اڳواڻيءَ هيٺ هٿياربند بغاوتون، آزاديءَ جي جدوجهد جي تاريخ ۾ پيڙهہ جو پٿر آهن.

جاگيرداري دور ۾ هارين جي هزارين بغاوتن کي آزاديءَ جي جدوجهد جي تاريخ ۾ سنهري اکرن سان لکيو ويو آهي.

چوڏهين صديءَ جي فرانس ۾ هارين اهڙي بغاوت ڪئي جيڪا ملڪ جي ڏکڻ کان پيرس تائين پکڙجي وئي. 1525ع ۾ جرمن هارين جي جنگ، جنهن کي اينجلس جرمنيءَ جي تاريخ جو پيڙهائتو پتر سڏيو. ايوان، استيپان ۽ پوگاچوف جي اڳواڻين هيٺ روسي هارين جون بغاوتون به تاريخ ۾ مشهور آهن.

مزدور تحريڪن به تاريخ تي پنهنجو گهاٽو ڇاپو ڇڏيو آهي. 1830ع ۾ ليون (فرانس) ۾ مزدورن جي بغاوت، اڻويهين صديءَ جي پنجين ڏهاڪي ۾ سائيليشيا (جرمني) جي ڪوڏي مزدورن جي بغاوت، 1848ع (برطانيا) جي انقلاب ۾ مزدورن جي سرگرم حصيداري ۽ نيث دنيا ۾ پهريون راڄار انقلاب — پيرس ڪميون.

طبقاتي جدوجهد سماجي حياتيءَ جي هر پاسي تي اثر وجهي ٿي ۽ ان ڪري قدرتي نموني هر پاسي کان اسري ٿي. هر جهيڙالو سماج ۾ طبقاتي جدوجهد ٽي بنيادي صورتون وٺي ٿي — ڏنيري، راڄنيتي (سياسي) ۽ نظرياتي. مختلف طبقا جدوجهد وسيلي پنهنجن مفادن جي سنڀال ۽ انهن جو بچاءُ ڪن ٿا، پر ان سنڀال ۽ بچاءَ جا طريقا هڪجهڙا نه آهن.

ڏنيري جدوجهد هلندي سرمائيدارُ پنهنجي نفعي جي سنڀال ڪري ٿو ۽ ان جي واڌاري لاءِ هر هٿيار ڪتب آڻي ٿو ۽ پورهيت ماڻهن لاءِ مناسب حالتون، اگهايِي، لڳائي ۽ پوڙهائپ ۾ سماجي سنڀال لاءِ جدوجهد ڪري ٿو. انهيءَ جدوجهد هلندي هن ۾ هڪ ٻي سان ايڪي ۽ سهڪار جي سمجهه ۽ بين الاقواميت وڌي ٿي.

اها ئي ڏنيري جدوجهد وڌي سياسي جدوجهد ٿي سگهي ٿي، خاص طرح ان وقت جڏهن رياست پنهنجي اقتدار جو هر هٿيار

ڪٽي حڪمران طبقي جي حمايت ۾ وڙهندي آهي. مزدورن جو مقابلو عدالتي ۽ غيرعدالتي وسيلن سان ڪري، پوليس جو ڏنڊو وَسائي، صنعتي مزدورن ۽ شاگردن جي بيچينيءَ ۽ ”هنگامن“ کي دٻائڻ لاءِ باقاعده فوج موڪلي قورن جي رياست هٿيارٻند تشدد تي لهي ايندي آهي. تڏهن پورهيت جدوجهد جو رخ سرمائيدار رياست جي سياسي مشينريءَ خلاف ٿي ويندو آهي ۽ سياسي جدوجهد ـــ هڙتالون، جلسا، جلوس، مظاهرا، پيچ ڊاهه، قانوني، اڌڙ قانوني ۽ غيرقانوني مطالبا ـــ نيٺ انقلابي ويڙهه ۾ تبديل ٿي وينديا آهن.

هر سياسي جدوجهد انقلابي ويڙهه ۽ انقلاب تي ختم نه ٿي سگهندي آهي. ڪيترين ئي سياسي جدوجهدون سڌارڪ ۽ ٺاهه پسند به هونديون آهن (جيئن عام طرح هر ٽريڊ يونين سياست). هر سڌارڪ ۽ ٺاهه پسند سياسي جدوجهد جو مقصد سرمائيدار سماج کي ٽوڙڻ ۽ سماج کي اڳتي وٺي وڃڻ نه هوندو آهي. اها سرمائيدار سماج جي چانوَ هيٺ پلجڻ چاهيندي آهي ۽ سندس مطالبا رڳو معيارِ زندگي وڌائڻ ۽ ڪجهه حق ۽ رعايتون وٺڻ تائين گُهٽيل هوندا آهن. ان جي ابتڙ انقلابي سياسي جدوجهد عوام ۾ سياسي سمجهه، سجاڳي، ٻڌي ۽ نهرو پڪو ڪري انقلاب تائين پهچڻ گهرندي آهي جنهن جو اٽٽر مقصد پيداواري ٽاڪن ۽ وسيلن جي ذاتي ملڪيت کي ختم ڪري اقتدار مزدورن جي حوالي ڪرڻ هوندو آهي.

هر انقلابي جدوجهد کي رنڌائيندڙ سمورا قورو طبقا ۽ انهن جا ساٿاري ئي نه، پر هڪ پاسي سوشل ڊيموڪريٽڪ پارٽين (سماجڪ جمهوري سَٿن) جي ساڄي ڌر ۽ ٻي پاسي ڪميونسٽ

پارٽين اندر اهڙا موقعي پرست ۽ ترميم پرست (ٻہ) وجهندا آهن جيڪي مارڪسزم-ليننزم جي بنيادي خيالن ۾ ترميم ڪرڻ گهرن ٿا. پيٽي بورزوا ۽ ڪميونسٽ انقلابي (لينن مزدور تحريڪ ۾ ڪاٻيءَ ڌر وارن لاءِ ايئن ئي چيو آهي) رڳو انقلابي لفاظي (لٻاڙ) جا ماهر هوندا آهن پر جڏهن ثابت قدم انقلابي پاليسي ترتيب ڏيڻ جي گهرج هوندي آهي تہ اهي بي سود ثابت ٿيندا آهن." ("جدلياتي ۽ تاريخيماديت جو ابجد"، اردو، صفحو 417-418). مهم پسندي ۽ ابهرائي بہ عوامي جدوجهد کان ڪٽجي ويندي آهي.

پورهيت سياسي جدوجهد تي بحث ڪندي اسين قدرتي طرح نظرياتي مسئلن جي سامهون ٿيون ٿا. طبقاتي جدوجهد جي سياسي ۽ نظرياتي شڪلين ۾ هڪ ٻئي سان ويجهو ڳانڍاپو هوندو آهي. هر طبقو پنهنجن مفادن لاءِ نظرياتي سبب پيدا ڪندو آهي. هر مطالبي، پاليسيءَ، حڪمت عمليءَ، چڪتاڻ، جدوجهد، انقلاب وغيره جو بنياد ڪنهن نہ ڪنهن طبقي جي بنيادي مفادن سان سلهاڙيل آهي. ٺڳي، گمراهي، بي بنياد نعري بازي، لٻاڙ، ڏٺا ۽ سڪٽا خواب ۽ ڊاڍيون اميدون انهن طبقن جي نظريي جون اهم خصوصيتون آهن جن کي تاريخ موت جو نياپو ڏئي چڪي آهي. پورهيت نظريو ٺڳيءَ، گمراهيءَ، لٻاڙ، ڏٺي ۽ وهم کي ٽوڙي ٿو ۽ پورهيت کي اهو هٿيار مهيا ڪري ٿو جنهن وسيلي اهي پنهنجو سماج ناهي سگهن.

ماڻهوءَ بابت ياد رکڻ جهڙيون حقيقتون:

1. ماڻهو، ساهوران جي علم موجب، اوسر جي سپ کان مٿاهين ڏاڪي تي آهي. ماڻهوءَ وٽ ٻين سيني ساهوارن جي ڀيٽ ۾

وڏيڪ اُسريل، وڌيرڙو ۽ ڳتيل دماغ آهي. بدن جي نيت سان ماڻهوءَ جي دماغ جو وزن ٻي هر ساهواري کان وڏيڪ آهي. جڏهن ماڻهو اڃا ماڻهو نہ ٿيو هو ـــ سماج نہ ٺاهيو هئائين، سمجھ (شعور) ڪو نہ هئس، پيداوار نہ ڪئي هئائين، پيداواري اوزار نہ ٺاهيا هئائين ـــ ٻين ساهوارن جيان رڳو فطرت جو تيار تيل ڪاج ڪائيندو هو، تڏهن بہ وٽس ٻين سيني ڪرنگهي وارن جانورن (چوپاين سميت) کان وڏيڪ جبلي لياقتون هيون. هُو گوريلي، چمپانزي، گبن، پولڙي وغيره جهڙن مائٽن کان گهٽين ئي خصلتن ۾ وڏيڪ هو، نسبتن گهٽو وقت پوين ٻن پيرن تي ڊوڙي ۽ اڳيان بہ پير (هٿ) ڪنهن ٻي ڪم (وڻ مان ميوو، مگريو، گل گونچ پٽڻ، نرم پاڙون ڪوٽڻ، ڏيڏر، مڇيون ۽ گهانگهٽ پڪڙڻ ۽ ڪائڻ وغيره) لاءِ ڪتب آڻي سگهندو هو.

2. نفس، منُ (سائِڪ، مائينڊ) هر ساهواري وٽ آهي. سوين هزارين گڻ، اوگڻ، عادتون ۽ حرڪتون هر ساهواري ۾ آهن. ڪائڻ، پيئڻ، جيئڻ، نسل وڌائڻ ۽ بقا لاءِ جتن ڪرڻ هر ساهواري لاءِ اٽڙ آهي. جڏهن ماڻهو اڃا ماڻهو نہ ٿيو هو تڏهن هو بہ ٻين ساهوارن جيان پنهنجو پاڻ ڪي جبلي، فطري طرح پنهنجي ماحول سان نهڪائي جيئندو هو. هر ساهوارو پنهنجي مخصوص ماحول جو قيدي آهي. ماحول ۾ جيڪڏهن ڪا بہ اهڙي تبديلي، ڦيرو يا اُٿل اچي جنهن سان رهاڪو ساهوارا اڳواٽ هريل نہ هجن تہ اهي ان کان چرڪندا. جيڪڏهن بندوق جو اوچتو پهريون ڀيرو ٺڪاءُ ٿئي يا ڪا لاري هلي وغيره تہ جيڪي اڳواٽ ان حرڪت سان هريل نہ

آهن اهي چرڪندا (خاص ڪري ڪرنگهي وارا ساهوارا، ڇو ته انهن جو دماغ بنا ڪرنگهي وارن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ اسريل آهي). ساهوارن جون سوين جنسون گڏ ٻيهاري اوچتو نڪاءُ ڪيو، سڀ چرڪندا، پر جيڪڏهن اهو عمل سوين ڀيرا ڪيو وڃي ۽ ساهوارا محسوس ڪن ته اهو عمل سندن لاءِ جوکائتو ناهي، ته اڳ ۾ اوسر جي اتاهين ڏاڪي تي پهتل ساهوارا ان سان هِري ويندا ۽ پوءِ هوري هوري هڪ ٻي جي ڪڍ سلسليوار هينين ڏاڪي وارا. ماڻهو به چرڪندو هو پر ٻين ساهوارن جي ڀيٽ ۾، اڳ پنهنجي ماحول ۽ ان جي تبديلين سان هري ويندو هو. پر اهو عمل جيڪڏهن جوکائتو هوندو ته هر ڪو پڇجي پري ٿيندو.

3. جيڪو ساهوارو اوسر جي جيترو هينين ڏاڪي تي هوندو، اهو جمندي ئي ايترو وڌيڪ ڄام هوندو. هن ۾ پنهنجن وڏن جون خصلتون جبلي طرح هڪدم عمل ڪرڻ شروع ڪنديون. پر جيئن جيئن جيترو اوسر جي مٿاهين ڏاڪي تي هوندو، اهو اوترو ئي ڊگهي مدي لاءِ پنهنجي وڏن جو محتاج يا ڳيجهو هوندو. تڄُ ماڻهوءَ جو ٻار ٻه پيئي ٿو، ٻولڙي جو ٻلونگڙو ٻه، ته ڪُتي جو گلر ٻه، پر گلر تڄ ڪان ۽ پنهنجن وڏن کان سويرو ئي ناتا ٽوڙي ويندو، ٻلونگڙو ان کان وڌيڪ وقت وٺندو ۽ ٻارُ اڃا به وڌيڪ.

4. جنهن به جنس جو اولاد پنهنجن وڏن جو جيترو ڊگهو وقت ڳيجهو رهي ٿو اهي اوترو وقت وڌيڪ هڪ ٻي سان سهڪارِي، گڏ رهندڙ، گڏ جيئندڙ ۽ گڏ گهمندڙ ٿين ٿا. اميبا (هڪ جيو-گهرڙي وارو ساهوارو) ۽ اهڙا ٻيا ساهوارا ڄمندي

خودمختار حياتي شروع ڪن ٿا، پکي پکڻ ڪجهه عرصو وڏن جا ڳيجهو رهي پوءِ ٽٽن ٿا، وڏا ساهوارا عام طرح اجا ٻه وڏيڪ عرصو گڏ رهي پوءِ هڪ ٻي کان لاتعلق ٿي وڃن ٿا. نئون ننڍو نسل تيستائين پنهنجن وڏڙن سان گڏ رهي ٿو جيستائين هو پنهنجي مُنهن ڪائي پِي ۽ جِي نہ سگهي. لائق ٿيندي (سامائجندي) ئي هُو پنهنجن وڏن کان ڌار ٿي ٿو ۽ پوءِ رڳو تڏهن پنهنجي ٻي هم جنس (نر يا ماديءَ) جي ويجهو لڳ جي مند ۾ يا لڳ مهل ويجهو اچي ٿو. ساڳي ئي ماحول جا قيدي هئڻ سبب هڪ ٻي جي ويجهو رهن ٿا. ماڻهو جڏهن اجا ماڻهو نہ ٿيو هو تڏهن ايئن هو. ٻار عام طرح پنجن ڇهن سالن کان پوءِ پنهنجي منهن ڪائي پِي، جِي ۽ پنهنجي سنڀال ڪري سگهي ٿو ۽ لڳ لائق ڏهن کان پندرهن ورهين جي ڄمار ۾ ٿئي ٿو.

5. پنهنجي پنهنجي مخصوص ماحول ۾ رهڻ سبب هر هم جنس ساهواري جون ڪي نہ ڪي گڏيل فطري، جبلي عادتون ٿين ٿيون. جهرڪِي يا ڪبرِ نانگ (دشمن) ڏسِي ڄِهر ڄهر يا ٽِيڪو مچائيندي، ڪتو ڀاهوڙيندو، ڊور ڊِڳو رنييندو وغيره ۽ دشمن سان وڙهندو، ان کان ڀڄي پري ٿي ويندو يا ان کي ڌوڪو ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو ـــ اهو گڏجي رهڻ، جيئڻ ۽ بچاءُ ڪرڻ تہ برابر آهي، پر ان کي سماج نہ ٿو چئي سگهجي. پيداواري عمل ۾ گڏجي شامل ٿيڻ سبب ماڻهن جي وچ ۾ ٻنڌڻ، ناتا نهن ٿا. اهي ناتا ئي هڪ مخصوص نموني ٻڌي گڏجي جيئڻ تي مجبور ڪن ٿا. سماج ۾ ئي پورهيو، پيداوار، سمجهہ، ٻولي، فن، هنر وغيره نهن ٿا. ماڻهوءَ جو سماج ٽوڙي

چڙيون، هن جو جيئڻ جانورن جهڙو ٿي پوندو — نہ هن وٽ لکت، هنر ۽ فن هوندو، نہ هن وٽ ٻولي هوندي، نہ سمجهہ نہ پيداوار ۽ نہ ئي پورهيو. اهي سڀ سماجي لقاءَ آهن.

6. هر ساهوارو پنهنجي مخصوص ماحول جو قيدي ئي ناهي، پر ٻيجهو بہ آهي. هو پنهنجو منهن مهاندو ان ئي خاص ماحول ۾ برقرار رکي سگهي ٿو. ڌرتيءَ جي اتر قطب تي برف جي ميدان ۾ رهندڙ بجرو رڇ جيڪڏهن آفريڪا جي ٻَٽيل ٻيلن ۾ آندو وڃي تہ ان کي ٻَج پري ڳل لاهڻي ئي پوندي، نہ تہ جيئرو رهي نہ سگهندو ۽ هاٿيءَ کي جيڪڏهن اتر قطب نيو وڃي تہ ان کي وري ٻج يا ڪجهہ ٻيو اهڙو ناهڻو پوندو، نوريئڙي کي زمين اندر ٻر ۾ رهڻ تي مجبور ڪيو وڃي تہ ڪيس پنهنجا پير ۽ پُڇ مٽائڻا پوندا پر جيڪڏهن ڪُوئي کي وڻ تي رهڻ لاءِ لاچار ڪيو وڃي تہ ان کي پنهنجو هڏ ڪاٺ بدلائڻو پوندو ۽ مڇيءَ کي خشڪيءَ تي رهڻو پوي تہ ان کي ڀرن بدران پير، ڪَلين بدران ڦڦڙ ڏيڻا پوندا. ان عمل ۾ ڪيترا ئي نسل مرِي، فنا ٿي سگهن ٿا ۽ ڪيترن کي لکين سال لڳي ويندا. هر ساهوارو (جيت، جانور ۽ وڻ، ٻوٽو وغيره) پنهنجي مخصوص ماحول ۾ ئي جيئڻ جو تيئن رهي سگهي ٿو — جابلُو جبلن ۾، ٻيلائو ٻيلن ۾، پاڻياڻو پاڻيءَ ۾، پٽائون پٽن ۾، ڪو هيناهين ۾ تہ ڪو مٿاهينءَ تي، ڪو ٿڌاڻ ۾ تہ ڪو ڪوساڻ ۾ وغيره. اهي سڀ ساهوارا رڳو هڪ ئي جاءِ آهي، جتي گڏ رهن ٿا ۽ ان جو نالو آهي ڇڙيا گهر، پر اتي بہ ڪين سندن ماحول مهيا ڪري ڏيڻو پوي ٿو. ماڻهو ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ دنيا جي ٿُلهي ليکي هر ڪنڊ، هر پاسي، هر ماحول

۾ رهي ٿو ـــ اڏامي ٿو، تري ٿو، جوڙي ٿو، ڊِسي ٿو، ٻُڌي ٿو ـــ ماڻهو ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ اهو آهي!

متير ماڻهو:

- ڌرتيءَ جي گولي تي هڪ متير هستي رهي ٿي.
- هن جا هٿ اهڙا آهن جيڪي سولائيءَ سان مشين ڪٽي سگهن ٿا.
- هن جا پير اهڙا آهن جو هزارين ميلن جو پنڌ هڪ ڏينهن ۾ لتاڙن ٿا.
- هن جا پر اهڙا آهن جيڪي هن کي ڪڪرن کان به مٿي انهن مٿاهين تي وٺي وڃن ٿا جتي پکي نه ٿو پهچي.
- هن جا تيراڪ پر اهڙا آهن جو پاڻيءَ هيٺ رهندڙ ڪنهن به مڇيءَ کان سنو ڪم ڏين ٿا.
- هن جون اکيون اهڙيون آهن جو گم شيءِ کي ڏِسي سگهن ٿيون ۽ ڪَن اهڙا آهن جو دنيا جِي ٻِي ڪنڊ جون ڳالهيون ٻُڌي سگهن ٿا.
- هيءَ هستي اهڙي سگهاري آهي جو جبلن اندر سرنگون ناهي ٿي ۽ جهرڻن کي هوا ۾ ترسائي ٿي.
- هيءَ پنهنجي مرضيءَ موجب دنيا جا منهن مهاندا بدلائي رهي آهي، بيلا هٽي رهي آهي، سمنڊ کي هڪ ٻي سان ملائي رهي آهي، وارياسن کي پاڻي پيئاري رهي آهي.
- اها متير هستي ڪير آهي؟
- **ماڻهو.**
- پر هو متير ڪيئن ٿِي ويو، ڌرتيءَ گولي جو مالڪ ڪيئن ٿيو؟

- هتي، اسين اهو ئي ٻڌائڻ گهرون ٿا.

هر ساهوارو پنهنجي جيئاپي جي بقا لاءِ جتن ڪري ٿو، ڪائي ٿو، رهي ٿو، بچاءُ ڪري ٿو ۽ نسل وڌائي ٿو. ڪاڌو پيتو ڪجهه نه ڪجهه مختلف آهي، پر ساهوارو ڪائي ضرور ٿو. ڪائڻ پيئڻ کان سواءِ جيئڻ ممڪن ڪونهي. عام طرح هر ساهوارو پاڻ کان هِيٺا يا هِيٺا ڪري رکيل ساهوارا ڪائي ٿو. جيت جانور به ڪائن ٿا، پکي پکڻ به ڪائن ٿا، وڻ ٻُوٽا به ڪائن ٿا، هر ساهوارو ڪائي ٿو. ڪڏهن توهان پولڙي، گبن يا گوريلي کي ڏيان سان ٻه چار ڪلاڪ ٻيهي جاچيو ــ اکروٽ، مگيرا، ڪَتل، ڏوڏا، انب، ڪيلا، وڻ پاڙون وغيره، ڏسو ته ڪيئن تو ڪائي، ماءُ-پولڙي پنهنجي ابهم ٻالڪ کي سِيني سان چهتائي ڪيئن ٿي، ڪير ڏارائي ۽ ان کي ڪيڏ ڪيچل ڪندي ڏِسِي ڪيئن ٿي گد گد ٿئي ــ ٿي سگهي ٿو ته اوهين سولائيءَ سان تاڙي ونو ته هن جون ۽ ماڻهوءَ جي ٻالڪ جون حرڪتون، نينگ ٽپا، ڪِل ڪِل ڪيچل هڪ ٻي سان ڪيترو نه مشابهت رکن ٿيون.

هر ساهوارو ڪو نه ڪو ڪنهن نه ڪنهن قسم جو، ڪٿي نه ڪٿي آکيري ٻلڪڙي، ٻرڙ يا ڏرڙ ۾ ان کي مختلف نمونن ناهي ۽ ڪَکن پَکن، گاهه تِيلن وغيره سان آرامده ڪري، رهي ٿو. ماکيءَ مک ماناري ۾ رهي ٿي، جهرڪي آکيري ۾، ڪاٺ ڪُتو ٿُڙ يا ڏار ۾، باز جبل جي ڏرڙ ۾، شينهن غار ۾، ٻگهڙ ڏر ۾، لومڙي ۽ گدڙ چُر ۾ وغيره. پولو باندر وڻن تي، غارن ۽ پاڙن ۾ رهي ٿو. اوڌ ٻلا پاٽيءَ ۾ بند ٻڌي ڊنڊ ناهي رهي ٿي. ماڻهو جڏهن ماڻهو نه ٿيو هو تڏهن هن جي حياتي ٻه ايئن هئي. هر

ساھوارو پنھنجو، پنھنجي نئين نسل جو بچاءُ ڪري ٿو، ويريءَ ماريءَ کان پڇي پري ٿئي ٿو، پنھنجيءَ پَر ۾ سوگھي ھنڌ پناھ وٺي ٿو يا وري وڙھي ٿو ۽ مرڻ گھڙيءَ تائين ميدان نہ ٿو ڇڏي. مٿاڇرا گھاوَ تہ پاڻ ئي ڇُٽي وڃن ٿا (اھو بدن جي بچاءَ نظام سبب آھي). بيماريءَ جو پاڻ مرادو جسم ۾ مقابلو ٿئي ٿو. دشمن کان بچاءُ وگھي ڪُمي (ڪچُون)، ڪوڏُ ۽ سِپَ وغيره ڪوپو ناھي ڇڏيو، مڇي ترڪٽي ٿي ۽ چلھڙ بچاءُ ڪن ٿا، پکي اڏامي ٿو، گھوڙو ڊوڙي ٿو، پولڙو وڻ تي چڙھي وڃي ٿو، وغيره.

ماڻھو جڏھن اجا ماڻھو نہ ٿيو ھو تڏھن ھن جي حياتي بہ ايئن قدرتي آفتن ۽ اوترن آڏو ڪجھ بيوس، ڪجھ ھِيٺي، ڪجھ اڻ ھوندي ھئي. ھُو بہ وڻ تان ميوا، سنھا ٿُلھا جيت جڻيا، ٻُوٽا پاڙُون وغيره ڪائيندو ھو. وڻن ۾ مٿاھينءَ تي رھندو ھو، ھڪ وڻ کان ٻي ڏانھن لُڏي لَمي، نينگ ٽپا ڏئي پَچندو اُڏندو ھو، ڪجھ وقت لاءِ ھيٺ زمين تي بہ ايندو ھو. ڪي سندس ويري ھئا، ڪي واھرو، ڪي شڪار ھئا تہ ڪي سنگتي. فطري طرح اوسر جي اُتاھين ڏاڪي تي ھو ان ڪري سندس جبلي، نفسي چرپرون بہ ٻين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ اسريل ھيون. فطري ماحول بدلجندو، گھٽ وڌ ٿيندو، ڪڏھن ٿڌو، ڪڏھن ڪوسو، ڪڏھن واءُ مينھن طوفان، ڪڏھن سُڪ سوڪھڙو، ڪڏھن ڪاڏي جي ڪوٽ، تہ ڪڏھن مال ميوو جام ھو.

موسمون بدليون پئي، ماحول بدليو پئي، وڏا وڻ ۽ وڏا جانور بدليا پئي، ڀيلا ڇدا پئي ٿيا. ڪيترين ئي جنسون لاچار ٿيون تہ پاڻ کي نئين ماحول موجب نھڪائي ھلائن. گھوڙي کي ٻيلائين مان ميداني ٿيڻ لاءِ آڱريون بدلائڻ ۽ کُرن ناھڻ جي گھرج

هئي جنهن لاءِ ڪيس پنج لک سالن کان وڌيڪ مُدو لڳي ويو. ميموٿ (وڏا هاٿي) ۽ خونخوار ڏندن وارو چيتو غائب پئي ٿيا. جيڪي جنسون جٽاءُ نہ ڪري سگهيون، فنا ٿي ويون. جن جٽاءُ ڪيو انهن کي نوان عضوا ناهڻا پيا، ۽ اهي نوان عضوا نون نسلن ۾ تبديل ٿيا.

ماڻهوءَ وٽ بہ ’جيئرا اوزار‘ موجود هئا. ننهن، آڱريون، ڏند (32 ڏند، 4 قسم)، مُک، ڄنگهون موجود هيون. هن انهن جو واهپو ڪيو. پاڙون کوٽڻ، مٽيءَ ۾ لڪل جيت ڳولڻ، وڻن جي چوڏن پنيان پڪين ۽ ٻِجن جا آنا ڪڍڻ لاءِ هن کي پنهنجن ننهن، آڱرين ۽ ڏندن کي تکو ڪرڻو پيو. اها ئي شڪار جي ڳولا، پڪڙ ڌڪڙ ۽ وٽ ونان ڪڍهن ان حالت ۾ بدلجي وئي جو هن کي هڪ پٿر يا ڏنڊو يا پڳل ڪاني ڪٽي چاپڙ ڪري شڪار کي ڪُٽڻو پيو.

پٿرُ مُک جو سنو نعم البدل هو ۽ ڏنڊو ٻانهن جو. وڻ جو چوڏو مک سان بہ ڀڳو پئي پر پٿر جي مک ان کي سولائيءَ سان ڇِتي ڇڏيو پئي. ٻانهن ڏگهيري مک هٿڻ سان دشمن کي ڌڪ لڳو پئي پر قدرتي ۽ غيرقدرتي (لٺ، ڏنڊو) ٻانهن ملي اجا بہ پريرو ۽ ڏاڍو ڌڪ پئي هنيو. اڄ بہ اوهين ڏسندا تہ وقت سر پولڙو، باندر، گبن وغيره پنهنجي بچاءَ ۽ ويريءَ تي مار ڏنڊو يا پٿر هٿي ڪندو آهي، پر اوسر جي علم موجب اهي جنسون ماڻهوءَ-جنس کان پوئتي پيل هيون. ان ڪري اهي نئين عمل مان سکي نہ سگهيون. پر، نيڪ آ، ماڻهوءَ کي بہ ٿي لک سال، هزارين اينڊڙ نسل تباهہ ڪرڻا پيا، پر پٿر ۽ ڏنڊي جي عمل سندس سگهہ، شڪار ۽ بچاءَ ۾ جيڪو واڌارو ڪيو، ان کي هن

تاڙي ورتو. هو پٿر گهڙيندو نه هو پر ڳڏ ڪندو هو. مُنڍ ۾ پڪڙي سگهڻ جهڙا پٿر قدرت ڪروڙن جي ڳِٽپ ۾ ناهي ڇڏيا هئا. سوين سالن جي تجربي ڪيس سيڪاري ڇڏيو ته گول پٿر جي ڀيٽ ۾ ڇهنبدار پٿر شڪار کي وڌيڪ زخمي پئي ڪيو. اُچل ۾، ڏڪ ۾، ٽڪر ۾ پٿر ڀڄي پيو ٿي. ماڻهوءَ جيڪو ماڻهو ٿيڻ ڏانهن وک وڌائي چُڪو هو، نيٺ تاڙي ورتو ته اهو پٿر پاڻ به ڀڄي سگهجي ٿو. هڪ پٿر سان ٻي پٿر کي ڏڪَ هڻي ڇهنبدار پٿر ناهيو ويو. ڇهنبدار پٿر جيڪڏهن تِک، تکي ڌار، وڏَ ڪناريءَ وارو هو ته ان جو گهاءُ اجا به گهِرو ۽ ڪارِي هو — پٿر جو چاقو، ڇُري، ڪاتِي، ڪَپُ يا خنجر وجود ۾ اچي رهيو هو. ٻي پاسي اهو ساڳيو عمل ڏندي سان ٿيندو پئي آيو ۽ ان جي ڇهنب ڪيس نيزو ناهي ڇڏيو، جيڪو لٺ ڪان وڌيڪ ڪارائتو هو — ماڻهو: ماڻهو ٿيندو پئي ويو، قدرت مان نهيل شيون ته هٿ پئي ٿيون، پر هاڻي هن پاڻ به ناهڻ شروع ڪيون — پورهيو، بامقصد سرگرمي، بنيادي گهرجون پوريون ڪرڻ لاءِ ڪارائتي ڪرت شروع ٿي وئي، ته ماڻهو نهڻ شروع ٿي ويو. پورهيو ماڻهوءَ جي اها سرگرمي آهي جنهن وسيلي هُو قدرت ۾ اهڙي ڦيرڦار ڪري ٿو جيڪا سندس فائدي جي هجي.

هو نديءَ ڪناري گهمندو رهندو هو ۽ پنهنجا اوزار — اهي شيون جيڪي سندس پورهئي ۾ سهولت ۽ وڌيڪ لاڀ پيدا ڪري سگهن — ڳوليندو رهندو هو. هُو اورچائيءَ سان پٿر ڳوليندو، ڪَٽيندو ۽ گسائيندو ۽ شڪار ڪندو رهندو هو. هٿن جو پورهيو جيترو گهٽو پئي ڪيائين، جيترو گهٽو شڪار ٿي ڪيائين اوترو ئي ڪيس سهاري لاءِ ڄنگهن جي سگهه جي گهرج

ٻه هئي، ته چيلهه کي سڌو ڪرڻ جي ٻه. هٿ جيترو آزاد هوندا اوترو گهٽو ڪم ڪري سگهبو. پورهئي ڪيس ماڻهو پئي ٿاهيو.

ڳري ۽ سخت پٿر وڏيڪ جٽاءُ پئي ڪيو، تجربي اهو ٻه سيکاريو. ڳري پٿر جي ڳولا ۾، ڪاٽ ڪوٽ ۾، ٻيج گهڙ ۾، ڇٽنگون پئي نڪتيون. وقت سر انهن آڱرين، ڪکن پنن کي ساڙيو پئي. صندل جي ڪانين جي ڳاٽ ٻه باهه پيدا ڪئي پئي. هيءَ ڏاڍي خطرناڪ شيءِ هئي، پر شايد سڀ کان وڏيڪ ڪارائتي ٻه. اڳتي هلي باهه اسرندڙ ماڻهوءَ کي وحشي جانورن ۽ زهريلن جيتن ۽ سيءَ سياڻن کان پناهه ٻه ڏني، ته سندس ڪاڌي کي سولو ۽ لذيذ ٻه بڻايو. ماڻهوءَ پنهنجو سڄ هٿ ڪري ورتو.

جانور کي ڳل سميت ۽ ڪچو ڪائڻ ڏکيو هو. ان جي ڪل لاهي ۽ گوشت ساڙي پچائي ڪائڻ ۾ وڏيڪ لذت پريو هو. بيڪار ڪل ڪنهن ٻه ڪم جي نه هئي پر مٿان وجهڻ مهل سيءَ کان بچائي سگهي پئي. سياري لاءِ ماڻهوءَ کي سنو پهراڻ (ڪل)، طاقتور ڪاڌو (پڪل گوشت) ۽ بهترين لوڙهو (باهه) ملي ويا. ماڻهو هاڻي سولائيءَ سان غار ۾ ٻه رهي سگهيو پئي، ته ميدان ۾ ٻه.

پراڻي زماني جي ماڻهوءَ جتي ٻه ڊاٻو (ديرو) ڪيو، اتي سندس کي نه کي اهڃاڻ رهجي ويا. اهڙا اهڃاڻ ٻه مليا آهن جتي گهوڙن، ڏاندن، جهنگلي سوئرن جي هڏين جا ڪوڙ ملن ٿا جن ۾ ڪتي ڪتي پربت جيڏي جانور ميموٿ (وڏو هاٿي) جون هڏيون ٻه ملن ٿيون. ميموٿ جي قد بت جو ڪاٿو ان مان ڪري سگهجي ٿو ته ان جي کوپڙيءَ ۾ ماڻهو ٻيهي سگهي ٿو ۽ ان جي رڳو هڪ ڄنگهه جو وزن لڳ ڀڳ هڪ ٽن (20 مڻ) ٿيندو.

اهو ممڪن ئي ڪونهي تہ رڳو ڪتنب جي صورت ۾ رهندڙ ماڻهو ميموٿ جو شڪار ڪري سگهيو هجي. هي تہ وڏي ٽولي، گهڻن ڪتنبن، راڄ جو ڪم ٿي سگهي ٿو. ميموٿ جو گهيرو ڪري ٽن پاسن کان باهہ ٻاري ويندي ۽ پنهنجا ڇهنبدار هٿيار ان تي ڦٽا ڪري گوڙ ڪيو ويندو. چوٿين طرف ئي ميموٿ کي ڊوڙٽو پوندو ۽ ان پاسي ڏٻڻ (گپچڻ) موجود هوندي ـــ ميموٿ جي وزن سندس شڪار ۾ سولائي پيدا ڪئي، گتو تہ ڇُٽو. هاٿي سوين هزارين هٿ پنهنجن چاقن، ڪاتين، ڪهاڙين سان ڪم ۾ جنبي ويندا ۽ ٽڪرا ٽڪرا ڪري گوشت ڪنيو ويندو ـــ ڪوڙ ڏينهن جو گوشت ملي ويو، چگا ڏينهن نڪري ويندا. هيءُ تہ عيد، وڏو ڏهاڙو يا ڏڻ ٿي ويو.

اوزار ناهڻ ۽ شڪار ڪرڻ ڪو سولو ڪم ڪو نہ هو. سوين هزار سال لڳي ويا. پوڙها ۽ سگهڙ شڪاري پنهنجن ننڍن نيٽن کي اوزار ناهڻ ۽ شڪار ڪرڻ جي سِکيا ڏيندا هئا. پٿر ڪيئن گهڙيو وڃي، ڪٿي ڏک هٽجي، ڪٿان ڪَٽجي، ڪيئن گسائجي، سنو ڪيئن نهندو، شڪار ڪيئن سڄاڻجي، پيرو (رَند) ڪيئن پرکجي، جانور کي ڦڙڪائڻ، ڊيڄارڻ کان سواءِ متس بيخبريءَ ۾ ڪيئن ڪاهہ ڪجي وغيره. پوڙهيون بہ ڪي گهٽ ڪو نہ هيون. سڄي گهر جي سار سنڀال، گهر ناهڻ، ڪانيون ڪرڻ، ڪلون سبڻ، بسترا ناهڻ وغيره انهن جي حوالي هو جيڪي پنهنجي نئين پود کي سيکاريندڙيون هيون. اهڙيءَ طرح پوڙهن، پوڙهين کي پنهنجي سڄي حياتيءَ جي سکيا، ڄاڻ، سمجهہ پنهنجي نئين نسل ۾ تبديل ڪرڻي پوندي هئي. بين ساهوارن وٽ رڳو جبلت آهي، پر ماڻهوءَ وٽ سمجهہ بہ ٿي پئي.

هزارين سالن جي پورهئي ماڻهوءَ کي بدلائي ڇڏيو. سندس دماغ وڏيڪ وڏو ۽ وڏيڪ ڳتيل ٿيو. انهيءَ ماپ سان کوپڙي به وڏِي. توهان اڄ به ڪنهن پاڳل ماڻهوءَ جي کوپڙيءَ کي ڌيان سان ڏسندؤ ته اها توهان کي ساڳيءَ ڄمار جي ساڳي ئي قد بت رکندڙ پر ذهين ماڻهوءَ جي کوپڙيءَ کان گهٽي ننڍي لڳندي. ذهن جو، ذهني پورهئي جو، ڄاڻ جو، سکيا جو، سمجهه جو ايڏو اثر آهي انساني دماغ تي. هاڻي هن جا هٿ، آڱريون به وڏيڪ هنرمند ۽ نفيس ڪم ڪرڻ لائق ٿي پيون، چيلهه گهٽي سِڌي ٿي چُڪي هئس ۽ ڄنگهون سگهاريون، پر پوءِ به سندس نراڙ جو مٿيون حصو ڪجهه پوئتي لهوارو ۽ ڪاڏي اندر جهڪيل هئي — **نياندرٿل ماڻهو** — هي ماڻهو ڳالهائڻ تي اڃا پوريءَ طرح قابو ڪري نه سگهيو هو، سندس آواز گهوگهو هو. هن جي ٻڙِي، آواز ڪڍڻ جا قلقڙا يا ٻنڌڻ آڱريون، هٿ، دماغ، چيلهه وغيره هاڻوڪي ماڻهوءَ جيترا نه سڌريا هئا.

ماڻهو ٻي ماڻهوءَ کي ڪا ڳالهه سمجهائڻ لاءِ پنهنجي اکين، منهن، هٿن، آڱرين، سڄي جسم جي چرپر ۽ اشاري وسيلي ئي سمجهائي سگهيو پئي. اڄ به اسين پاڻي گهرڻ لاءِ لپ يا ٻُڪ کي وات تي آڻيندا آهيون. هيڏي اچ، هوڏي وڃ، اُٿي بيهه، ويهي رهه، ڊوڙ پاءِ، لڪي پئه، هي ڏس، ماني کاءُ وغيره جهڙا اشارا جسم جي ڪنهن نه ڪنهن حصي جي چرپر سان ظاهر ڪري سگهندا آهيون. اهڙي وقت ۾ هو گجندو، گڙندو ۽ گوڙ ۽ ڪيڪڙات ڪندو هو. پکي پکڻن ۽ جانورن جي آوازن، ٻولين جو نقل ڪندو هو. هوري هوري مخصوص حرڪتن، عملن، جانورن، پکين وغيره لاءِ مخصوص ٻول مقرر ٿيندا ويا. ڙُو ڏڙي ڏڙي (سنپالي

هل)، زو بوهو بوهو (ڳرن يا تلهن ماڻهن جيان هل)، زو بلا بلا (تيزي سان ڊوڙ)، زو پيا پيا (تيز ڪائي هل)، زو گوو گوو (هوريان منڊڪائي ۽ مٿو جهڪائي هل) ايوي قبيلي جي ماڻهن ۾ انقلاب (آڪٽوبر 1917ع، سويت يونين) تائين اهڙي ٻولي هئي جيڪا آواز سان گڏ تصوير به آهي. جيئن اڄوڪو ماڻهوءَ-ٻار ٻولي سکي ٿو، ان کي تصور ۾ رکي سمجهي سگهجي ٿو، ته اهو ماڻهو ٻولي ڪيئن سِکيو.

بدليل موسمي حالتن ۾ ماڻهوءَ کي شڪار جي ڪِيڏ، شڪار جي ڳولا ۾ هلڻو پوندو هو. ميموٿ ختم ٿي چڪو هو، هزارين گهوڙا ڪاڇي چڪا هئا، هاٿي وري ٻارهن سِڱو، رنڊير، گڊ وغيره جو شڪار ڪرڻو پوندو هوس. وڻ بدليا پئي، جهنگ، ٻيلا بدليا پئي، ٻوٽيون، پاڙون بدليون پئي، جانور بدليا پئي، ماڻهوءَ جو ڪاڄ بدليو پئي.

جتي به شڪار جا ڏڻ ويا پئي، ماڻهو انهن پنيان هليو پئي. ديرو ڄمائيندي عورتون خيما کوڙينديون، ڪانيون گڏ ڪنديون، باهه ٻارينديون، کلن مان پوشاڪ ناهينديون، آنڊن کي ڌاڳو ڪري ڪم آڻينديون ۽ جي شڪار اڳتي وڌيو ته وري لڏ ڪلهن تي، ٻار مٿن تي، هل ته هلان.

سڄي ڌرتيءَ گولي تي ماڻهوءَ-جنس رڳو ڪنهن هڪ هنڌ جنم ڪو نه ورتو هو ۽ رڳو هڪ ٽولو (ڏڻ) ئي ڪو نه هو جيڪو سڄي ڌرتيءَ جي مختلف حصن ۾ پکڙجي ويو. پر ان ۾ به ڪو شڪ ڪونهي ته پراڻي پٿر واري دور جو ماڻهو امريڪا (اتر ۽ ڏکڻ) کنڊ ۾ ڪٿي به ڪو نه هو. برفاني دور کان پوءِ ئي ماڻهو شڪار جي ڪِيڏ هلندي اتر قطب واري پاسي کان يورپ مان ٽپي

امريڪا ۾ گهڙيو ۽ ان وقت هو نئين پٿر جي دور ۾ گهڙي چڪو هو. امريڪا (اتر ۽ ڏکڻ) کنڊ ۾ ڪتي ٻه پراڻي پٿر جي دور جا اهڃاڻ نه مليا آهن، جڏهن ته ايشيا، افريقا، يورپ ۽ آسٽريليا ۾ ٻه پراڻي پٿر جي دور جا هزارين اهڃاڻ اڄ ٻه موجود آهن ۽ ڪيترن هنڌن تي ته ڪجهه ٽولا ان ساڳي ئي شڪاري، راڄوٽي حالت ۾ رهن ٿا.

امريڪا (اتر ۽ ڏکڻ) کنڊ ۾ جڏهن پهريان يورپي کوجي گهڙيا ته اتي جا ماڻهو ٻه ان وقت تائين نئين پٿر واري دور جا رهاڪو هئا. ٻنهي کنڊن ۾ جتي ڪٿي هزارين وسنديون هيون. پٿر جا مختلف اوزار، ڪاٺيءَ جا مختلف اوزار، شڪار، ڏڻ ۽ ڪٿي ڪٿي راڄ جا وڏا سردار جي شڪل ۾ پر راڄ جا محتاج، حاڪم نه. پندرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ وقت نئون يورپي ماڻهو امريڪا ۾ پهچي سگهيو هو پر آسٽريليا ٻه پندرهين صديءَ ۾ ئي هٿِ آيو ۽ اتي جا رهاڪو ٻه ان وقت تائين نئين پٿر واري دور ۾ شڪار تي گذارو ڪندڙ هئا. انهن ۾ ٻه ڪٿي ڪٿي ڪن راڄن ۾ محتاج سردار نهي چڪو هو.

ماڻهوءَ ٽولا ندين جي ڪنارن تي ٻه پهچي چڪا هئا. جڏهن ٻوڏ ايندي هئي ته سندن گهر گهاٽ لوڙهي ڇڏيندي هئي. ڪاٺ جا وڏا وڏا بند پاڻيءَ مٿان ترندا رهندا هئا. بند تي لانگ ورائي ويهڻ سان ٻه سولو تري سگهجيو پئي، پر جيڪڏهن بند وچ ۾ ڪاڏل يا ڪوريل هجي ته واهه واهه ـــ ٻيڙي وڏيڪ سولي هئي. ڪنارن پاسي اُپا بند ڪوڙي انهن مٿان بندَ سڌا وڇائي ڪاٺ جو ڍِڪو ۽ ان مٿان جهوپڙي ـــ هاڻي ٻوڏ ڇا ڪندي! نديءَ، ڍنڍ، تلاءَ ۽ ڪڌ ۾ مڇيون، گانگٽ ۽ ڏيڏر جام هئا. جانورن جو سِڱ

انهن لاءِ سنو هٿيار هو ۽ سڱ جيڪڏهن وڪڙ، ونگوڙي، آنڪڙي وارو هو ته پوءِ مڇيءَ جو ڇڏائي پچڻ اجا به ڏکيو. ڪڏن، ڏٻن مان ته مڇي هٿ سان به پڪڙي سگهجي پئي. ماڻهو نديءَ ڪناري سِکيو ستابو ۽ ڍگهو عرصو رهي سگهيو پئي.

ماڻهوءَ سنهي ڇهنبدار هڏيءَ جي ٻي سِري تي ٽُنگڙو، پاڪڙو ناهي سُئيءَ جو هنر سکيو هو. ڏندي جي سري ۾ ٽنگڙو ڪدي ان ۾ پٽر جو ڦر قاسائي ڪهاڙي ناهي ورتي هئي، مٽيءَ جا ٿانوَ ــ پهريائين ڪچي مٽيءَ جا ۽ پوءِ پچائي پڪي مٽيءَ جا ٿانوَ ــ ناهي ورتا هئا. ماڻهو هڪ گوڙهي، ڳنڍي، پٽر، پٽر ۽ ڪاٺ کي ٻي شڪل ڏئي سگهيو پئي. آلي مٽي قوقلي هئي پر پڪل مٽي نه ته پاڻيءَ سان خراب پئي ٿي ۽ نه ئي سولي ٽٽي پئي. باهه ۽ مٽيءَ جي مدد سان هاٿي اهڙي شيءِ نهي جنهن ۾ اڱوڻ بدران نوان ڳڻ هئا. انهيءَ باهه ٻرندي هزارين سالن کان مختلف ڪچا ڌاتو به باهه جو ٻک ٻٽيا پئي ۽ انهن جي شڪل ڦري ڳنڍو، گوڙهو ٿي پئي، پر جيستائين گوڙهو گرم هو تيستائين نرم به هو، ڪُٽڻ سان نئين شڪل وٺي سگهيو پئي. ٽامو سولو هو. ٽامي جون ڪهاڙيون، ڪاتيون، ٿانوَ ٽپا وجود ۾ آيا ۽ پوءِ نيٺ ماڻهو ٽامو رجائڻ ۽ ان کي پنهنجي پسند جي شڪل ڏيڻ لڳو. نه رڳو ڪنير وجود ۾ اچي چڪو پر چَڪ ۽ ٻنيون به. اڳتي هلي ٽامي ۽ جست جي ميلاپ سان ڪنجهو ٺهيو جيڪو ٻنهي ڌاتن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پائدار هو.

ماڻهوءَ جڏهن ننڍن جانورن کي ڇڳيءَ ڳٽپ ۾ ڳهايَل پر جيئرو هٿ پئي ڪيو ۽ ڏينهن ٻن جو وٽس ذخيرو هو تڏهن ترت ئي جانورن کي ماري نه ڇڏيندو هو. جانورن جا ننڍڙا ٻار به

مختلف هنڌن تان هٿ ڪري سگهندو هو ۽ انهن جي وڏي ڏيٺ جو اوسيئڙو ڪندو هو. انهن جانورن ۾ هڪُ: ڪتو به هو جنهن جي سڀ کان وڏي خوبي لچ لوڏ يعني خوشامد آهي. گوشت ٽڪري لاءِ ڪتو سدائين گڏ رهي سگهيو ٿي ۽ وڏي ڳالهه ته شڪار جي ڳولا ۾ مدد ڏئي سگهيو ٿي. ڪتي کي پالي ماڻهوءَ پنهنجو ”نَڪُ“ ڊگهو ڪري ورتو هو. هاڻي هو شڪار لاءِ ڪتي کان مدد وٺڻ لڳو هو. ڪتو سندس ٻين جانورن جي سنڀال به ڪندو هو ته سندس به. مٽيءَ جي سوين ٿانون تي ڪتي جي شڪل اُڪريل آهي.

سوين سالن جي تجربي ڪيس اهو به سيکاريو ته ڪيترن ئي ميداني حصن ۾ گاهه، تيلا، سَر پاڻ ئي اپري آيا پئي. ٻُور وارن گاهن جو ٻُور گهر ۾ به ڇٽيو ٿي ۽ پوءِ جڏهن ان مٿان پاڻي پيو پئي ته ٻج زمين ۾ پيهي ويو پئي ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ سلا، آنڪڙا ۽ گاهه ڦٽو پئي. ٻج پاڻ به ارادي سان ڦِٽو ڪري سگهجي ٿو، زمين ۾ لاهڻ لاءِ زمين کي ڇهنبدار ڪاٺيءَ سان کوٽي سگهيو پئي ۽ هٿرادو نموني پاڻي ڏئي سگهيو پئي. مهينيِ، ٻن، ٽن کان پوءِ نئون گاهه، نئون ٻج هٿ تي سگهيو پئي. اهو علم پرائيندي هزارين سال لنگهي ويا، سوين نسل پيدا ٿيا. نيٺ ماڻهوءَ پوک جو هنر هٿ ڪري ورتو. هاڻي هو جيڪڏهن ٻيلي پرسان نديءَ ڪناري پوک ڪري ته ڪاڏو ۽ اَجهو ججهو هو. ماڻهوءَ جي وَسندي، ويهڪ، ديرو، ڊابو ڊگهي عرصي لاءِ ٽڪڻ لڳو. کوٽائيءَ ۾ اهڙا پٿر به مليا آهن جيڪي شڪل ۾ جنڊ جي هيٺين پڙ جهڙا ۽ وچ ۾ اُڪريءَ جيان کوٽيل آهن. ڪنهن ڳُوڙهي پٿر (مهريءَ) سان ان پيهي سگهجي پيو.

اسان ماڻهوءَ-نهڻ جو هي جيڪو ذڪر ڪري آيا آهيون، اهو ٿلهي ليکي نون لکن سالن جي مدي تي پکڙيل آهي. نوَ لک سال ڪو ٿورو عرصو نہ ڪونهي. جيڪڏهن هر ويهين سال بہ نئون نسل وجود ۾ اچي، تہ هيءَ ڪهاڻي پنجيتاليهہ هزار نسلن جي ڪهاڻي آهي. لکين آنڌاريون، ٻوڏون، سوڪهڙا، برفون، زهريلا جانور، وحشي درندا، خون خرابيون، رتوچاڻ، جنگاڻ، لڏپلاڻون، سوين هزارين نوان علائقا، ويرانا، ٿر، بر ـــ ماڻهوءَ ٽولا سڄي ڌرتيءَ جي مختلف حصن ۾ رُليا، ڀٽڪيا، سِڪيا ۽ سوپارا ٿيا آهن. قسمين قسمين اوتون ۽ سوتون هيون، لاهيون چاڙهيون هيون، رولڙا ۽ راڳا هئا. فطري تبديلين سان گڏوگڏ ماڻهو پاڻ بہ بدليو، تہ فطرت بہ بدليائين، ويرانن ۾ ساوڪون ڪري ڇڏيائين، جانورن، پکين، ميوَن ۽ وڻن جا نوان نسل ناهيائين ـــ سورَ سختيون سهي، ماڻهو هاڻوڪي ماڳ تي پهتو آهي. ماڻهن جي انهن ڪشالن ۽ ڪمن جا سوين هزار نشان سڄي ڌرتيءَ تي پکڙيل آهن ـــ ڪي رڳو اهڃاڻن جي صورت ۾ دفن ٿيل، تہ ڪي جيئرا جاڳندا. اچو تہ انهن مان ڪجھ تي متاچري، پر سمجھ ڀري نظر وجهون.

1. جاوا ٻيٽ ۾ سولو نديءَ ڪناري ترينيل ڳوٺ ويجهو پهرين ماڻهوءَ جهڙي ماڻهوءَ جون ٽي هڏيون مليون آهن. هي بناوت ۾ باندر کان گهڻو بهتر آهي. سندس کوپڙي ۽ دماغ وڏا آهن، نراڙ لهوارو ۽ ڀنيءَ ڪندو ڪجھ ڪُٻو آهي ۽ جنگھ ريڙهي هلندو هو. ڪوجينڊڙ ڊاڪٽر ڊيوبوئا، هن جنس جو نالو پِٿيڪَنترِوپَس اِريڪِٽس (اُڀو ٿي هلندڙ، باندر جهڙو ماڻهو) رکيو.

2. چين ۾ چوڪوتيان غار اندر ساڳي ئي جنس جي مختلف عضون جون هڏيون مليون. هي به اڻ گهڙيل قدرتي طرح ملندڙ ڇهنبدار پٿر پنهنجي شڪار لاءِ ڪم آڻيندو هو. نديءَ ڪناري شڪار ڪندو هو ۽ غار ۾ رهندو هو ۽ باهه ٻارڻ نه، پر سنڀالڻ ڄاڻيندو هو. چوڪوتيان غار ۾ ٻن هزارن کان وڌيڪ پٿر جا اوزار ۽ اڻ وال هيناهين ۾ خاڪ (چُلهي) جا اهڃاڻ مليا آهن.
3. فرانس جي سوما نديءَ واري ماتريءَ ۾ پراڻي ماڻهوءَ جا اهڃاڻ مليا آهن. ذخيري ۾ ڪيترن ئي جانورن (ميموٿ، گينڊو، رڇ وغيره) جي مختلف عضون جون هڏيون ۽ پٿر جون ڪاتيون ۽ ڪهاڙيون مليون آهن. بوشي دي پيرت ”ساهوارن جي ابتدا ۽ اوسر“ نالي ڪتاب لکي، دليلن سان، پراڻي پٿر واري دور جي ماڻهن جي رهڻي، اٿا ويٺي، هلڻي ڪرِڻي، شيل شڪار، هٿيارن، اوزارن وغيره بابت تفصيل سان ڳالهيون ثابت ڪيون.
4. روس ۾ ڪيئڪ ڪوبا غار اندر اهي پٿرَ، جن مان ڪهاڙيون ناهيون ويون، ڪهاڙيون ۽ ٻيون شيون هٿ آيون. ماڻهوءَ اوزار ناهڻ سکي ورتا هئا ۽ هاڻي هو سنئون سڌو قدرتي طرح ملندڙ ڇهنبدار پٿرن جو ڳيجهو نه رهيو هو.
5. آسٽريليا ۾، تسمانيا ٻيٽ جي شڪاري قبيلن ۾ اڄ به اسان کي پراڻي پٿر جي دور جا نسبتن سڌريل پٿريلا اوزار ملن ٿا ــ نيزا، ڀالا، خنجر وغيره. ماڻهو وڻن ڪَٽڻ جو ڪم انهن کان وٺندا آهن، گلون پوشاڪ طور پهريندا آهن، باهه ٻارڻ ڄاڻن ٿا، خيمن ۾ رهن ٿا، ٻوٽيون ۽ پاڙون گڏ ڪن ۽ کائن

تا ۽ ڪجھ اناج بچائي بہ رکن تا. پوڙها ماڻھوگھڻو ڪري اوزارن ناھڻ ۽ شڪار ڪرڻ جي سکيا ڏيندا آھن ۽ جوانَ شڪار ۾ گھڻو حصو وٺندا آھن، جڏھن تہ عورتون گھر جي ڪم ڪار سان گڏ شڪار ۾ مدد ڏين ٿيون.

6. سوليوتري (فرانس) ۾، ھڪ لاھيءَ واري ٽڪري آھي. ان جي ڪاچي ۾ پراڻن اھڃاڻن جي ماھرن کي ھڏين جو ھڪ وڏو ڍير مليو آھي. ميموٿ جون ھڏيون، پراڻي زماني جي ڍڳن جون ھڏيون ۽ سگ ۽ غارن ۾ رھندڙ رڇن جون ھڏيون ۽ گھٽ ۾ گھٽ ھڪ لک گھوڙن جون ھڏيون. ڪيتريون ئي ھڏيون سڙيل، ٽِڙڪيل، چِپيل، چٽيل ۽ ڏريل ھيون. شڪار (گھوڙن جي ڏڻ) جي ٽن پاسن کان گھيرو وجھي تيرن جو وسڪارو ڪندي ھلڙ مچايو ويندو ۽ شڪار ٽڪريءَ طرف ڊوڙندو. ٽڪريءَ جي ٻي پاسي، اڀي لاھي ۽ ڪڏا آھن، گھوڙو گھوڙي مٿان ڪرندو، زخمي ٿيندو، ڦاسندو ويندو. ان پاسي سڄو قبيلو آباد آھي. باھ وچ تي ٻرندي رھندي. پٿر جون ڪاتيون، ڪھاڙيون، نيزا، ڀالا سڀ ڪوڙ آھن، ونڊي ورھائي ڪاڙو ويندو.

7. ڏکڻ فرانس ۾ پراڻا ڪندر مليا آھن. تَر جا ماڻھو ان کي ’شيطاني چُلھو‘ سڏيندا ھئا. ھڪ ٽڪري؛ چانورو ناھيو؛ باھر نڪتل ھئي. سنھا ٿلھا پٿر رڙھي ان جي پاسن سان ڪرندا رھيا ۽ اھڙيءَ طرح ٽن پتين (ٻن پاسن کان پٿر ۽ ٽين پت ٽڪري) ۽ ھڪ ڇت (چانورو) واري وڏي ڪوني (اڌ غار ۽ اڌ جُھگي) ٺھي پئي. ان جي آڏو وڏيءَ ڪڏ ۾ وچ تي وڏو چلھو

(خاڪ جو ڍير) ۾ پٿر جا ٽڪرا، هڏيون، سڱ ۽ هڏين ۽ سڱن جا اوزار مليا. هي جهٽڪ پهريون گهر هجي.

8. سويت يونين ۾ ڊون نديءَ ڪناري، ڪاگارينو ڳوٺ ۾ پٿر چلڻ ۽ ڪَٽڻ جا اوزار، هڏي جو سُوئو، قطبي لومڙيءَ جو ڏند، جنهن ۾ هڪ پاسي پاڪڙو نهيل آهي، چلهو، خاڪ ۾ مليل ميموٿ ۽ ٻين جانورن جون هڏيون، زيوَر، (پٿر ۽ هڏين جا اوزار، ننڍيا بُت وغيره مليا. رهائشگاهه هڪ گول ٽهه خانو هو جنهن جون پٿيون پٿر جي سِرن جون نهيل هيون ۽ انهن جي وٿين ۾ميموٿ جا ڏند ۽ جاڙيون وِڌيل هيون. پٿين ٻاهران ڳرا پٿر (ڇپون) رکيل هئا. چِٽيل عورتن جا ٻه بت به مليا آهن، هڪ مورتي ٿلهي آهي ۽ ٻي سنهي. هڏيءَ تي به چِٽ چٽيل آهن. فرش جي وچ ۾ کڏو هو جنهن هڪ صندوق جو ڪم ڏنو پئي. ان ۾ سُوئي، قطبي لومڙيءَ جا ڏند ۽ ميموٿ جو پُڇ مليو. شايد ڪل پائي، پڇ لٽڪائي، شڪار ڪرڻ لاءِ، جانور جو سانگ ڪرڻ لاءِ اهو پڇ ايڏو سنڀالي رکيو ويو هو. وروونيز ڳوٺ ۾ به اهڙا ئي آثار مليا آهن ۽ اتي ميموٿ، غار وارن شينهن، رڇن ۽ گهوڙن جون ايتريون هڏيون مليون آهن جو ان ڳوٺ جو نالو ئي هڏين وارو ڳوٺ مشهور هو. هتي ماڻهو ڪاگارينو جيان هڪ ٽهه خاني ۾ نه، پر ڪيترن ئي ٽهه خانن ۾ رهندا هئا ۽ گڏجي شڪار ڪندا هئا. هتي پٿر ۽ هڏيءَ جا چڱا سڌريل اوزار ۽ هاٿي-ڏند (عاج) مان گهڙيل عورتن جون مورتيون مليون. هڪ مورتيءَ تي چمڙي جو پَٽو به مليو آهي، جنهن جو مطلب اهو آهي ته هنن چمڙو محفوظ ڪرڻ سکي ورتو هو.

اڄ بہ ان قسم جي رهڻيءَ جا جيئرا آثار ٿامپسن نديءَ ڪناري رهندڙ انڊين آهن. اهي زمين هيٺ ٿهہ خانو ناهي ان مٿان قبي (گنبذ) جيان چوٽ ٺاهن جنهن ۾ وڏو ٻلڪڙو هوندو جتان ماڻهو اندر ٻاهر اچي وڃي سگهن. ان ٻلڪڙي ۾ وڏو نڙو بہ رکيل هوندو آهي جنهن جو هيٺيون سرو چلهي پرسان پهچندو، تہ جيئن دونهون ٻاهر نڪري سگهي. گهوڙي، ٻارهن سڱي ۽ ٻين جانورن جو شڪار ڪن، ڪلون پهرن ۽ گڏجي رهن ٿا.

9. برف پوش استيپي ميدانن جي وچ ۾ ڪيترا ئي ننڍا ننڍا دڙا نظر ايندا. انهن ۾ ڍڳها، سڌا ۽ سگهارا ماڻهو رهندا هئا. انهن جي ڳلن جون هڏيون بہ اپريل هيون ۽ اکيون هڪ ٻي جي ويجهو. عورتون سُين سان ڪل جي پوشاڪ سبنديون هيون ۽ مرد ڀالا ۽ نيزا ٺاهيندا هئا. اهي پنهنجن اوزارن، ٿانوَن ۽ رهڻ جي جاين جي اندرين پٽين تي چِٽ چٽيندا هئا. هڪ هڏي تي چَرندڙ سهڻي گهوڙي جو چِٽ چٽيل آهي ۽ گهوڙي جي بدن تي خيما چِٽيل آهن. هڪ هڏي تي ميموٿ چٽيل آهي جنهن جي بت تي بہ خيما ۽ ٻي هڏي تي جهنگلي مينهن، جنهن جي بُت تي تي خيما نهيل آهن. اهڙا ئي چِٽ ڍڳهي سرنگهہ جي اندرين پٽ تي سوَن جي ڳُٽپ ۾ نهيل آهن. هڪ جهنگلي مينهن جو چِٽ ـــ اڏ ڪاڏل ڍيري، وڏي ڏاڙهي واري مُنڊي مونن ۾ ۽ پرسان بيٺل ماڻهن جون بہ قطارون. سندس مٿو، پنيءَ ڪندو ۽ پيچ سالم حالت ۾ آهن. هڪ هنڌ ٻارهن سڱو ۽ جهنگلي مينهن ڊوڙندا پيا وڃن جن جي پنيان سگدار

منديءَ ۽ جهنگلي مينهن جي کل پهريل ماڻهو جنهن جي هٿ ۾ تير ڪمان آهي.

جيئرو مثال:

سائبيريا ۾ انقلاب کان اڳ اهڙا قبيلا به هئا جيڪي ”رڇ جي مهماني“ ڪندا هئا. رڇ جو ڍانچو آٽي مٽيري صاف ستري جاءِ تي رکندا. سندس منڍي اڳين ڄنگهن جي وچ ۾ ڏيندا، ماني يا چوڏن جي نهيل پارهن سڳن جون ڪيتريون ئي مورتيون سندس پرسان رکندا ۽ ڪڏهن ڪڏهن مڇي به. هي نذرانو هو. هر شڪاري واري واري ايندو ۽ سندس ڏُون کي چمندو ويندو. ڪيتريون ئي راتيون ناچ ٿيندو ۽ نچندڙ پنهنجن منڍين تي مختلف جانورن جون منڍيون پهريندا ۽ چال ۾ رڇ جو نقل ڪندا ۽ پوءِ ويهي رڇ جو گوشت کائيندا.

10. سويت يونين ۾ قزل قوم جي وارياسي ۾ پراڻي زماني جي ماڇين جي هڪ ديري جا اهڃاڻ ان هنڌ مليا آهن جتي آمو ندي ارال سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. هڪ پٽ جي چوٽيءَ تي وارِيءَ ۽ مٽيءَ جي تهه ۾ سنا گهڙيل پٿر جا اوزار، مٽيءَ جي ٿانوَن جا ٽڪرا ۽ جهنگلي سوئرن، ٻارهن سِڱن ۽ هرڻن جون هڏيون مليون آهن، پر انهن ۾ وڏو ڍير مڇيءَ جي هڏين جو هو. گهر جي وچ ۾ وڏو گول صاف، خاڪ جي ٿلهي وارو چُلهو (سدا ٻرندڙ چلهو) ۽ ان جي چوڌاري ننڍڙا چلها جن ۾ ڪاري ڪِني خاڪ هئي.

جيئرو مثال:

وچ ايشيا کان گهٽو پري اندمان ٻيٽن ۾ ماڇين جا قبيلا رهن ٿا. انهن وٽ مڇيءَ جي شڪار لاءِ سڱن مان نهيل نيزا ۽

آنڪڙا آهن. اهي وڏين وڏين جهوپڙين ۾ رهن ٿا جن جي ڇت کي ٿُڙن جي ٽيڪ ڏنل هوندي آهي. وچ تي وڏو چلهو نهيل هوندو آهي جنهن ۾ لڳيتو باھ ٻرندي رهندي. وڏي چلهي جي هڪ پاسي ڏانهن ننڍن چلهن جي قطارَ جن تي رڌ پچاءُ ٿيندو ۽ ٻي پاسي خالي جاءِ جتي شڪار پڪڙڻ لاءِ مختلف سانگ، ساٽ ۽ سَنوڻ ڪيا ويندا آهن. سچو راڄ گڏجي رهي، ڪائي پيئي، شڪار ڪري ۽ ونڊي وراهي کائي ٿو.

11. روس ۾ لادوگا ڍنڍ ڀرسان هڪ ڪوٽائيءَ ۾ ماڻهن جون ڪوپڙيون، پٿر جا اوزار (ڪهاڙي، چاقو، آنڪڙا، تير، ڏندن وارو ڀالو) ۽ هڪ ٻيڙي (ڊونگي) ملي، جيڪا شاھ ٻلوط جي ٿڙ کي ڪناريون ڇڏي وچ ۾ ڪوري ناهي وئي آهي ۽ اهڙي شڪل ۾ آهي جو ان کي پاڻيءَ ۾ وجهي، ان ۾ ويهي تري سگهجي ٿو. ٻنهي سِرن تي ڪهاڙين جي ڌڪن جا کهرا نشان آهن جڏهن ته وچ واري ڪور لسي آهي.

12. سوئٽزرلينڊ ۾ سُڪي ويل ڍنڍ ۾ ڪوٽائي ڪندي ايو ٻينل ٿڙ مليو ۽ پوءِ ٻيو، ٽيون، چوٿون،... مختلف نمونن جون قطارون نهيل هيون. پٿر جون ڪهاڙيون، مڇي پڪڙڻ جا ونگوڙا ۽ مٽيءَ جي ٿانون جا ٽڪرا. ڍنڍن جي پيٽ ۾ ٿنيا ڪوڙي انهن مٿان تختا (بند) وڇائي ڳوٺ ٻَڌو ويو هو، جيڪو ايترو مٿي هو جو پاڻيءَ جي چاڙھ وقت به پاڻيءَ سطح کان مٿيرو هجي. ساڳي ئي قسم جو ڳوٺ نيو شاٽيل ڍنڍ (سوئٽزرلينڊ) ۾ به مليو. اتي سڙيل ڪانيون ۽ ڪوئلا به مليا. ان سان گڏ ڪاٺ جا ٿانوَ، مڇي پڪڙڻ جون ڄاريون (رَڇ)، اناج-داڻا ۽ ڪجھ ٻوٽن جا ٿڙ به.

نيوگني ۾ اڄ تائين ڏنڍن مٿان اهڙا ڪيترا ئي ڳوٺ آباد آهن. ٽڙ (ٻنڌ) ايا ڪوڙي انهن مٿان ٻيا ٽڙ سنوان سمهاري يعني هڪ ڪاٺ جو دڪو ناهي، ان مٿان ڪاٺ جون ئي جهوپڙيون ناهيون وينديون آهن. هي ٻه پاڻ ۾ ڳنڍجي رهن، شڪار ڪن ۽ وندي وراهي ڪائن. وٽن پٿر جا اوزار، هڏيءَ جا ونگوڙا ۽ رَڃ آهن.

13. اسپين جو مُهمجُو ڪورٽيز توبن ۽ بندوقن سان سٽيل يارهن پاٽيءَ ٻيڙن جو جٿو وٺي ميڪسيڪو جي مهم تي نڪتو. ميڪسيڪو جي ان ڪناري پرسان جتي ڪورٽيز ويو، ازٽيڪ ماڻهن جا ڳوٺ هئا جن مان وڏو تينوخ تيٽلاڻ هو. هيءُ ڳوٺ هڪ ڏنڍ جي وچ ۾ ٽنين تي ٻڌل هو ۽ ان کي ڏنڍ جي ڪناري سان هڪ پُل وسيلي ملايو ويو هو. سفيدي ڪيل گهرَ ۽ مندرن جون سنهري چمڪندڙ چٽيون پري کان ئي نظر پئي آيون. مونٽيزوما آزٽيڪ ماڻهن جو جنگي سردار هو ۽ پنهنجن سپاهين سميت هڪ وڏي جاءِ ۾ رهندو هو. جهازن جي پهچ جو ٻڌي هن جنگي سپا سڏائي. سوچيو ويو ته گورا چو چڙهي آيا آهن. ڪورٽيز ڪان اڳ جيڪي گورا امريڪي ڌرتيءَ تي پهتا هئا، انهن بابت ٻڌ سڌ هئي ته اهي سونَ جا لوڀي آهن. مونٽيزوما گورن ڏانهن سونُ سوکڙي طور ڏياري موڪليو ۽ اها ئي سوکڙي سندس لاءِ وبال ٻڻجي وئي.

سوکڙيون ڏئي ڪورٽيز کي موٽي وڃڻ جو عرض ڪيو ويو پر چا گورا ان موٽڻ واري ڪم لاءِ جهاز پرائي آيا هئا؟

هڪ تصوير ملي آهي جنهن ۾ غلامن جون ٽي قطارون توبن جا مختلف حصا ۽ بندوقون ۽ ڪاڏي جون پيٽيون ڍويو پيا

وجن. هڪ اسپيني آفيسر ڏندو وَسائي رهيو آهي ۽ چِٽيل ٽڪريءَ تي حضرت عيسىٰ جو صليب چڙهيل نقش آهي. اندين ماڻهن مان ڪجھ جون ڳچيون ڪوريل ۽ هٿ پڪڙيل آهن.

آزٽيڪ ماڻهن ڪين ”مهمان“ سمجهي پاڻ وٽ ٽڪايو، پر ”مهمانن“ رات جو سردار کي ٻڌي مجبور ڪيو ته اسپين جي بادشاهه سان وفاداريءَ جو قسم کڻي. مونٽيزوما لاءِ اسپيني ٻولي ڇٽڪ ڏٻي ۾ نڪريون، جيئن چيائون، تيئن چئي ويو. ڪورٽيز کي ڪھڙي خبر ته اندين جو سردار حاڪم نه هوندو آهي. مونٽيزوما کي چيو ويو ته هو پنهنجن ماڻهن کي ٻه سندن وفادار ٻڌائي.

ان وچ ۾ آزٽيڪ ماڻهن مونٽيزوما کي ڪانئر سمجهي ان جي ڀاءُ کي سردار چونڊي ورتو ۽ ”مهمانن“ تي راتاهو هنيو. اسپينين وٽ بندوقون ۽ توبون، جڏهن ته آزٽيڪن وٽ پٿر جا نيزا، ڀالا، چاقو ۽ تير ڪمان. پوءِ به نقصان گھٽو ٿيو. مونٽيزوما وسيلي ڳالھ ٻول جي ڪوشش ڪئي وئي. هُو تقرير ڪرڻ بينو ته غدار ۽ ڪانئر مونٽيزوما تي تيرن جو وسڪارو ڪيو ويو. ڪورٽيز ڏاڍي ڏکيائيءَ سان ڀڄي نڪتو. اڌ ماڻهو مارجي ويس. اڳتي وجي، وري موٽ ڪاڏائين ۽ نيٺ آزٽيڪ ماڻهن کي غلام بڻائي ورتائين. لوھ ۽ جاگيرداري دور جي ماڻهن پٿر جي دور جي ماڻهن کي هارائي وڌو.

14. فلپائين ملڪ جي مندانو نالي ٻيٽن ۾ گھاٽن ٻيلن ۽ ڏکين جبلن ۾ لڪل هڪ سؤ ماڻهن جو هڪ ٽولو 1961ع ۾ اتفاقن لڀي پيو. هن قبيلي جو نالو تاسادي آهي، عام طرح ماڻهو

اگهاڙا رهن ٿا ۽ رڳو پنهنجي سٿُر جو ڍڪ پنن وسيلي ڍڪين ٿا. اهي 50 فٽ ويڪري ۽ 3 فٽ ڊگهي هڪ غار ۾ رهن ٿا. هنن وٽ پٿر جي مترڪن ۽ بانس جي لٺين کان سواءِ ڪو به ٻيو هٿيار ڪونهي. ڪاٺيءَ جا ٽڪرا رهڙي باهه پيدا ڪن ٿا. بانس جون مکڙيون ۽ ناريل جو ميوو ۽ ننڍيون ننڍيون مڇيون، ڏيڏر ۽ گانگٽ (جيڪي هٿ سان پڪڙن ٿا) سندن کاڄ آهن. جانور باهه تي پُچي کائن ٿا، ڊور ڊگها پالن ڪو نه ۽ نه ئي ٻني ٻارو ڄاڻن. هنن جي ٻوليءَ ۾ دشمن، جنگ، قتل ۽ برائيءَ لاءِ ڪو به لفظ آهي ئي ڪو نه. سندن ڪو به مذهب ڪونهي. وٽن هڪ بربط جهڙو باجو آهي جنهن کي 'ڪوبنگ' چون. سڀ هڪ غار ۾ گڏجي رهن ٿا پر ننڍيون ننڍيون ٽوليون ناهي ويهن. هر ٽولي ۾ ماءُ پيءُ ۽ ننڍا ٻار هوندا آهن. گڏجي کاڌو هٿ ڪن ۽ وراهي کائن. وٽن ڪو به سردار ڪونهي ۽ ڪو به فيصلو ڪرڻ وقت هر هڪ کي برابريءَ جي بنياد تي راءِ ڏيڻ جو حق هوندو آهي.

15. ملايا جي جابلو ٻيلن ۾ 'سيمانگ' نالي هڪ پوئتي پيل قبيلو رهي ٿو. هر گهراڻو ويهن ٽيهن جي ٽولن ۾ هڪ ڏار جهوپڙيءَ ۾ رهي ٿو، تير ڪمان سندن هٿيار آهي، ٻيد جون ڪانيون رهڙي باهه پيدا ڪن، گلن، ميون، پاڙن ۽ پکين، نوريئڙن ۽ ڪوئن جو شڪار ڪري گذارو ڪن، ڪِن مُردن کي دفنائن، ته ڪِن کي ٺڪريءَ تي ڦٽو ڪن.

16. آمريڪا ۾ 'پيِيُوٽ' نالي هڪ قبيلو گڏجي رهي، گڏجي شڪار ڪري ۽ ونڊي وراهي کائي ٿو. [هي ماڻهو] خيمن ۾ رهن ٿا. شڪار ۾ سڀ صحتمند ماڻهو شريڪ ٿين. سوين ڪان

پوءِ عورتون، ٻار ۽ وڏا گڏجي گيت ڳائن. شڪار وقت عورتون مٿي تي هرڻ جي کل پائي جانورن جهڙا آواز ڪڍن.

17. ڪيليفورنيا (امريڪا) ۾ ’يوڪوت‘ نالي هڪ ٻيو قبيلو آهي. هڪ وڏي گهر ۾ ڏهه ٻارهن ڪٽنب گڏجي رهن. شادي ڪري مردُ عورت جي گهر وڃي. ويهه هزار کن ماڻهو ٿيندا.

18. امريڪا ۽ ڪئناڊا جي سرحد تي ’بليڪ فُٽ‘ نالي قبيلو رهي ٿو. شڪار تي گذرو ڪن ٿا. سندن ڪو بہ سردار ڪونهي، پر عام طرح وڏيڪ سگهاري ۽ سياڻي ماڻهوءَ جي ڳالهہ مڃي وڃي ٿي. گڏجي جهنگلي مينهن جو شڪار ڪن. ماهر شڪاري جهنگلي مينهن جي کل اوڍي ڌڻ ۾ گهڙي ويندو ۽ هوري هوري رڙهي، شڪار جي تاڪ ۾ ويٺل شڪارين وٽ ڌڻ گهلي ايندو. اڪيلي سر شڪار ڏوهہ آهي. کل مان پوشاڪ، جوتا، ٿيلهيون ۽ رَسيون ٺاهن. خيمن ۾ رهن ۽ خيمو عورت جي ملڪيت هوندو آهي جيڪو سڄو قبيلو گڏجي ٺاهي ڪيس ڏاج ۾ ڏيندو آهي. گوشت پُڃي کائن.

19. ڪولمبيا ۾ ماڇين جو هڪ قبيلو ’نُوتڪا‘ نديءَ ڪناري آباد آهي. مختلف ڪٽنبن جا سؤ کن ماڻهو هڪ وڏي جهوپڙيءَ ۾ رهن. جهوپڙي گڏجي ٺاهن. مڇيءَ جو شڪار هر گهراڻي ۾ برابريءَ جي بنياد تي ورهايو وڃي ٿو.

20. سوشلسٽ انقلاب کان اڳ روس جي سائبيريا علائقي ۾ ’يوڪاگِهير‘ نالي هڪ قبيلو هو. ٻارهن سڱن ۽ مڇين جي شڪار تي گذارو ڪندا هئا. سڀ کان وڏيڪ پوڙهي جي زال شڪار ورهائيندي، جيڪا هر گهر جو خيال رکندي. خيمي ۾

رهن. چار ۽ ٻيڙيون سڄي قبيلي جي گڏيل ملڪيت هئڻ. نجي ملڪيت ۾ پوشاڪ ۽ شڪاري اوزار هئڻ.

21. نائجيريا رياست ۾ ٻه قبيلا ’يورُوپا‘ ۽ ’ٻولوڪي‘ رهن ٿا. ويهنِ لکن ويجهو آدمشماري اٿن، شڪار ڪن، جانور پالن ۽ ٻني ٻارو ڪيڙن. زمين سڄي قبيلي جي ملڪيت آهي، جا وڪڻي يا خريد ڪري نه ٿي سگهجي. ٻني ٻارو عورتون ڪن ۽ ٿانوَ به اهي ئي ناهن. شڪار ڪرڻ ۽ جانورن پالڻ مَردن جو ڪم آهي. سندن قبيلي جو سردار ’الورفين‘ سڏجي ٿو جيڪو جيڪڏهن بيمار ٿي پوي ته آپگهات ڪري ۽ جيڪڏهن سردار ڪي لاهٽو هوندو آهي ته قبيلي جا ماڻهو گڏجي ان خلاف ڏڪار پريل گيت ڳائيندا، تان جو هو پاڻ چتو ٿي آپگهات ڪري يا ڳوٺ ڇڏي ڀڄي وڃي.

22. اتر ڪئناڊا کان فِن لينڊ تائين واري ٿڌي برفيلي پٽي ۾ اسڪيمو رهن ٿا. انهن جو سيل مڇيءَ ۽ برفاني رڇ جي شڪار تي گذر آهي. باهه ٻارڻ اچين، پر گوشت ڪَچو کائين. کل جي پوشاڪ پهرن ۽ کل جا ئي خيما ناهن، پر گهڻو ڪري برف اندر کوٽيل گهرن ۾ رهن. ڪتو ۽ ٻارهن سِڱو پاليندا آهن. برف-گاڏيون، جيڪي چَم جون نهيل ۽ ٻنا ڦيٽي هونديون آهن، ڪتن وسيلي برف تي گهلين. ننڍن ٽولن ۾ رهن. سندن ڪو به سردار ڪونهي، پر سياڻن سيبتن ماڻهن جو چوڻ مڃين. شڪار جا اوزار، خيما، ڪتا، ٻارهن سڱا، گاڏيون ۽ ٻيڙيون سڄي قبيلي جي گڏيل ملڪيت آهن، جڏهن ته پوشاڪ وغيره نجي ملڪيت سمجهي وڃي ٿي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ٻي سان سهڪار نه ڪري ته ان کي ڏوهاري

سمجهن. وٽن لوڀ لالچ ۽ خود غرضيءَ کي عيب سمجهيو وڃي ٿو.

23. بلوچستان جي مَري بلوچن ۾، پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ به قديم راڄوٽي سماج جا اثر چٽا هئا. ڦريائين لاڏائو هئا، پر پوءِ ڳوٺ ناهي رهيا. جانور پالڻ ۽ ٻني ٻارو ڪرڻ ڄاڻن ٿا. قبيلي جي هر ماڻهوءَ کي چراگاهن، کوهن ۽ چشمن تي هڪ جيترو حق آهي ۽ ڪجهه علائقن ۾ زمين سڄي قبيلي جي گڏيل ملڪيت آهي، پر جتي ايئن ناهي اتي هر مَرد (ٻار، جوان، ٻُڍو) لاءِ هر پندرهين سال ورهاست ڪري برابر حصو رکيو ويندو هو. هر ڊيري (هلڪ) ۾ ڏهه ٻارهن خيما ٿين جن مان هڪ 'اوطاق' مهمانن لاءِ خاص رکيل هوندي آهي. ويندي فصلن ۽ جانورن جي وڪري مان ملندڙ ڏوڪڙ به برابر ڪري ورهايا ويندا هئا. هر ڊيري جو هر هڪ سردار ٿئي ٿو (1966ع تائين اها صورتحال برقرار رهي).

نوٽس[1]:

نئون پٿر جو دور: سنڌ ۾ 5-لک سالن کان ماڻهوءَ جي رهڻ جا آثار مليا آهن.

- مهر ڳڙهه جا آثار (سبيءَ جي ڏکڻ پاسي بولا نڪرين ۾). ڪيتريون ئي وَسنديون. (6000 ق م - 2300 ق م، اٺ هزار

1. هتان کان اڳتي مواد نُڪتن جي صورت ۾ آهي، جيڪي ڊاڪٽر صاحب ڪي ڪجهه تفصيل سان بيان ڪرڻا هئا. -مرتب

سال آڳاٽا آثار) ـــ ان تهذيب ئي موهن جي دڙي واري تهذيب کي جنم ڏنو. شڪاري دَور. چوپايا پالڻ. پوک.

- 6000 ق م سال اڳ: چوپائي پالڻ (ڍڳا، ڍڳيون، رڍون ۽ ٻڪريون نه) جي شروعات، گهرو جانور. مُئلن کي وينئل ۽ ستل حالت ۾ دفنائڻ. زيور ـــ هارَ، پازيب (پيڪڙا)، ڪمرپَٽا ۽ هڏين، ڪوڏن، پٿرن (فيروزن ۽ لاجوردن) جا مٽڪا.

پٿر جا ٽي مختلف دور:

(1) وچون دور (5-لک 35-هزار ق م اڳ)،
(2) نئون دور (35-هزار - 10-هزار ق م اڳ)، ۽
(3) باريڪ پٿر جو دور (10-هزار - ساڍا پنج هزار ق م اڳ).

- 4000 ق م اڳ: ڪنيارڪو چڪ، آوي، ٿانوَ، پڪين جون شڪليون، جاميٽري شڪليون. ڪماني برمي سان فيروزي، عقيق ۽ لاجورد جي گهاڙ (جُنهون دڙي مان ڪماني برمو مليو آهي). ڪڻڪ ۽ جوَن جي ڪيترين ئي جنسن جي پوک. چوپاين (ڍڳن، ڍڳين، ٻڪرين ۽ رڍن) جي پالنا.
- 3500 ق م اڳ: ٿانون تي رڱو جاميٽري شڪليون ۽ رنگ برنگي نمونا.
- 3000 ق م اڳ: انگورن جي پوک. ڪنيارڪو ڪورو. ٿانوَ مختلف دورن جا.

پٿر جي نئين دور جي آثارن جو سلسلو ته مهرڳڙهه کان وٺي بولان (سنڌو) نديءَ جي شاخن سان گڏ سنڌ جي هيٺائين ميدان (ڳڙهي خيرو، شهدادڪوٽ، حمل ڍنڍ ۽ گاج نديءَ) کان منڇر تائين ويَل تو ڏسجي، جتان وري کيرٿر جبل جي هيٺين حصي يا دادو ضلعي جي ڪوهستان ۽ ٺٽي ۽ ڪراچي ضلعن ڏانهن

وڏيو هوندو، جتي اوائلي سنڌو سڀيتا جا بهترين اهڃاڻ ملن ٿا: واهي پانڌي، علي مراد، گوراندي، غازي شاهه، ڊمب ٻُني، ارباب جو ٽاٽو، شاهه جو ڪونڙيو، عثمان ٻُني، ڏسو، جهانگري، گهارو ٻيڙو، ڪرچاٽ، تؤنگ، ڊل، ڳوٺ حسن علي، نل بزار ۽ اورنگي بستيون ڪجهه مثال آهن.

مهرڳڙهه کان ئي ڪلي گل محمد ۽ ڊمب سعادت (ڪوئٽا جي ويجهو)، راڻو گوراندي (لورالائي)، منديگاڪ (افغانستان) ۽ مڪران جي نل ۽ ڪيچ دريائن سان گڏ ڪيترين ئي وَسندين تائين پکڙيو.

ڪلي گل محمد، ڪوٽ ڏيجي، اوپر پنجاب، ڪڇ، گجرات، بيڪانير وغيره جي آثارن جي ڳُوڙهي اڀياس ۽ ڇنڊڇاڻ کان پوءِ سنڌ جي الهندين ٽڪرين، ڪوٽ ڏيجي، اوپر پنجاب جي ڪن آثارن (جيڪي اولهه پنجاب لڳ آهن) کي ”اوائلي سنڌو سڀيتا“ جو نالو ڏنو ويو آهي، جنهن کي مهرڳڙهه جي سنڌو سڀيتا جنم ڏنو. اوائلي سنڌو سڀيتا جي تاريخوار ترتيب هيئن بيٺل آهي: منڊيگڪ (4300 ق م)، ڪلي گل محمد (4200 ق م)، ڪوهستان جا آثار ۽ آمري (3500-3700 ق م)، ڪوٽ ڏيجي (1800-2300 ق م)، وغيره.

- مهرڳڙهه جي ستين دور (3000 ق م) ۾ اوائلي سنڌو سڀيتا جي نڪر جي ٿانون ۾ هڪ جهڙائي آهي.
- مهرڳڙهه ۾ 3000 ق م ۾ ناهيل ننڍن بوتن (جيڪي 4000-5000 ق م ۾ ناهيل بوتن سان ملندڙ آهن) ۽ اوائلي سنڌو سڀيتا جي زنانن بوتن (زوب ماتا ديوي) ۾ هڪ جهڙائي آهي. وڏيڪ واڏاريل سيپيا ۾ انهن ماتا ديوي جي صورت ورتي.

- مهرڳڙهه جي 3500 ق م وارن ٿانون ۽ واڌاريل سنڌو سڀيتا (2300 ق م کان پوءِ) نڪر جي ٿانون ۾ هڪ جهڙائي آهي جن تي جانورن، پکين ۽ وڻن جي شڪلين بدران رنگ برنگي جاميٽري شڪليون نهيل هيون.

انهن آثارن جي بنياد تي سنڌو سڀيتا ڄِي، پٿر جي وچين دور کان نئين دور ۾ ۽ اڳتي، هن طرح اوسر ٿي:

(الف) جدا جدا شڪلين وارا ۽ مختلف قسم جي پٿرن (خاص طرح فلنٽ) مان ڪاتيون، تير ۽ ڏاتا ناهيا ويندا هئا ۽ سانبر جي سڱن کي هٿيار طور ڪتب آڻبو هو. پيالي يا ڪرل جهڙي اڪريءَ ۾ پٿر جي لسي منهن واري مُهري سان اناج پيٺيو ويندو هو. ٻني ٻاري، پوک ۽ اناج جي پيداوار سبب زندگي گهٽي ٻاڳي ڳوناٺي هئي ۽ ڳوٺ مستقل هئا، پر ڪي ڳوٺ اهڙا ٻه هئا جيڪي رڳو خاص موسمن ۾ آباد ٿيندا هئا ۽ اتي رڳو جانور پاليا ويندا هئا. ڇيڪي مٽيءَ جي سِرن يا پٿرن کي چيڪي مٽيءَ جي گاري جي اوساري ڏئي رهڻ لاءِ گهر جوڙيا ويندا هئا جن جون ڇتيون پکن ٺوئن جون هونديون هيون. ڪانن ۽ سَرن مان تڏا، ٽؤنريون اهڙيءَ طرح ناهيندا هئا جيئن اڄ ڪلهه سنڌ جي جابلو علائقي، خاص طرح جوهي تعلقي ۾ ناهيندا آهن.

(ب) ماٽهن ٿامي کي رڃائڻ، گهاڙڻ ۽ اوزارن ۽ هٿيارن جون شڪليون ڏيڻ شروع ڪيون. چاقن، ڀالن ۽ نيزن جا ڦر ٿامي مان نهڻ لڳا. ٻي درجي جي پوک وڌيڪ ترقي ڪئي ۽ ڦر ۽ ڪوهستان ۾ ڪيترا ئي مستقل ڳوٺ پئجي ويا. ريڍارڪو ڏنڌو گهٽو گهٽجي ويو، پر پوءِ ٻه ڏنارن ۽ ريڍارن جون موسمي وسنديون هيون. نڪر جي ٿانون تي جانورن، مڇين، وڻن، ٻوٽن

وغيره جا چِٽَ چٽيا ويندا هئا ۽ جاميٽري شڪليون ناهيندا هئا. گهر هڪ ٻي کان ٿورو وٿيرڪا هئا ۽ ڪيترن ئي پڪن گهرن جي بنياد ۾ ۽ ڪِن جي ته اوساريءَ ۾ به پٿر ڪتب آيل آهي. ڪنيارڪي ڪم وڏيڪ ترقي ڪئي. ڪاناٽين سان اچلائڻ لاءِ مٽيءَ جا ڳوڙها (گليلا) ناهيا ويندا هئا. مئلن کي ڪروندڙو دفن ڪندا هئا.

آمري کان ڪوٽ ڏيجي تائين ايئن ترقي ٿي (3700 ق م – 2800 ق م).

(ب) سنڌو سڀيتا جو ٽيون دور ڪوٽ ڏيجي کان موهن جو دڙو (2800 کان 2300 ق م) آهي.

ٽامي ۽ پٿر جي اوزارن ۾ وڏيڪ سڌارو ٿيو. ڳن جي سوراخ واريون ٽامي جون کهاڙيون نهيون. ٺڪر جي ٿانون جو هنر توڙي ڊِنگ، نموني جي لحاظ کان وڏيڪ پيچيدو ٿيو. انهن تي اڏامندڙ پکين، سندن پرن جو وڏيڪ تفصيل، نانگن بلائن، ٻوٽن جي پنن، ڊِٻن، واسينگ نانگن، چرپر ڪندڙ مڇين ۽ جانورن جون شڪليون هونديون هيون. مهرڳڙهه ۽ آمريءَ جي پيٽ ۾ عورتن جي زيوَرن تي وڏيڪ سنهو ۽ نفيس ڪم ڪيل آهي. گهرن ناهڻ لاءِ گرڊ سسٽم هوندو هو. آمريءَ کان سنڌوءَ ڪناري ڪچي ۾ لڏپلاڻ وڌي وئي جتي فصل وڏيڪ اُچو ٿيندو هو. آبپاشي (پيجاري) جو ابتدائي سرشتو ناهيو ويو. ماڻهوءَ ۽ چوپائي مال جا پڪل مٽيءَ وارا ننڍا بوتا عام جام ٺهڻ لڳا. ڳوٺ وڏا ٿي ويا. گهر گهر ۾ تندور (چلهو) هو. ٻوڏ جي پاڻيءَ تي پوک ڪرڻ لاءِ ڏکڻ بلوچستان ۽ ڏکڻ-اولهه سنڌ ۾ گبر بند گهڻا ٺهڻ لڳا.

اُسريل ۽ واڌاريل سنڌو سڀيتا (2300 ـ 1650 ق م):

سڌريل (اسريل ۽ واڌاريل) سنڌو سڀيتا جي ايراضيءَ ۾ اڄوڪو سڄو پاڪستان (سرحد[2] صوبي جي جابلو علائقي ۽ آزاد ڪشمير کان سواءِ)، اوڀر پنجاب، اولهه يُو پِي (اتر پرديش)، هريانا، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ اتر مهاراشٽر (بمبئي کان 80 ميل اتر-اوڀر ۾ دائم آباد) ۽ افغانستان جو منڊي گاڪ (گومل دڙي جي رستي) شامل هئا. پراڻي زماني جي ايڏي وڏي ويڪري تهذيب تي مختلف شهري مرڪزن، جهڙوڪ ڪالي بنگن (اوڀر پنجاب)، هڙپا (اولهه پنجاب)، گنور والا (بهاولپور)، موهن جو دڙو (سنڌ) ۽ لوٿل (ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ اتر مهاراشٽر) مان حڪومت ڪئي ويندي هئي. گيڊ روسيا (ڏکڻ بلوچستان) شايد سنڌ جي حڪومت هيٺ هو.

2300 ـ 2000 ق م ۾ آمري ۽ ڪوٽ ڏيجي جا رهاڪو سڀيتا جي هڪ اوچي ڏاڪي تي پهتا. موهن جو دڙو، هڙپا، ڪالي بنگن (بيڪانير) ۽ لوٿل (گجرات) اهم ترين شهر هئا. هن سڀيتا جون اهم خوبيون هي هيون:

(الف) هاٿي اوزارن ۾ اجا بہ سڌارو ۽ واڌارو ٿيو. ماڻهو ٽامي رجائڻ جي فن کان اڳتي وڌي ٽامي ۽ قلعِي جي ميلاپ سان وڌيڪ پختو ڌاتُو ـــ ڪنجهو ـــ ناهڻ لڳا. ڪنجهي جا ئي اهڙا نازڪ سانچا (قالب) مليا آهن جن وسيلي ڪنجهي جا ننڍا ننڍا نفيس بوتا ٺهيا پئي. ٽامي جون اجاريل آرسيون (آئينا، درسنيون) ٺهڻ لڳيون. وڌيڪ سڌريل قسم جون بيل گاڏيون (هاٿوڪين

---

2. خيبر پختونخواهہ. -مرتب.

جهڙيون) نهيون. شهر وڏا ٿي ويا. رڳو موهن جي دڙي جي آدمشماري 35000 کان مٿي هئي. بائنيل ۽ ڏهائي سرشتي مطابق تور شروع ٿي. ڪاموراشاهي وجود ۾ اچي وئي هئي جنهن شهر تي حڪومت پئي ڪئي. ڳوناٽين ايراضين ۾ پوک-اُپت تي محصول (رائر، ڍل) رکيو ويو. زرعي اپت ۾ زبردست واڌ ٿي ۽ ان ڪري ئي شهرن ترقي ڪئي. اڳي جي ڀيٽ ۾ گهڻن قسمن جا ۽ وڏيڪ سڌريل نڪر جا ٿانوَ نهيا. بوتن ناهڻ جي فن ۾ زبردست مهارت ماڻي وئي (هڙپا ۾ مرداڻي جسم جي مٿين حصي جو جيڪو بوتو مليو آهي، ان جهڙا وَرَ يوناني بُت ساز اٽڪل 1800 سال پوءِ ناهي سگهيا). پڪل مٽيءَ جا بُت ۽ ماتا ديوي جي بوتي جا بهترين مهاندا ۽ ور، نڪر جي ٿانون تي فن ۽ جاميٽري جا سهڻا نمونا، مهرن تي پيچيدين پر صحيح شڪلين ۽ خاڪا نظر اچڻ لڳا. ٻيڙن ۾ سڌارو آيو ۽ سنڌو درياءَ کان سمنڊ وسيلي مسوپوٽيما جي دجله نديءَ تائين سفر ٿيڻ لڳو. مُهرن تي انهن عقيدن ۽ آدرشن کي ظاهر ويو جيڪي 1600 سال پوءِ آرين اپنشدن جي مذهبي پستڪن جي صورت ۾ هندو مذهب ۾ شامل ٿيا. مئلن کي اوڪڙو بدران سنئون سمهاري دفن ڪيو ويندو هو. شهرن ۾ سرشتي بندي قائم ٿي — پاڻيءَ جي نيڪال جون ناليون، صفائيءَ جو بلو، اناج جا ڀاندا، ڪليل ۽ ويڪريون گهٽيون، چؤديواريون، تلاءَ، پيچارو (آبپاشي) سرشتو، پوکيءَ ۾ واڌارو، ڪٽڪ، جوَن، مترن ۽ ڪيهه جي پوک ۾ واڌ وغيره.

هن سڌريل سنڌو سڀيتا جو زوال 1800 ق م کان 1650 ق م جي وچ ڌاري ٿيو. ان جو سبب آريا ڪو نه هئا (جيئن اڳ ٻڌايو ويندو هو)، پر 2000 ق م کان پوءِ اوپر پنجاب ۽ بهاولپور جي

سرسوتي نديءَ ۾ پاڻي لهي ويو ۽ سنڌوءَ وهڪرو بدلايو جنهنڪري پيٻجاري سرشتو تباهه ٿي ويو. ٽي، بلوچستان ۽ ڪوهستان ۾ مينهن ڇدا پوڻ لڳا. قدرتي ماحول جي ڦيرڦار سنڌو سيپيتا کي تباهه ڪري ڇڏيو. هن وقت گجرات ۽ هڙپا ۾ تباهيءَ جا سبب ڄاتل ناهن.

***

ڪائنات ۽ مادي ڪي سمجهڻ جي ڪهاڻي[3]

اچو تہ انهيءَ ڏنڍلي خاڪي تي هڪ نظر وجهون جنهن ڪي ماڻهو ڦولڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. ڪائنات جو جيڪو حصو اسين ڄاڻون ٿا، اهو لڳ ڀڳ 10^{10} روشني سال يا 20^{28} س م آهي. ماڻهو ڪائنات کان 10^{26} ڀيرا ننڍو آهي. ڌرتيءَ جي گولي جي وسعت بہ هن عجب ۾ وجهندڙ ڪشادگيءَ جو اندازو ڪرڻ ۾ پتڪڙي آهي، پر ماڻهو رڳو ان ڪري عظيم آهي جو هو انهيءَ ڪي ڄاڻڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ٻِي لا انتها ڏانهن ويندڙ رستو ڏِسو، جيڪو شروعاتي ذرڙن جي دنيا ۾ وني وڃي ٿو. ننڍي کان ننڍو ڄاتل مفاصلو 10^{-14} س م آهي. ان جو وڏي مفاصلي کان فرق 10^{42} ٿيو. اجوڪي ڄاڻ جون اهي حدون، رستي جا ماپيل ٽڪرا 10^{42}، ايڏو وڏو نمبر آهي، جو ان جي قوت جو تصور ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

مثال طور، سمجهو تہ ماڻهن جو تعداد ايترو وڏي ويو آهي جيترو 10^{42}. اهي ماڻهو جيڪڏهن ڪلهو ڪلهي سان ملائي بيهن

---

3. هي ليک ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي رف لڪيل مواد مان ورتو ويو آهي. ان جي عنوان بابت ڪجهہ بہ ڄاڻايل ناهي ۽ نہ ئي ليکڪ بابت. مواد جي مطالعي مان ڪَٿ ڪري سگهجي ٿي تہ مواد ترجمو ڪيل آهي. اهو پڻ معلوم نہ ٿو ٿئي تہ مواد ڪٿان/ڪهڙي ڪتاب يا رسالي مان ترجمو ڪيو ويو آهي. مواد ۾ ڏنل ڄاڻ جي اهميت ڪي ڏسندي، هي ليک هتي پيش ڪري رهيا آهيون. -مرتب

تہ ذرتيءَ تي بيهڻ لاءِ 10^{15} ماڻهو گهربا. ڄاتل ڪائنات ۾ لڳ ڀڳ 10^{23} تارا آهن. اهو سمجهندي تہ هر هڪ تاري سان 10 ڳِرهہ لاڳاپيل آهن، تہ گرهن جو تعداد ٿيندو 10^{24}. چڱو، هاڻي جيڪڏهن انهن سيني تي بہ ماڻهو ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيهن تہ وڌ ۾ وڌ 10^{39} ماڻهو بيهاري سگهنداسون جيڪو 10^{42} کان گهڻو ننڍو آهي.

وقت جو خيال ڪيو. ماڻهوءَ جي اندازاً عمر 70 سال آهي. تهذيب ڪيترائي هزار سال پراڻي آهي.

ننڍي کان ننڍو ڄاتل مفاصلو 10^{-14} س م آهي. اهو مفاصلو روشني 10^{-24} سيڪنڊن ۾ ڪري ٿي ۽ اهو ننڍي ۾ ننڍو وقت آهي ۽ ايترو ننڍو آهي جو اسان جا هن وقت تائين ٺاهيل اوزار ڏيکاري نہ ٿا سگهن. وڏي ۾ وڏو وقت، جيڪو ڄاڻون ٿا، اهو آهي "ڪائنات جي عمر"، جنهن مان مراد اها آهي تہ جڏهن کان ڪائنات پاڻ کي ڪشادو پئي ڪري. ان جي باري ۾ اندازو آهي تہ 100000 لک سالن کان 300000 لک سال ٿيندو يعني لڳ ڀڳ 10^{18} سيڪنڊ. انهن انگن جو جوڙ بہ اتفاق سان 10^{42} ٿئي ٿو. ماڻهو لڳ ڀڳ 10^{8} سيڪنڊ رهيو آهي ۽ ان کي ايڏي وڏي مفاصلي سان منهن ڏيڻو پيو آهي. وقت ۽ مفاصلي ۾ اهڙي هڪجهڙائي ڪا يقيني ناهي، ڇو تہ انتهائي پراهان ڪائناتي جسم لڳ ڀڳ روشنيءَ جي رفتار سان ڊوڙن پيا. اها رفتار ذرڙن جي دنيا ۾ پڻ موجود آهي. اهڙي رفتار جي ڄاڻ عام ماڻهو نہ ٿو رکي سگهي. اها رڳو انساني ذهانت آهي جيڪا ان کي وجهي پهتي آهي.

خلا ۽ وقت جا اهي رُخ آهن. باقي بچي ٿو مادو، اهو وقت سان تبديل ٿئي ٿو ۽ خلا ۾ چرپر ڪري ٿو. مادي جا ڪيترائي روپ آهن ۽ انهن جا لقاءَ لامحدود آهن، پر سڀني مادي جي هڪ پيشڪش **مايو** (ماس، mass) آهي.

اچو ته سڄيءَ ڄاتل ڪائنات جي مايي جو اندازو ڪيون. ان ۾ 10^{23} تارا آهن. هڪ تاري جو مايو[4] لڳ ڀڳ 10^{35} گرام آهي. مطلب ٿيو ته ڪائنات جو مايو لڳ ڀڳ 10^{58} گرام آهي. هر گرام ۾ لڳ ڀڳ 10^{24} پروٽان آهن. ٿلهي ليکي ڄاتل ڪائنات ۾ 10^{82} پروٽان ٿيندا. هڪ ماڻهوءَ جو ٿلهي ليکي مايو 10^5 گرام آهي ۽ ان جا پروٽان ٿيا 10^{29}. پر، هن جو ذهن، بهرحال، 10^{82} نمبر جو گهيرو ڪري سگهڻ ۽ ڪائنات جو ”مايو“ ڪري سگهڻ لائق آهي.

جڏهن اسان ڪائنات جي حدن جو ذڪر ڪيون ٿا، تڏهن حقيقي مراد ٿيندي اسان جي ڄاڻ جون حدون.

پوئتي نظر

قدماء جا فلسفياڻا نظريا ڪهڙا هئا؟

اسڪندريا جي لائبريريُن ۾ هزارين ڪتاب باهه ڪائي وئي. پرگامن جي لائبريريءَ ۾ 200000 جلد ساڳيءَ باهه جو ٻَڪ ٿيا. وري، يروشلم جي قبي جي لائبريريءَ سان به ايئن ٿيو. آخر ۾، يونان ۾ پسسٽراٽس جي ميمقس ۾ تاهه قبي جي لائبريري.

اسان وٽ ٽٽل قتل وساريل ڄاڻ جا ٽڪرا ئي مس پهتا آهن. ميڪسيڪو تي ڪاهه ۾ بشپ لانڊا: مايا تهذيب جا سمورا دفتر

4. هتي ”وزن“ لکيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته عام طور اهو اصطلاح ڪتب ايندو آهي، پر يونٽ جي لحاظ کان ”مايو“ اصطلاح صحيح آهي. -مرتب

ساڙائي خاڪ ڪيا. اسان جو ماضي بعيد ڇٽڪ هڪ اڇو چٽو آهي جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي ڪي بي ترتيب ليڪا پيل آهن. خشڪ بجلي سيلَ، حقيقت آهي تہ، حضرت عيسىٰ کان سوين سال اڳ ناهيا ويا ۽ نِڪل جا سڪا 235 ق م کڙڪندا هئا. قديم بغداد جي سيسپُولس (cesspools) ۾ هڪ ٻئي سان ڳنڍيل سيلَ ڏاتو ۽ رَيزن سان ٺهيل آهن ۽ هڪ انجنيئر اتفاقن ڳولي لڌا، ۽ ميوزم ۾ رکيا آهن. وچ آمريڪا جي وڏي علائقي ۾ پکڙيل ميموٿ (mammoth)، پٿريلا گول، صاف لوهہ (فولاد) جو ٿنڀو انڊيا ۾ ۽ قديم انڊيا جي يادگارن جي باري ۾ چوڻ آهي تہ هئڊروجن ايٽم جي باري ۾ ڄاڻ ڏنل هئي.

قديم يادگارن ۾ اهو ڏکيو ڪم آهي تہ سائنسي خيالن ۽ ڪاري جادو، فلسفي ۽ شاعريءَ، فلڪي علم (cosmology) ۽ ديو مالائي (ڏندڪٿائي، mythology) جي وچ ۾ فرق ڪري سگهجي. پراڻيون بابلي تختيون (epos)، The Ancient book of Zohar، هندستاني راماڻ ۽ مهاڀارت وغيره ڪو نوس قاعدو ڪو نہ ٿيون ڏين، پر اها ڏندڪٿائي ڄاڻ ٿيون ڏين جنهن ۾ سائنسي ۽ فني خيال ڌار ڪري سگهڻ جوڳا نہ آهن. پراڻن ڪتابن ۾ ٽن ترنڊڙ وهيل مڇين جي پُٺن تي ۽ وڏي ڪڇونءَ جي پُٺيءَ تي بيٺل ٽن هاٿين جي پٺن تي بيٺل ڌرتي ڏيکاريل آهي. انهيءَ مان سنڌن حقيقي خيالن جو اندازو ڪري سگهڻ ڏکيو آهي، ڇو تہ سڀ ڪجهہ علامتي انداز ۾ آهي. اهو بہ غلط ٿيندو تہ ڏندڪٿائن کي سنڌن فلسفو سڏجي، پر ديو مالا کي ڪو پيش ڪيل حقيقت (فلسفي) کان ڌار بہ نہ تو ڪري سگهي. انهيءَ ۾ بہ ڪو شڪ نہ آهي تہ راما ۽ ڪرشنا، مدروڪ ۽ اوزيرس، سيٽرن ۽

ڪرونوسس ۾ خلا، وقت ۽ شروعاتي عنصرن جي علامتي پيشڪش موجود آهي، جن جي باري ۾ خيال هو ته حقيقي شين جو جوهر آهن. انهن سائنس، فلسفو وغيره اسان واري مفهوم ۾ ڪو نه پئي ڄاتو، پر اها به حقيقت آهي ته هنن بياني سائنس جو ٻج پوکيو.

پراڻن تي بحث ڪان وڏيڪ سنو آهي ته ديو مالا ڪان ٽپي انهن ڏي هلون جن ڪائنات جي شروعاتي جوهر سان واسطيدار خيال ڏنا آهن.

ماڻهن جي ڄاڻ طرف واڌ ڌاڍين ڏکيائين ۽ رڪاوٽن سان پريل آهي. نه ڄاڻ هنن کي کيتريون هتوراڙيون هٽيون پيون، کيترو پٽڪٽو پيو. نفرت، ڌڪار، بندشون وغيره اجا ڌار هيون.

ڪائنات جو ڙيندڙ ابتدائي مادي جي ڄاڻ قديم مشرق ۾ ملي ٿي. قديم هندستاني ويشيسڪا اسڪول موجب، هر شيءِ ننڍڙن مادي ذرڙن جي نهيل آهي. چين ۾، مصر جيان، ڪاري جادوءَ کان وهم تائين دنيا متعلق نوس مذهبي تصورن جو گهيرو موجود آهي. قديم چيني تعليمن ۾ ٻن اصولن، يانگ ۽ ين جي پاڻ ۾ عمل تي ٻڌل آهي ــ دنيا انهن تضادن جي ٻڌيءَ تي منحصر آهي. يانگ مذڪر طرف اشارو ڪري ٿو ۽ ين مؤنث اصول طرف. يانگ جو واسطو آسمان، سج، سموري فعال سرگرميءَ ۽ مثبت خاصيتن سان هو ۽ ين جو ڌرتيءَ، اوندهه، سمورين مفعول سرگرمين ۽ منفي خاصيتن سان هو.

ڪجهه ٻئي قسم جي تهذيب جو واسطو آمريڪي کنڊ سان آهي. مايا تهذيب جي فلڪي ڄاڻ، جنهن جو ڪو مد مقابل ڪونهي. هنن پنهنجو پاڻ کي وقت سان ايترو ته ڳانڊاپيل رکيو

جو هو پنهنجو سڀ ڪجهه ڪئلينڊر موجب ڪندا هئا. ٻاون جي خاص خصوصيت ستارن جو علم ۽ انهن جي چرپر جو جائزو وٺندو رهڻ هو. هنن جي تاريخ، مذهب ۽ فلسفو به ڪئلينڊر سان ڳنڍيل هو. هنن چنڊ جي مهيني ۽ گرم ۽ سرد (synodic) سالن جو ڪاٽو ڪيو.

اڳوڻي فلسفي ۾ جدلياتيماديت جا عنصر موجود آهن، پر اهو صفا سادو نه هو. اڳتي هلي يوناني فلسفين ان ۾ گهٽا ئي قابل قدر واڌارا ڪيا. هنن مختلف لقائن تي قدرتي قانونن جي حڪمرانيءَ جو جائزو ورتو ۽ سائنس تڏهن ئي جنم ورتو جڏهن ماڻهوءَ قدرت جو، قدرتي اصولن موجب، جائزو وٺي پنهنجي تجربن جي روشنيءَ ۾ ڇنڊڇاڻ ڪئي.

ٿيلس (Thales, 640-550 BC) مِليٽس (Miletus) جو رهاڪو هو. هن کي قديم يونان جي ستن ”ڏاهن“ ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. آخري عمر ۾ هو مصر ويو ۽ اتي جي ٻاون، پادرين کان قدرت جا راز سکڻ جو ڪوشش ڪيائين. هو ڪڏهن به سک سان نه سمهيو ۽ لاڳيتو ڳولا ڪندو رهيو. دنيا جي تبديليءَ ۽ مختلف روپن هن کي بنيادي اصولن ڳولڻ تي آماده ڪيو. تاريخ ۾ سندس هڪ فقرو محفوظ رهجي ويو آهي ته ”پاڻي شين جي اصول يا عنصر آهي. سمورين شين پاڻيءَ مان جنم ورتو آهي ۽ پاڻيءَ طرف ئي موٽنديون.“

ٿيلس کي ئي اهو اعزاز ڏنو ويندو آهي ته هن کي چقمق جي پراسرار قوت ۽ بجليءَ پري امبر (amber) جي هلڪي شين کي ڪشش جي ڄاڻ هئي. هن جي باري ۾ چيو ويندو آهي ته هنَ چنڊ جي قد بت، ڌرتيءَ جي گول هئڻ، ecliptic جي

ڪوجنا ۽ آسمان جي پنجن گولن (orbs) ۾ ورهايل هئڻ جا تصور به ڏنا.

نه رڳو ٿيلس جا قول ۽ ڪم موجود نه آهن، پر اهو به آهي ته هن ڪي ڪي سيڪاريندڙ به هوندا، پر مواد موجود ڪونهي.

ٿيلس کان پوءِ آيونين اسڪول جي اڳواٽي **انيگزاماندر** (Anaximander, 610-547 BC) ڪئي. هو پڻ مليٽس جو رهاڪو هو. هن جي تعليم وڌيڪ ڳتيل ۽ پريل آهي.

انيگزاماندر جو خيال هو ته هر شيءِ جو بڻ بنياد اڻ چاتل ۽ دائمي، ابتدائي مايو (ماس) هو، جنهن مان ابتدائي ابتڙون گرمي ۽ سردي، خشڪي ۽ آلاڻ ذار ٿيون. **ابتدائي مادي جو خيال عجب** ۾ وجهندڙ آهي. اهڙي زماني ۾ سيني شين جي بنياد طور گهڻ طرفي اصول جي سوچ لاءِ کهڙي سائنسي توجيهه! انيگزاماندر جي تشريح کو ”پاڳل پٽو“ نه هو، پر ان زماني ۾ گرم ۽ سرد، به قطعي ابتڙون تصور ڪيون ويندين هيون.

ٿيلس جو پيو پوئلڳ **اناگزيمينيز** (Anaximenes) چالُو اصطلاح استعمال ڪندي، مادي جي بناوت جو نظريو **قوت واري اصول** جي صورت ۾ ڏنو. سندس خيال هو ته هوا ابتدائي مادو (substance) آهي. جيڪو ڪجهه وجود رکي ٿو ان جو وسيلو هوا ئي آهي. جڏهن هوا ڳتجي ٿي ته پاڻي نهي ٿو ۽ پاڻي ڳتجِي مٽي ٿئي ٿو. جڏهن اها پکڙجي ٿي ته باهه بڻجي وجي ٿي. سموريون زنده شيون هوا جي تخليق آهن ۽ فنا ٿي هوا بڻجي وجن ٿيون.

اڳوٽن جي تعليم ڏاڍي عام (ڪشادي) هوندي هئي ۽ گهڻن معاملن تي نهڪندي هئي. اناگزيمينيز جي تصور ۾ هرويرو اهو

ڪونهي تہ ڪو هن گئس جي پاڙياٽ ٿيڻ جو اصول ڳولي ورتو هو.

آيونين اسڪول جي تعليمن جو بنياد اڪيلي ابتدائي مادي جي تصور تي بيٺل آهي جنهن مان سڄي نظر ايندڙ دنيا پيدا ٿي.

پٿاگورس (Pythagoras, 582-500 BC) ساموز (Samos) جو رهاڪو هو. هن جي باري ۾ خيال آهي تہ هو ٿيلس يا اناگزيميندر جو پوئلڳ هو. ڪجهہ بہ هجي، پر هو انهن ٻنهي کان واقف هو. هو مصر ۾ اچي رهيو ۽ چيو وڃي ٿو تہ بابل ۾ بہ آيو. مصرِي ۽ ڪالڊين (اڪاليڊين) ٻاون سان ڏکهي عرصي تائين گڏ رهڻ کان پوءِ پنهنجي وطن موٽيو ۽ ڪروٽون (Croton) ۾ رهائش اختيار ڪيائين. اتي هن هڪ تعليمي ادارو (اسڪول) قائم ڪيو ۽ هڪ ڳجهي (لڪل) فلسفياڻي-سياسي برادريءَ يا تنظيم جو بنياد رکيائين. جنهن ڪي بہ ان برادريءَ ۾ شامل ٿيڻ جي خواهش هوندي هئي، ان کي ڪَڙن امتحانن مان گذرڻو پوندو هو. درخواست ڏيندڙ کي پنهنجي لياقت ثابت ڪرڻ لاءِ سڀ ڪجهہ ڇڏي، يگانو ٿي، پنج سال خاموشي اختيار ڪرڻي پوندي هئي. ان ڪري نوجوانن لاءِ هن تنظيم ۾ ڪشش گهٽ هئي. جلد ئي پٿاگورس جي تنظيم جو اثر ڪروٽون ۽ ٻين علائقن تي پئجي ويو ۽ اهو بہ غير فطري ناهي تہ ان جي ڪري بيچيني ۽ دشمني وڌِي. ادارو تباهہ ڪيو ويو ۽ پٿاگورس کي قتل ڪيو ويو.

پٿاگورس جي باري ۾ مهيا ڄاڻ مان اها خبر پوي ٿي تہ هن جو خاص خيال ابتدائي مادي تي نہ، پر **عدد ۽ ماپ** تي هو. ارسطوءَ جي خيال موجب پٿاگورس بنيادي عنصرن بدران عددن ۾ شين

جو اصل ڳوليندو هو. هن ابتڙن (سنو ۽ خراب، محدود ۽ لامحدود وغيره) جو تصور پڻ عددن جي بنياد تي ئي ڏنو.

پٿاگورس جي هڪ شاگرد **ڦلولاس** (Philolaus, 470-399 BC) جا ڪجهه ٽڙيل پکڙيل بيان مليا آهن، جن مان خبر پوي ٿي تہ اهي پٿاگورسي ئي هئا جن ڌرتيءَ جي **گول هجڻ جو نظريو** پهريائين ڏنو. ڌرتيءَ کي هو مڪمل صورت سمجهندا هئا. هو باهہ کي سڀ کان وڌيڪ صاف مادو (substance) سمجهندا هئا جنهن کان مناسب مفاصلن تي ضد-زمين، چنڊ، سج، عطارد، زهره، مشتري، زحل ۽ جميل ستارا گهمندا هئا. ضد-زمين ۽ مرڪزي باهہ اسين ڏسي نہ ٿا سگهون، پر سج ۽ چنڊ اها باهہ موٽائن ٿا. هنن **ضد-زمين جو تصور** ان ڪري ناهيو تہ جيئن عدد ۾ ٻڙي وڌائي ڏهہ عدد ناهي سگهن.

قديم يوناني فلسفي جو ٽيون اسڪول ايليئيٽڪ (Eleatic) واڌاري جي تعليم تي، آيونين اسڪول جو مخالف هو. اهو قدرت کي هڪ عالمي، اڻٽٽ ايڪائيءَ جي حيثيت ۾ ڏسندو هو ۽ تخليق ۽ اختلاف کي حواسن جو وهم قرار ڏيندو هو. اهو دلچسپ ٿيندو تہ اڳتي هلي سڏيل نوجوان قدرتي فلسفين تي ايليئيٽڪ اسڪول جو اثر ڏسجي، جن آيونين جي ايڪائي (in mutability) ۽ ايليئيٽڪ اسڪول جي ابتڙ دنيائي **عنصرن جي گهڻ پاسائين فطرت** کي قبول ڪيو. هيءَ سائنس ۾ هڪ نئين جدلي واڌ هئي جنهن ٻنهي جي سنائي پاڻ وٽ رکي بيڪار کي ڦٽو ڪري ڇڏيو.

انيگزاگورس (Anaxagorus, 500-428 BC) عام طرح نوجوان قدرتي فلسفين ۾ پهريون ڳڻيو ويندو آهي. جاڻ جي اڄ هن کي

اباڻي علائقي لِڏيا کان اٿينس گهِلي آئي. ڪيترن سالن کان پوءِ هو مناسب دليلن سان چئي سگهيو ته ”فلسفي مون کي مادِي منزل (destitution) تي پهچايو، نه ڪي روحاني محبت.“[5]

هن جي شاگردن ۾ قديم يونان جا ڪيترائي معزز (celebrated) ماڻهو ڏسي سگهون ٿا. مثال طور پيريڪلس (Pericles)، يوريڊيس (Euripides) ۽ سقراط (Socrates). ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته اهڙي ماڻهوءَ پنهنجي همعصرن ۾ رڳو پيار ۽ همت ئي ڪو نه پري هوندي پر پنهنجا دشمن به پيدا ڪيا هوندا. انيگزاگورس اٿينز جي چوڪ تي بيهي چيو ته سج باھ جو گولو آهي، ديوتا ناهي. هن تي الزام هنيو ويو ته هو خدا کي ڪو نه ٿو مڃي ۽ ڪيس موت جي سزا ٻڌائي وئي. پيريڪلس جي مداخلت ئي هن جي حياتي بچائي سگهي. هو سڀ ڪجھ وساري سوچ ويچار ۾ غرق ٿي ويو: ”اهو مان نه آهيان جنهن اٿيني وڃايا، پر اهي اٿيني آهن جن مون کي وڃايو.“

هن جي مجسمي هيٺان فخر جوڳو بيان ثبت ٿيل آهي: ”هتي انيگزاگورس دفن آهي جنهن سچ جون ڏوراهون حدون ڳولي لڌيون ۽ ڪائنات جي اڏاوت جو ڍانچو ڳولي لڌو.“

ڪيترائي نسل اهڙي دعوىٰ ڪندي گذري ويا آهن پر انيگزاگورس جي اهميت ۽ اڳواٽي متائي نه سگهيا آهن.

”قدرت جي باري ۾“ انيگزاگورس جي ڪيترين ئي لڪڻين مان هڪ اهم لڪڻي آهي. سندس خيال آهي ته شين جي ظاهري تبديلين ڪري شيءِ جي مادي (substance) تي ڪو به اثر نه ٿو

5. “Philosophy brought me material destitution, but spiritual affluence.”

پوي، پر اهي ان ڪري آهن جو مادي جي انتهائي ننڍڙن ذرڙن ۾ گڏجڻ يا ٽٽڻ جو عمل ٿئي ٿو.

ڪتاب ۾ **ايٽم جي شروعات** ڊيموڪريٽس جي نظرئي سان ٺيندي آهي، پر حقيقت ۾ هن جو نظريو انيگزاگورس جي تشريح کان سواءِ ڪجهه نه آهي. اجا وڌيڪ اهو ته مادي جي تبديل ۽ بقا جو قانون به انيگزاگورس بيان ڪيو آهي. "يونانين ۾ اهو غلط تصور وينل آهي ته شيون وجود ۾ اچن ٿيون ۽ وڃن ٿيون، پر ڪا شيءِ ظاهر ڪو نه ٿي ٿئي ۽ نه ئي وري گم ٿئي ٿي ۽ تبديلي دائمي طرح وجود رکندڙ شين جي گڏجڻ ۽ ٽٽڻ کان سواءِ ڪجهه نه آهي. اهو چوڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو ته تخليق گڏ ٿيڻ آهي ۽ فنا ٽٽڻ آهي."

انيگزاگورس جو فلسفو ايترو چِٽو ۽ پيغمبراڻو ڪونهي جيترو اسين اڄ ويهي سمجهون ٿا. اهو ذهن ۽ سبب جي بنياد تي تخليق ٺيل ذهانت جو شاهڪار آهي. افلاطون (Plato, 429-347 BC) پنهنجي ڪتاب 'ڦيدو' (Phaedo) ۾ لکيو آهي ته هڪ ماڻهوءَ انيگزاگورس جو ڪتاب ويني پڙهيو جنهن ۾ اهو بيان ڪيائين ته ذهن سمورين شين جو سبب آهي. مون کي اها ڳالهه ڏاڍي وڻي ۽ آءٌ انيگزاگورس جي ذهانت جو معترف ٿيس. هو جيڪڏهن چوي ته ڌرتي گول آهي يا اها دنيا جو مرڪز آهي، ته ان جي لاءِ هن وٽ سبب به ضرور هوندو. پر جڏهن اجا اڳتي پڙهيو ويو ته اها خبر پئي ته انيگزاگورس نه ذهن سان تعلق ڳنڍيو ۽ نه ئي سيني حقيقتن ۽ بناوتن جو سبب ٻڌايو، پر ان جي ابتڙ هن هوا، ايٿر، پاڻيءَ ۽ ٻين نامناسب شين کي سيني شين جو بنياد پئي ٻڌايو.

عام احساس کي **ايليئيٽڪس** اهو چئي غلط پئي سمجهيو ته اهو ٻاهرين دنيا، سچ، سبب وغيره کي صحيح نموني محسوس ڪري نه ٿو سگهي.

انيگزاگورس جا خيال سندس شاگرد **ايمپيڊوڪليس** (Empedocles, 492-432 BC) وڌيڪ چٽا ۽ مختصر ڪري لکيا آهن. پنهنجي استاد جيان هن به ”فطرت جي باري ۾“ ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هو ٻڌائي ٿو ته بيوقوف ماڻهو سمجهن ٿا ته جيڪي شيون وجود ڪو نه ٿيون رکن اهي هستيءَ ۾ اچي سگهن ٿيون ۽ اهو به ته وجود رکندڙ شيون ڪنهن به نشان ڇڏڻ کان سواءِ تتي فنا ٿي سگهن ٿيون. قدرت ۾ ڪا به اهڙي شيءِ وجود ۾ ڪو نه ٿي اچي جيڪا فنا ٿي وڃي، ڪا به شيءِ مڪمل طرح فنا ڪو نه ٿي ٿئي. ان کان سواءِ بيو ڪجھ نه آهي ته گڏجڻ ٿئي ۽ انهن جو ڌار ٿيڻ ٿئي. رڳو بيوقوف ئي ان کي جم ۽ موت سڏي سگهن ٿا. اهو ايمپيڊوڪليس ئي آهي جيڪو ٻين عنصرن کي ڇڏي رڳو چئن عنصرن مٽيءَ، باهه، هوا، پاڻي کي اهم سمجهي ٿو ۽ هن جي خيالن جو محرڪ ٻه جوهر آهن ـــ پيار ۽ نفرت. ”هاڻي پيار جي قوت شين کي گڏائي ٿي ۽ هينئر اڻمِٽ نفرت جي ڪري سڀ ڌار ٿي ويو.“

ڊيموڪريٽس (460-370 or 360 BC) ابڊيرا جو رهاڪو هو. هُو ۽ سندس استاد **ليوسيپس** (Lucippus) گهڻو ڪري گڏ بيان ڪيا ويندا آهن. حقيقت ۾ ليوسيپس **ايٽم جي باري ۾ خيال** اڳ پيش ڪيا، 500 ق م ۾. انهن کي ڊيموڪريٽس وڌايو ۽ مڪمل ڪيو. ڊيموڪريٽس ۽ ليوسيپس جي ڪائنات رد ٿيڻ جوڳن (void) ۽ لامحدود ننڍڙن نه ڏيکارجندڙ جزن ـــ ايٽمن ـــ جي ٺهيل آهي.

خاصيت جي لحاظ کان ڊيموڪريٽس ۽ انيگزاگورس جي بيان ڪيل ايٽم ۾ ڪو خاص فرق ڪونهي، پر فرق آهي ته بناوت (configuration) يا حالت ۾ آهي. جسم ظاهر يا گم ان ڪري ٿين ٿا جو ايٽمن جو ميلاپ يا ڌار ٿيڻ ٿئي ٿو (انيگزاگورس ۽ ايمپيڊوڪليس کي ياد ڪريو). ڪجهه به نه مان ڪجهه به نه ٿي ٿي سگهي ٿو، ۽ ڪا به شيءِ ڪجهه به نه ۾ بدلائي نه ٿي سگهجي. ايٽمن جي چرپر ڪنهن ٻاهرين پراسرار قوت جي ڪري ڪانهي پر خود ايٽمن اندر لڪل آهي. ايٽم لاڳيتو لامحدود خلا ۾ ڪرندا رهن ٿا، وڏا تيزيءَ سان ڪرن ٿا ۽ ننڍا هوري هوري. انهيءَ ڪرڻ جي عمل دوران اهي هڪ ٻئي سان ٽڪرجن، ملن ۽ ڦرن ٿا، جنهنڪري وڏا جسم وجود ۾ اچن ٿا.

افلاطون جا خيال ائٽلانٽس جي ڏندڪٿا جيان لاجواب آهن. ڪائنات جي مرڪز ۾ اڻ چُرندڙ ڌرتي رکي آهي جنهن جي چوڌاري گرهه (سيارا) مخصوص مفاصلن تي ترندا رهن ٿا. هن باهه کي سڀ کان هلڪو عنصر پئي سمجهيو. ان کان ڳوري هوا، ان کان ڳورو پاڻي ۽ سڀ کان وڌيڪ ڳوري زمين — سمورا جسم پاڻ ۾ حاوي عنصر جي حڪم هيٺ آهن.

افلاطون جي شاگرد **ايگزوڊس** (Exodus, 408-335 BC) سيارن جي چرپر ۾ بي ترتيبيءَ جي باري ۾ دلچسپ مفروضو ڏنو. آيونين ۽ پٿاگورين هر سياري جي باري ۾ چيو پئي ته اهو ڪوڪلو ۽ ڌرتيءَ چوڌاري، مخصوص رستي تي، هڪجهڙي نموني گولائيءَ ۾ ڦرندڙ آهي. پر سيارا ته ڪڏهن تيز ۽ ڪڏهن ڍلا پيا هلن. ايگزوڊس اهو معاملو ڪنيو ۽ چيو ته هر گول (جسم پنهنجي گهيري تي گهمندو رهي ٿو، پر اهو ترڻ ڪجهه بي ترتيب

آهي. ان ڪري هر سياري کي چار گهيرا گهرجن ٿا. سج ۽ چنڊ لاءِ ٽي گهيرا گهرجن جو ته انهن ۾ پنهنجي (Retrograde) چرپر ڪونهي.

ارسطو (Aristotle, 384-322 BC) ايجين سمنڊ جي اترين شهر اسٽئجيرا (Stagira) ۾ جائو ۽ سندس وفات يوبيا (Euboea) ٻيٽ تي ٿي، جو ته هن تي، خدائن جي وجود تي حملن ڪرڻ جو الزام هنيو ويو هو. ارسطو جي قدرت مادي جي جسمن جي نهيل آهي جيڪي لاڳيتو چرپر ۽ تبديليءَ ۾ آهن. ڊيموڪريٽس مادي کي الڳ الڳ (discrete) پئي سمجهيو، پر ارسطوءَ ان کي لاڳيتي سلسلي جي حالت ۾ بيان ڪيو.

هر جسم ۾ ابتدائي مادي مواد موجود آهي جيڪو چار بنيادي خاصيتون ــ آلاڻ، خشڪي، ڪوساڻ ۽ ٿڌاڻ ــ ڏيکاري ٿو. مادي جون قدرت ۾ مختلف صورتون انهن خاصيتن جي گهٽ وڌ انداز ۾ ملڻ ڪري آهن. بنيادي عنصر ــ مٽي، پاڻي، باهه ۽ هوا ــ ٻن بنيادي خاصيتن جي ميلاپ ڪري آهن. مثال طور خشڪي ۽ ٿڌ ملي مٽي ناهن ٿيون، ٿڌ ۽ آلاڻ ملي پاڻي ناهن ٿيون. گرمائش ۽ خشڪي ملي باهه: ۽ گرمي ۽ آلاڻ ملي هوا ناهن ٿيون.

تاريخ ۾ ٻه ايئن ٿئي ٿو. ڪا ٻه ابتدائي سماجي اوسر جي سطح جنهن تان مهذب ماڻهو گذريا آهن، انهن سان اها ڳالهه لاڳو ٿئي ٿي ته انهن پنهنجي سماجي زندگي زمين جي گڏيل ملڪيت سان شروع ڪئي. زرعي واڌارو، ترقي ٿيندي، اها گڏيل ملڪيت پيداوار تي هڪ زنجير (قيد، پابندي، ڏنڊا ٻيڙي) بڻجي پوي ٿي. ان ڪري اها تباهه برباد ٿي وڃي ٿي، نفي ٿي وڃي ٿي. انهيءَ ٽوت ڦوت جي وچ وارن ننڍن يا وڏن سلسلن کان پوءِ اها گڏيل

ملڪيت ذاتي ملڪيت ۾ بدلجي وڃي ٿي. ذاتي ملڪيت پيداوار ۾ واڌارو آڻي ٿي پر زرعي ترقيءَ جي اوچي ڏاڪي تي اها موٽ ۾ وري پيداوار لاءِ زنجير بڻجي پوي ٿي. جيئن اجوڪي زماني ۾ ننڍي يا وڏي زميني ملڪيت جي حالت آهي. هاڻي وري اها گُهر لازمي طرح پيدا ٿئي ٿي تہ ذاتي ملڪيت جي نفي ٿيڻ گهرجي. ان کي هڪ ڀيرو وري گڏيل ملڪيت ۾ بدلجڻ گهرجي. ان جو مطلب اهو ڪونهي تہ قديمي گڏيل ملڪيت کي بحال ڪجي، پر ان جو مطلب اهو آهي تہ ڏاڍي اتم (اعلىٰ) ۽ وڌيڪ ترقي ڪيل گڏيل ملڪيت قائم ڪجي ۽ اها اهڙي جيڪا پيداوار جي ترقيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽ بڻجڻ تہ پري، پر اجا بہ ان جي ابتڙ پيداوار کي سيني (ڪڙن، ڪوڙن ۽) زنجيرن کان آزاد ڪري ڇڏي ۽ ان کي ان لائق بہ بڻائي تہ اها جديد ڪيميائي ڪوجنائن ۽ مشيني ايجادن جو ڀرپور استعمال ڪري سگهي.

يا اچو تہ هڪ ٻيو مثال ونون. قديم زماني جو فلسفو ابتدائي (سادو) ۽ قدرتيماديت پسند فلسفو هو. ان صورت ۾، اهو ان لائق نہ هو تہ ذهن ۽ مادي جي وچ ۾ رشتي کي چٽائيءَ سان بيان ڪري سگهي. پر ان سوال کي چٽائيءَ سان بيان ڪرڻ جي ضرورت روح جي الهامي تعليم تائين وٺي وئي. ان کان پوءِ اها تعليم روح جي اڻ موت هئڻ جي تصور تائين پهتي ۽ آخرڪار (هلندي هلندي) هڪ خدا جي مذهبي تصور تائين وڃي پهتي. پراڻي ماديت پسندي نفي ٿي، خيال پرستي بڻجي وئي. جيئن جيئن فلسفي جي ترقي ٿي تيئن تيئن خيال پرستي پڻ پنهنجا پير جمائي سگهڻ لائق نہ رهي ۽ ان جي نفي يعني هڪ نفيءَ (خيال پرستي) جي نفي **جدلي ماديت پسندي** ملي ٿي. اها

جديد ماديت پسندي، نفي جي نفي، اڳوڻي پراڻي فلسفي جو وري قائم ٿيڻ ڪونهي پر پراڻي ماديت پسنديءَ جي سمورن ڪارائتن خيالن جي دائمي بنيادن ۾ فلسفي ۽ قدرتي سائنس پاران گذريل ٻن هزار سالن ۾ مهيا ڪيل واڌارا ۽ مواد به ڪٺي هلڻا آهن ته انهن ٻن هزار سالن جي تاريخ به.

هاڻي اهو چٽڪ ته فلسفو (علم) رهيو ئي ڪونهي، پر هڪ عالمي نُڪتي نظر بڻجي پيو آهي. ان کي پنهنجي جائز جاءِ حاصل ڪرڻي آهي ۽ ان کي نه رڳو هڪ ڌار بيٺل سائنسن جي سائنس بڻجڻو آهي، پر مثبت سائنسن ۾ به لاڳو ٿيڻو آهي. ان ڪري فلسفو ان تي حاوي به پوي ٿو ته ان کي محفوظ به ڪري ٿو. جيستائين سندس روپ جو تعلق آهي ته ان تي حاوي پوي ٿو ۽ جيستائين ان جي مواد جو تعلق آهي ته ان کي محفوظ رکي ٿو.

جيڪڏهن پاڻيءَ جي ٽڌاڻ تي گرمي چاڙهجي وڃي ٿي ته پاڻي ٻاڦ يا هوا ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو. موٽ ۾ وري جيڪڏهن هوا تي ٿڌِ دٻاءُ وجهي ٿي ته آلاڻ ٿي ٿي. پاڻيءَ ۾ خشڪي وڌائڻ سان مٽي ٿيو پوي. مهوسين ارسطوءَ کان ئي خيال ڪٽي، هڪ عنصر کي ٻئي ۾ بدلائي سونَ ناهڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. عنصر فطرت جي لحاظ کان هلڪا يا ڳورا آهن. مٽي دائمي طرح ڳوري آهي ۽ باهه دائمي طرح هلڪي، ۽ هوا ۽ پاڻي ان جي وچ تي آهن. ان جو مطلب ٿيو ته هر شيءِ ۾ لڪل هلڪاڻ يا ڳوراڻ شامل آهي ۽ ان ڪري انهن ڳورين (”شين“) جو واسطو ڌرتيءَ ۽ هلڪين جو واسطو آسمان سان آهي. چرپر هيٺ يا مٿي ٿيندي رهي ٿي، تان جو انهن تي ڪو ٻاهريون زور لاڳو وڃي،

رڳو گولائين صحيح چرپر، مڪمل ۽ دائمي آهي. ان جو سبب ايٿر آهي. پنجون خاص عنصر ايٿر، جنهن مان آسمان آهي، اهو فطري آهي ته جميل ستارن جو دائرو سڄو ايٿر جو ٺهيل آهي. ارسطو چرپر جي تشريح هينئن طرح ڪري ٿو: "ممڪن ۾ (امڪان ۾) وجود رکندڙ جو واڌارو (عمل ۾ آڻڻ، implementation) چرپر آهي. پنهنجي چرپر جي قوت جي نسبت سان اهو چرپر ڪندڙ جسم جو عمل آهي." ارسطوءَ جي خيال موجب، چرپر جا پنج اصول آهن: چرپر جو سبب، اهو جيڪو چُري پُري ٿو، چرپر جو رخ، شروعاتي نُڪتو ۽ منزل.

مقدار، خاصيت ۽ جاءِ ۾ تبديليءَ کان چرپر کي ڌار ڪري نه ٿو سگهجي.

ارسطوءَ تي اچي يوناني قدرتي فلسفي جو خاتمو به سڏيو ويندو آهي. ارسطوءَ جي ٻين پوئلڳن **يوڊيمس** (Eudemas) ۽ **ٿيوفراسٽس** (Theophrastus) ارسطوءَ جي تعليم کي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ان وقت ۾ ان تي سخت پابندي مڙهيل هئي.

ارسطوءَ کان پوءِ پيري پيٽسٽڪ اسڪول جي شروعات ٿي، جن مذهبي نُڪتي نظر کان ڪائنات جي تشريح پئي ڪئي.

ايپيڪيورس (Epicurus, 341-270 BC) ايٿم جي فلسفي کي اڳتي وڌايو ۽ عملي طرح ڄڻ ته هو ڊيموڪريٽس جو پوئلڳ هو.

يوڪلڊ (Euclid) کان سواءِ جنهن جاميٽريءَ جو روايتي سامان ناهيو، ٻئي ڪنهن به يوناني فزڪسسٽ خلاءُ، وقت ۽ مادي جي تصور ۾ ڪو خاص واڌارو نه ڪيو.

آرڪميڊيز (Archimedes) کي فزڪس جو ابو سڏيو ويندو آهي. هو ساموز (Samos) جو رهاڪو هو. هن اها تعليم ڏني ته غير

متحرڪ سج چوڌاري ڦرتي ڦري پئي. اهو به لازمي ٿي پيو ته ستارا به ڦرندا هوندا، ان ڪري آرڪمديز چيو ته انهن جو سج کان تمام وڏو مفاصلو آهي. هن چالو ذهن کي ڏڪ هنيو ۽ ان ڪري هو حقيقت ۾ ڪاپرنيڪس (Copernicus) ۽ آئنسٽائين (Einstein) جو اڳواڻ چئبو. اهو هيليوسينٽرڪ نظام پنهنجا پير پختگيءَ سان ڄمائي نه سگهيو، ڇو ته اهو وقت کان گهڻو اڳ ۾ هو. آرڪمديز سان ان معاملي ۾ ڪو به همه خيال نه ٿيو.

ساڳيو حال **ايراٽوسٽينيس** (Eratosthenes) سان ٿيو جنهن ڌرتيءَ جو قد بت لڳ ڀڳ صحيح ٻڌايو ۽ **ڪلونيڊيس** (Cleonedes) جنهن گرهن جي گولائيءَ ۾ ڇڪر هڻڻ جو نظريو ڏنو. **ٽيسيبس** (Ctesibius) ۽ اسڪندريه جو هيرو به شاعر **ٽِيٽس ليوڪريٽيس ڪارس** کان ڪجهه وڌيڪ وڌايو، پر هن شاعر سائنسي موضوعن تي شاعري ڪري ان کي عوام ۾ واقف ڪيو.

ليوڪريٽيس ٻڌايو ته ڪپڙو هميشه آلو ٿي ويندو پر کُلي سج هيٺ ٽنگڻ ڪري سُڪي ويندو، جيتوڻيڪ ڪنهن به اهو ڪڏهن نه ڏٺو آهي ته ان تي پاڻي ڪيئن ويهجي وڃي ٿو يا اهو گرميءَ ۾ ڪيئن ٽُٽي وڃي ٿو. ان ڪري چئي سگهون ٿا ته پاڻي ايترن ته ننڍن ذرڙن ۾ ورهجي وڃي ٿو جو اسان جي اک انهن کي ڏسي نه ٿي سگهي. چقمق جي باري ۾ هن پنهنجا خيال هن طرح ٻڌايا: هر جسم پنهنجي وجود مان ايٽمن جون لهرون ڪڍي ٿو ۽ ان جي ڪري اهي هڪ ٻئي تي اثر ڪن ٿا. چقمق رڳو لوهه کي ڇڪي ٿو. ٻين جسمن تي ٻئي نموني اثر ٿئي ٿو. گورا جسم ڇڪجي نه ٿا سگهن ۽ هلڪن جسمن مان ايٽمي لهرون لنگهي وڃن ٿيون.

ٽالمي (Ptolemy, 70-147 AD) تي قديم زمانو قدرتي سائنس جي تاريخ ۾ خاتمو ڪري ٿو. ٽالمي سڀني قديم فلڪي علم کي تيرهن جلدن ۾ شامل ڪري لکيو، پر هن اهو ڪيو جو ڌرتيءَ کي ڪائنات جي وچ ۾ ڄمائي ٻيهاريو.

700ع کان 1150ع تائين جو دور **عرب فزڪس جو دور** سڏيو وڃي ٿو. عربن ارسطوءَ جو فلسفو جيئن هو تيئن قبول ڪيو، ويندي ايترو جو ارسطو ڄڻڪ اڌ-خدا بڻجي ويو. خلافت جي دور ۾ حسابن جي علم، فلڪي علم ۽ طب وڏي ترقي ڪئي، پر ڪائنات جي بڻ بنياد تي سوچ جي سلسلي ۾، اهي ارسطو جا ئي پوئلڳ رهيا.

يونانين ڪيمسٽريءَ جي سلسلي ۾ شايد ئي ڪو مطالعو ڪيو هو. جابر، **ابو موسىٰ جابر** (800ع) ان سلسلي ۾ وڏو ڏگهو اثر ڇڏيو. پهريون ڪيميائي نظريو جابر ڏنو. هن چيو ته سمورا ڌاتو پاري ۽ گندرف جهڙن ٻن اصولن (بنيادن) تي ٺهيل آهن. جڏهن هڪ ڌاتو ٻري ٿو تڏهن اهو گندرف وڃائي ٿو. گندرف ٻرڻ جو بنياد ۽ پارڻ جو وسيلو.

ڪيترن ئي پوين (مجوسين) اڃا ان کي ورتو ته جيڪڏهن هر شيءِ ٻن بنيادي اصولن جي ٺهيل آهي ۽ جيڪڏهن سمورا ڌاتو ساڳين بنيادن مان ٺهيل آهن، ته پوءِ انهن ۾ گهٽ وڌائي ڪرڻ سان هڪ ڌاتوءَ مان ٻيو ڌاتو ناهي سگهجي ٿو. مثال طور شيهي مان سونُ. ان ڪري ئي جابر ڪيمسٽريءَ ۽ ڪيميا جو ابو سڏيو وڃي ٿو.

ڪيميا وسيلي هڪ ڌاتوءَ مان ٻيو ڌاتو حاصل ڪرڻ جي عمل ڪري ڪيترن ئي پهلوئن تي تجربا پئي ٿيا ۽ ان ڪري

عربَ ڪاري جادوگر يا نجومي ڪان وڏيڪ ذهين ڪيمياڊان هئا، پر جڏهن هنن پارس جي ڳولا شروع ڪئي تڏهن سائنسدانن مان ڦري ڏڪي باز تي پيا.

ڪيمياڊانن پنهنجي هڪ مخصوص اشاراتي ٻولي ٻه ناهي ورتي هئي، تہ جيئن جيڪو تيڪو سمجهي نہ سگهي. مثال طور، هُو چوندا تہ باھ جي عمل مادي ۾ هڪ ڊانچو ڪارو (خاڪ ڪري چڏيو ۽ ٻيو پکي (برندڙ گئس). ساڳيءَ طرح پاڻي چِڪائڻ (distillation)، ٽوٽ ڦوٽ وغيره لاءِ بہ هنن جون علامتون موجود هيون.

ان جو مطلب اهو ناهي تہ هاڻوڪي ڪيميا ۽ اڳوڻي ڪيميا هڪجهڙي آهي. اڳوڻي ڪيميا سُسي وجي ڏٻو تي پئي، جڏهن تہ هاڻوڪي ڪيميا وڏي اُپسمند بڻجي وئي آهي.

عربن فلڪيات، ......[6] ۽ آپٽڪس (Optics) ۾ گهڻو ڪجھ وڌايو. مثال طور الحزن جي مخصوص ماپ جي جدول، جنهن ڪان هاڻوڪي خاص فرق نہ تي رکي ـــ فونڊري سون 19.05 (19.3)، پارو 13.56 (13.545)، وِيهه ڊگري س[7] تي)، شيهو 11.32 (11.34)، چاندي 10.30 (10.445)، ٽوتيو 8.66 (8.89)، لوهہ 7.74 (7.88)، موتي (Pearl) 2.60 (2.684). اِوورِي (Ivory) 1.64 (1.825-1.917) ۽ اُبرندڙ پاڻي 0.958 (0.95835).

اها تصوير پنهنجو پاڻ تي ڳالهائي. يونانين وٽ ان قسم جي سوچ ڪو نہ هئي. جيتوڻيڪ عربن گهڻو ڪجھ ڪيو، پر

---

6. هتي لکيل انگريزي لفظ پڙهڻ ۾ نہ ٿو اچي. ممڪن آهي تہ ”جاميٽري“ هجي. -مرتب

7. سينٽيگريڊ

ڪائنات جي اڏاوت سان واسطو رکندڙ علم ۾ ڪو واڌارو نہ ڪيو. ويندي **ابن رشد** جهڙو لائق عالم بہ ارسطوءَ جو ئي معترف ۽ پکيڙيندڙ هو.

”ارسطو سمورين سائنسن جي ابتدا ۽ آخر آهي. ڪو ڳڻڻ جهڙو ماڻهو هن کان اڳتي وڌي نہ سگهيو ۽ هن کان 15 صديون پوءِ تائين ڪنهن بہ هن جي تعليم ۾ ڪا شاندار واڌ نہ ڪئي آهي ۽ نہ وري ان جي ڪا غلطي پڪڙي آهي. ارسطو سيني ماڻهن کان عظيم آهي. خدا هن کي هر شيءِ جو صحيح علم وديعت ڪيو.“

جڏهن هر شيءِ جي وجود جو سبب خدا آهي تہ پوءِ ان تي وڌيڪ سوچڻ جي ڪهڙي ضرورت!؟ پر چَرچ جي مجبوري هئي تہ هاڻي نئين اسرندڙ سماج جي گهرجن موجب پاڻ کي عقلمنديءَ تي ظاهر ڪري ۽ دليل معنىٰ ذهانت کي سڏ ڪرڻ. هنن دليل بازي شروع ڪئي، پر ضروري نہ هو تہ ذهانت بہ انهن سان گڏ هلي. ذهانت هر شيءِ کي قولڻ شروع ڪيو.

14-13 صديءَ ڌاري ڊيموڪريٽس ۽ ارسطوءَ کي اڻ ڄاتل ڪيتريون ئي حقيقتون پڌريون ٿيون.

پهريون قدرتي سائنسدان **راجر بيڪن** هو. ”هر سائنس لاءِ ضروري آهي تہ اها سني کان سني جي پوئواري ڪري، يعني هر شيءِ جو صحيح نموني اپياس ڪري، پهرين کي شروع ۾ رکڻ وسيلي، سولي کي ڏکئي اڳيان، عام کي خاص اڳيان، سادي کي ڳتيل اڳيان رکڻ وسيلي. پيشڪش نتيجي واري هئڻ گهرجي ۽ اهو تجربي کان سواءِ ناممڪن آهي. ڄاڻ جا ٽي وسيلا

آهن: اختيار رکڻ (اٿارٽي)، سبب ڏيڻ ۽ تجربو. اختيار ڪجهه به ناهي جيڪڏهن ان جا نتيجا وڏائي نه سگهجن. اختيار تعليم نه ٿو ڏي، ان کي رڳو قبوليت جي ضرورت آهي. سبب ڏيڻ وسيلي اسين سوفزم (sophism) ۽ ثبوت جي وچ ۾ فرق ڪري سگهون ٿا، نتيجن کي تجربن وسيلي صحيح ثابت ڪرڻ."

سائنس ۾ اِپياس جو صحيح طريقو رائج ڪرڻ لاءِ راجر بيڪن شاندار ڪوششون ڪيون. بدقسمتيءَ سان هن جِي صحيح طريقو اختيار ڪرڻ واري ڪوشش وقت کان اڳي هئي. هو پنهنجي عصرن يا آئيندي تحقيق ڪندڙن کي قائل ڪري نه سگهيو.

علم الاهيات (اسڪولاسٽڪ) فلاسافيءَ جي ويران ميدان ۾ هُو پاڙون پختيون ڪري نه سگهيو، پر ڪولمبس انڊيا ڳولڻ لاءِ سفر جا سانباها پئي ڪيا ۽ **ڪاپرنيڪس** آسماني جسمن جي چرپر تي ڳولا پئي ڪئي. ڪاپرنيڪس دنيا جي باري ۾ نج طبعياتي ۽ فلڪي علم جي حساب سان سبب ڏنا. "جيڪڏهن ڪو اهو يقين رکي ٿو ته ڌرتي ڦري ٿي ته ان کي بهرحال اهو به چوڻو پوندو ته اها چرپر ڪا ٻاهران مڙهيل نه، پر قدرتي ٿئي آهي." ارسطوءَ جو اهو خيال هو ته هيءَ چرپر ڪنهن ٻاهرين قوت جي ڪري آهي، پر ڪاپرنيڪس چرپر کي شيءِ جي اندروني فطرت مان ڦٽندي نڪرندڙ بيان ڪري ٿو.

گليلو ڪاپرنيڪس جي نظريي کي گهڻو اڳتي وڌايو ۽ اهو ڏيکاريو ته ڌرتي ۽ آسمان ساڳئي قانون جي مجتي ڪن ٿا. هن مشتريءَ چوڌاري ڇئن چنڊن جي ڳولا ڪئي، زهره جي هر مرحلي کي ويهي جاچيو ۽ نيٺ وڃي ان نتيجي تي پهتو ته

ذرتيءَ جيان سج ۽ پنهنجي محور چوڌاري ۽ گس اندر ڦرندو رهي ٿو. هن اهو ۽ مشاهدو ڪيو تہ سج جيان اسان جي گس ۾ سوين تارا موجود آهن ۽ سج انهن لامحدود تارن مان هڪ آهي. گليلو نسبتي نظريي جي سادي شڪل پنهنجي زماني ۾ بيان ڪري ڇڏي هئي ۽ حقيقت ۾ جديد نسبتي نظريي کي مڪمل ڪرڻ ۾ ان جي ۽ گهٽي مدد شامل رهي. اهو گليلو ئي هو جنهن پهريون ڀيرو ڪائنات جي لامحدود هئڻ جو منطق سمجهيو.

فلورنٽائين (Florentine)[8]

ليونارڊو ڊاونسي (Leonardo da Vinci)

ٽائڪو براهي (Tycho Brahe)

برنارڊينو ٽيليسيو (Bernardino Telesio, 1508-1588 AD) لڳ ڀڳ ساڳيو، ارسطوءَ وارو، ٿڌي ۽ گرم وارو اصول ڪنيو ۽ انهن کي ابتڙن جي صورت ۾ رکيو ۽ اولين مادي جو بنياد قرار ڏنو ۽ ان ٿڌ جي ڪري ڌرتيءَ تي حياتي تخليق ٿي. هن رنگن جو بنياد بہ انهن کي قرار ڏنو.

سورهين صديءَ ۾ سمورو علم اٿلايو ويو، ترجمو ٿيو ۽ ڇپيو.

سترهين صدي ئي جديد سائنس جي بنيادن کي پهچي سگهي.

ريني ڊيڪارٽي (Rene Descartes) ذهانت جي باري ۾ چيو تہ اها حقيقي ڄاڻ جي ڪُنجي ۽ تجرباتي معلومات گڏ ڪرڻ جي

---

8. هنن ٽنهي، فلورنٽائين، ڊاونسي ۽ براهي بابت مواد ڏنل/ترجمو ڪيل ناهي. -مرتب

لياقت آهي. تجربو، تجربو ۽ هڪ ڀيرو وري تجربو. هن جي خيال موجب روحاني اصول مادي اصولن کان مڪمل ڌار ۽ خودمختار آهن. مادي دنيا دائمي چرپر ۾ آهي، مڪينڪس جي اصول موجب. ڊيڪارٽي بيڪن جي ابتڙ اهو چيو ته لامحدود لاڳيتي چرپر لاءِ ڪنهن ابتدا ۾ مادي کي ڌِڪو ڏنو.

بارڪ اسپائينوزا (Baruch Spinoza) ڊيڪارٽي جي ٻه-قوتون پسنديءَ کي ڌڪاري ڇڏيو. قدرت پاڻ ئي خدا آهي ۽ هن جي خيال موجب ان کي ڪنهن روحاني جوهر يا خالق جي ضرورت ڪانهي. قدرت لامحدود خلا ۾ دائمي مادو آهي. اها ”پنهنجو سبب پاڻ ئي“ (cause in itself) آهي.

مادي جي اڏاوت ۽ خلا ۽ وقت جي خاصيتن جي باري ۾ مادي جو وڏيڪ بنيادي تصور قدرت ”پنهنجو سبب پاڻ ئي“ آهي. قدرتي سائنس جي رستي اتي اچي ڊاہو ڪيو.

يوناني ايٽمي فلسفي تي سنجيدگيءَ سان تحقيق ڪندڙ پهريونماديت پسند فلسفي، فرانس جو رهاڪو، **گزيندي** (Gassendi) هو. هو **ڪيپلر** ۽ گليلو جو همعصر هو. هن خاص ڪم ايپيڪيورس جي فلسفي تي ڪيو ۽ ٻه هزار سالن ۾ مهيا ڪيل معلومات کي گڏ ڪيو. ايپيڪيورس جيان هن ٻه اهو چيو ته مايو، جنهن کي هو ”چرپر ۾ اچڻ لاءِ اندروني خواهش“ چوي ٿو، ئي قدرت ۾ تبديل جو بنيادي وسيلو آهي، اهو ئي ايٽمن جي بنيادي خاصيت آهي انهن جي رخن ۽ صورت سان گڏ. گزيندي اهو پهريون ماڻهو هو جنهن مادي جي نوس بناوت لاءِ مفروضا پيش ڪيا. هن ئي ماليڪيول جي باري ۾ تصور ڏنو ۽ چيو ته اهو ڪيترن ئي ايٽمن جو مشيني انداز ۾ جوڙ (ميلاپ) آهي.

رابرٽ بوائل (Robert Boyle, 1627-1691 AD) برطانيا جو رهاڪو، طبعيات ۽ ڪيمسٽريءَ جو حقيقي معنيٰ ۾ ماهر هو. هن ڪيميا پرستن ۽ يونانين، ٻنهي تي سخت تنقيد ڪئي. ڪيميا پرستن مادي جي فطرت جي باري ۾ ڪجهه به نه پئي ڄاتو ۽ يونانين پنهنجي هر مادي کوجنا جو بنياد فطرت جي بنيادي لقائن ـــ آرام، چرپر، مٺي، ٻاڦ وغيره ـــ تي پئي رکيو، پر بوائل وٽ انهن جو بڻ بنياد نج ماديتي هو. آخر اهي ڪهڙيون سِرون آهن جيڪي ساڳئي مادي جون لامحدود شڪليون ناهڻ ممڪن بڻائن ٿيون؟ هن جي خواهش هئي ته اهڙا بنيادي عنصر ڳولي لهي جيڪي هڪ ڪان ٻئي ۾ بدلجي نه ٿا سگهن ۽ جن وسيلي اسان جي چوڌاري پکڙيل دنيا نهيل هئي. آخري ڇِٽو نتيجو اهو هو ته ڪيميائي بنياد تي مادو هڪ ڪرو ڪونهي ۽ ڪي اهڙا عنصر وجود رکن ٿا جيڪي ڪنهن به ڪيميائي عمل وسيلي تبديل ڪري نه ٿا سگهجن، جيڪي به مرڪب ڏسجن پيا، بنيادي عنصر ايترا ڪونهن پر انهن جي مختلف انداز ۾ ميلاپن ايترن مرڪبن کي جنم ڏنو آهي، تنهنڪري اهي عنصر ڳولڻ گهرجن جن ۾ ڪيميائي طريقن سان مادي کي ڦوري سگهجي.

بوائل مادي جي اهڙن ذرڙن کي ڊيموڪريٽس جي ايٽم بدران ڪارپسِل پئي سڏيو. حقيقت ۾ اڄوڪو ايٽم جو تصور ڊيموڪريٽس جي ايٽم جي تصور ڪان ڌار قسم جو آهي ـــ ان جا ايٽم اهي ڇڄجن جن کي اسان ابتدائي ذرڙا سڏيون ٿا.

هن ۾ لفظن جو نه، پر جوهر جو فرق آهي.

بوائل ڪارپسل جي سڃاڻپ پهرين ۽ ٻئي درجي جي نالي ۾ ڪرائي. پهرين درجي جا ڪارپسل ننڍڙا ۽ عملي تصور ۾ نه

اچي سگهڻ جهڙا' آهن، انهن کي خاصيتون ڪونهن پر صورتون ڌار ڌار آهن ۽ هڪ ٻئي سان نديڙن ڪَڙن ۽ ڪنڊن وسيلي ڳنڍيل آهن، جڏهن ته ٻئي درجي جا ڪارپسل سمورن جسمن جا بنيادي اڏيندڙ آهن. ان ڪري بوائل جي چوڻ موجب شيون پهرين ۽ ٻئي درجي جون خاصيتون رکن ٿيون.

مادي ۾ رڳو پهرين درجي جي خاصيت، نجي مشيني خاصيت آهي: صورت، پکيڙ، چرپر، آرام وغيره. انهن کان فرق ۾ ٻئي درجي جون خاصيتون موضوعي آهن. بوائل جي چوڻ موجب، هڪ سُئي سور جي خاصيت ڪا نه ٿي رکي جيڪو چُيڪي کان پوءِ اوهين محسوس ڪيو ٿا. هن وٽ تيز تکو مُنهن آهي ۽ ان جي عمل جو نتيجو اسان جا حواس محسوس ڪن ٿا. رنگ، بوءِ، آواز جهڙيون خاصيتون پڻ موضوعي آهن. اهي اسان جي حواسن تي پهرين خاصيتن جي اثر ڪري آهن. هن جي سڄي ڳالهه ۾ سچ جو ٻج ذرو موجود آهي. بوائل گهڻيون ڳالهيون پنهنجن تجربن مان حاصل ڪيون ۽ اهڙيءَ طرح هُو پنهنجي دور کان گهڻو اڳتي هو. اينجلس چيو ته ”اهو بوائل ئي هو جنهن ڪيمسٽريءَ کي هڪ سائنس بڻايو.“ بوائل اهو به نتيجو ڪڍيو ته مادي جون مختلف حالتون گهاٽائيءَ ۽ ڪارپسل جي وچ ۾ ڳانڍاپي تي دارومدار رکن ٿيون. بوائل ئي اهو نظريو ڏنو ته گئس جو مقدار ۽ داٻ هڪ ٻئي سان ابتڙ نسبت رکن ٿا.

آئزڪ نيوٽن تمام گهڻن شعبن ۾ ڪم ڪيو. ڪشش ثقل، مادي جي بناوت، مايي (ماس)، روشني وغيره تي سندس ڪيترائي خيال موجود آهن. هن عالمي ڪشش ثقل جو اصول ۽ مڪينڪس جا ٽي بنيادي اصول ڳولي ڪڍيا، آسماني جسمن جي

چرپر جو نظريو جوڙيو ۽ رنگ جي اصليت جي باري ۾ ٻڌايو. ”تجربو ٻڌائي ٿو تہ ڪيترائي جسم سخت آهن، پر اها سڀ جسم جي سختي ان جي بناوتي جزن جي سختيءَ مان نڪتل آهي. ان ڪري ان نتيجي تي پهچڻ ۾ حق تي آهيون تہ نہ وراهي سگهڻ جهڙا جزا سخت آهن، نہ رڳو انهن جسمن ۾ جن کي محسوس ڪيون ٿا پر ٻين سڀني جسمن ۾ بہ.“ بوائل جي طريقي تي هلندي، نيوٽن بيان ٿو ڪري تہ مختلف جسمن جي خاصيتن ۾ فرق ان ڪري آهن جو جن ذرڙن مان ڪا بہ شيءِ ٺهيل آهي ان جي جزن جي وچ ۾ مفاصلو گهٽ وڌ آهي. نيوٽن جي جزن ۽ بوائل جي ڪارپسل جي تصور ۾ فرق آهي. نيوٽن جي مادي جزن ۾ ڪشش ڪرڻ ۽ ڌِڪڻ جي قوت جو تصور بہ سمايل آهي. جيتوڻيڪ نيوٽن دنيا جي هر شيءِ کي مشيني انداز ۾ چرپر ڪندي ڏٺو پئي پر پوءِ بہ مابعدالطبعياتي تصور جو خاتمو عام طرح نيوٽن جي تعليم تي ئي ٿئي ٿو. حقيقت ۾ نيوٽن کي ئي ”فزڪس جو ابو“ سڏڻ گهرجي.

ارنيسٽ اسٽال جرمن ڪيميائي ايٽمي نڪتي نظر جي تضاد کي پنهنجي نہ بدلجندڙ (imponderable)، بي رنگ ۽ بي بوءِ مادي ـــ باهہ جي غير مادي اصول ڦلوجسٽن جي حوالي سان حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان ٻرڻ جي وضاحت کي ڏاڍو سولو ڪري ڇڏيو. شعلو، دونهون، ٽانڊو، خاڪ هڪ مادي مان ٻي مادي ۾ بدلجڻ لاءِ مختلف صورتون آهن. اهڙيءَ طرح ڦلوجسٽن جي تصور کي وڏي پيماني تي قبول ڪيو ويو ۽ ان سان غير ڪشش ثقل خاصيتون لاڳو ڪيون ويون. تجربي بهرحال ان نظريي کي رد ڪري ڇڏيو.

ميڪائيل لومونوسوف روسي مادي جي حالتن، گرمي درجي جي ماپن ۽ **فرئنڪلن** جي بجليءَ واري نُڪتي نظر کي وڌايو. هن اهو ٻڌايو ته هر ايٽم پنهنجو مخصوص وزن رکي ٿو. هر تخليق ۾، جاندار يا بي جان، ڪارپسل چرپر ۾ آهن، اهي هر مٺل يا جيئري وڻ ۾ چرپر ۾ آهن، معدنيات يا غير نامياتي (inorganic)، هر شيءِ ۾ آهن ۽ چرپر ۾ آهن ۽ ان ڪري هر ڪيميائي يا طبعياتي خاصيت جو سبب چرپر آهي. لومونوسوف جي چوڻ موجب عنصر (ايٽم) ڪنهن جي جسم جو اهو حصو آهي جيڪو ٻيو يا ان کان ننڍو حصو ڪو نه ٿو رکي ۽ ماليڪيول انهن جي گڏپ آهي.

جان ٽولئنڊ چيو ته چرپر کي مادي جي پهرين ڳجهي خاصيت سمجهڻ گهرجي جيڪا ان کان ڌار ڪري سگهڻ ممڪن نه آهي ۽ اهو ٻڌايو ته ڪا قطعي نئين شيءِ قدرت ۾ ظاهر ڪو نه ٿي ٿئي.

ڪيترن ئي فرانسي فلسفين جان ٽولئنڊ جي نُڪتي نظر کي پنهنجو ڪيو. **هولباخ** چيو ته قدرت جو تصور لازمي طرح چرپر جو تصور ٻه پنهنجي اندر رکي ٿو. پر ماڻهو پڇندا ته قدرت ڪٿان کان چرپر حاصل ڪئي؟ اسان چئون ٿا ته چرپر مادي جي جوهر جو لازم آهي. مادو پنهنجي اندروني شڪتيءَ/سگهه وسيلي چرپر ڪري ٿو. ان جي چرپر ان اندر لڪل مڙيل قوتن جو ئي نتيجو آهي.

ارڙهين صديءَ ۾ ان وقت هي لفظ چيا ويا جڏهن ”مادي“ ۽ ”شڪتي“ جي باري ۾ صاف تصور اجا مهيا ڪو نه ٿيو هو. اڄ اسين ڄاڻون ٿا ته شڪتي پڻ مادو آهي ۽ **آئنسٽائن** جي فارمولا

۾ مادو ۽ شڪتي سنئين سڌي ۽ سادي رشتي ۾ ڳنڍيل آهن. قوانٽم نظريو مادي جي وجود جي سيني صورتن جي اولين ڳانڍاپي کي چٽو ڪري ٿو.

فرانسي ماديت پسندن اهڙي ڳالهه کو نه پئي ڄاتي. ٿولئنڊ ڪان پوءِ انهن چرپر کي خلا ۾ سادي تبديليءَ طور قبول ڪيو.

ڊڊريوٽ ان ڪان به اڳتي وڌي اهو چيو ته ماليڪيول تي اثر ڪندڙ ٻاهريون زور ختم ٿي سگهي ٿو پر ان جو ڳجهو مڙيل اندروني زور ڪڏهن به ختم ٿي نه ٿو سگهي. ان مان هو ان نتيجي تي پهتو ته قدرت جي چرپر دائمي آهي ۽ آرام نسبتي آهي.

1797ع ۾ جرمن ڪيمسٽ **رچر** (Richter) اها کوجنا ڪئي ته ڪيميائي عنصر ڪيميائي مرڪب ۾ ڪنهن مخصوص نسبت (ratio) سان آهن.

جان ڊالٽن اجا اڳتي وڌي چيو ته آڪسيجن ۽ هئڊروجن ملي پاڻي ٺاهن ٿيون. هن ايٽم جي وزن جو تصور ڏنو.

ڊميٽري مينڊلييف جي تحقيق جو شروعاتي نُڪتو اهو هو جنهن کان اڳتي وڌي هن پيريڊڪ قانون تي تحقيق ڪئي.

1811ع ۾ **ايووگيڊرو** ڪيمستريءَ ۾ ايٽمي نظريي جو بنياد رکي چڪو هو، جيڪو ڊالٽن جي ايٽمي نظريي جو بنياد بڻجي ويو. ايووگيڊرو ايٽمي مادي (ماس) جي نسبت مقرر ڪرڻ لاءِ خاصيتي رستا کولي ڇڏيا. هن ان جو به ڏس ڏنو ته هڪ قوت "ويلنس فورس" (valence force) ايٽمن کي هڪ ٻي سان ڳنڍي بيهاري ٿي.

1815ع ۾ **پرائو** (Prout) چيو تہ ايٽم وراهي سگھجي ٿو. هن چيو تہ هر شيءِ جي ايٽم جو وزن هئڊروجن ايٽم جي وزن سان ڪو نہ ڪو مخصوص نتيجو ظاهر ڪري ٿو. ان ڪري سيني عنصرن جو بنياد هئڊروجن ايٽم آهي جنهن جا ايٽم ڪائنات جون ”پهريون ۽ آخري اڏاوت ڪندڙ سِرون آهن.“

مائيڪل فيراڊي (Michel Faraday) ايٽمي نظريي کي بجليءَ سان ملايو. بجلي بہ مادي جيان فطرتي طرح ايٽمن جي نهيل آهي.

1846ع ۾ **ولهم ويبر** (Wilhelm Weber) مفروضو قائم ڪيو تہ مادي جو مخصوص مقدار هميشہ بجليءَ جي مخصوص مقدار سان ڳنڍيل آهي.

1865ع ۾ **لاشمٽ** (Loschmit) ڪنهن حد تائين صحيح؛ ايٽم جو قد بت مقرر ڪيو.

1897ع ۾ **جي جي ٿامسن** (J. J. Thomsen) بجليءَ جي سائنس جي واري ڪري اليڪٽران جي کوجنا ڪئي.

ردر فورڊ ايٽم جي مرڪز تي کوجنا ڪئي ۽ اهو ٻڌايو تہ جيڪڏهن هڪ ايٽم ذرتيءَ جيڏو هجي تہ ان جو مرڪز رڳو هڪ شهر جيترو مس ٿيندو. اليڪٽران ۽ مرڪز جي وچ ۾ خلا آهي. جيتوڻيڪ اهو مرڪز ايترو ننڍو آهي پر رڳو ان جو نوس هڪ ڪيوبڪ سينٽي ميٽر وزن ۾ 114 ملين ٽن ٿيندو...

(ناتمام)

***

ڇا علم ۽ عمل ورثي ۾ منتقل ٿين ٿا؟

سنڌ جي لوڪ ادب ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون آکاڻيون ملن ٿيون جن ۾ ڄاڻايل هوندو آهي ته علم ۽ عمل (هنر) ورثي ۾ منتقل ٿيندا آهن. ان جي ثابتيءَ لاءِ ڪنهن علم واري اڪابر جهڙوڪ بادشاهه جي وزير جو، خاص طرح پُٽ، ڪنهن ٻُهري ۾ رکي ڄڻ دائيءَ وسيلي پالڻ جو ذڪر ڪندي، ان کي اُتان پَڇرائي، پوءِ ڪا نه ڪا اهڙي ڳجهارت سَليندي ڏيکاريو ويندو آهي جيڪا بادشاهه به سنئين ڪري نه سگهيو هجي.

ڪجهه بادشاهن جي حوالي سان اها ڳالهه به ڪئي ويندي پئي رهي آهي ته دنيا جي پهرين ٻوليءَ جي کوجنا لاءِ ڪنهن ٻار کي اونداهي ڪوٺيءَ ۾ پاليو ويو ۽ ان ٻار جيڪو پهريون لفظ ڳالهايو اهو جاچيو ويو ته ڪهڙي ٻوليءَ جو هو ۽ پوءِ ٻڌايو ويو ته ترڪ ٻوليءَ جي ماءُ دنيا جي پهرين ٻولي هئي.

تازو ئي اخبارن ۾ خبرون ڇپيون ته هٽلر جي ڏوهٽي پنهنجي ناني وارو نسلي برتريءَ جو نعرو هٽي سياست جي ميدان ۾ ڪاهي پئي آهي. هوءَ نازِيمت (نازي ازم) کي نئين سر جيئارڻ گهري ٿي. نئين نازيمت جا پوئلڳ اڄ ڪلهه جرمنيءَ ۾ رت وهائڻ ۽ دهشت پکيڙڻ جون ڪاروايون ڪندا رهن ٿا.

جپان ۽ برطانيا جو مثال اڄ به اکين سامهون آهي، جنهن ۾ بادشاهي ورثي ۾ منتقل ٿئي ٿي ۽ بادشاهت جو وارث پيدا ڪرڻ

لاءِ تمام هوشياريءَ سان ”نسل جي پاڪائيءَ“ جو خيال رکيو وڃي ٿو.

تاريخي طرح جيڪي بہ بادشاھ ٿي گذريا آهن اڪثر ڪري انهن جو اولاد پنهنجي پيءُ جي تخت جو وارث قرار ڏنو پئي ويو آهي.

پنهنجي پنهنجي دَور ۾ جن بہ جنگبازن ٻرپاسي وارن ملڪن تي ڪاهون ڪري، ڦري ماري پنهنجون سلطنتون قائم ڪيون ۽ پاڻ بنا ڪنهن ”غير خانداني“ سازش وسيلي مُئا، انهن جو اولاد سڄيءَ سلطنت جو وارث ٿي وينو.

تاريخ ۾ جيڪي بہ ڊڪٽيٽر ٿي گذريا آهن انهن مان اڪثر جي اولاد پنهنجي پيءُ جي تخت ۽ بخت جي وارث ٿيڻ جي دعوا پئي ڪئي آهي.

لڳ ڀڳ سيني جاگيردارن ۽ ٻي ملڪيت وارن جي اولاد پنهنجي پنهنجي پيءُ جي جاگير ۽ راڄ ڀاڳ يا ملڪيت تي وارثي پئي ڄمائي آهي.

حقيقت اها آهي تہ بادشاهت يا شهنشاهت ۽ سلطنت جي وارثي جاگيرداڪي پيداواري سرشتي جو مٿيون ڍانچو آهي جنهن ۾ جاگيردار ۽ سندس راڄ ڇٽي صورت ۾ نظر ايندا. ان ئي سرشتي ورثي ۾ مال جي منتقلي کي پڪي پختي ۽ قانوني شڪل ڏني. گذريل ٻن هزار سالن کان سڄيءَ دنيا ۾ وراثت جي قانون وڏا خون خرابا ڪرايا آهن ۽ لکين گهريلو (خانداني) سازشن کي جنم ڏنو آهي.

جتي بہ جاگيردار ثقافت جا اثر نمايان رهيا آهن يا هن وقت بہ ڪجهہ اثرائتا آهن اتي خاص طرح سياسي عمل ۾ اهو لاڙو بہ

نظر اچي ٿو تہ سياستدان جو اولاد يا زال پاڻ کي پنهنجي پيءُ جو جانشين سمجهي ۽ سڏائي. سياست ۽ پارٽي بہ انهن جهڙوڪر جاگير سمجهي يا ملڪيت سمجهي رکي آهي. برما کان وٺي بنگال ۽ سلون کان ٿيندي پاڪستان تائين ان جا چٽا اهڃاڻ ملن ٿا.

ان ڳالهہ کي ٽورو بي نموني وڏيڪ چِٽو ڪري سگهجي ٿو.

جتي بہ جمهوري سرشتو رائج آهي ۽ حڪومت توڙي پارٽي اندر جمهوري اصولن جي پاسداري ڪئي وڃي ٿي اتي ورلي ڪو اهڙو مثال ملندو جنهن ۾ سياسي پارٽيءَ جي اڳواڻ جي اولاد يا زال پاڻ کي ساڳيءَ جاءِ تي رکڻ، مڙهڻ يا قبضو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي. برطانيا جي وزيراعظم ونسٽن چرچل ۽ امريڪا جي صدر ڪينيڊي جو مثال آڏو آڻي سگهجي ٿو. ٻئي پنهنجي پنهنجي دَور ۽ ملڪ جا پسنديده شخص هئا، ٻئي اڳواڻ هئا، ٻئي پنهنجي پنهنجي ملڪ جي اهم ترين عهدن تي آيا ۽ ڪيترائي نمايان ڪارناما سرانجام ڏنائون پر سندن موت پڄاڻان سندن زالن يا اولاد مان ڪنهن بہ فرد سياسي وارثيءَ جو هوڪو نہ ڏنو. اهي پارٽيون بہ موجود آهن تہ انهن جي حڪومت بہ ايندي ويندي رهي ٿي. چا هتي واجبي طرح اهو سوال نہ ٿو پڇي سگهجي تہ ائين چو آهي؟

علم، فن ۽ هنر جي دنيا ۾ تہ مثال ئي يگانا آهن. ڪهڙا ڪهڙا ۽ ڪيڏي نہ وڏي پائي جا عالم، فنڪار ۽ هنرمند ٿي گذريا آهن! انهن مان ڪجهہ کان سواءِ باقي سيني کي زالون بہ هيون تہ اولاد بہ هو. چا ڪا بہ زال يا ڪو بہ پُٽ يا ڌيءُ اهڙو سجهيوَ

جنهن پنهنجي مڙس يا پيءُ جي ”انهيءَ ملڪيت“ جي وارثيءَ جي دعوا ڪئي هجي؟

سقراط جو پٽ سيني تي هٿ هڻي چوي ها نه، ته ”آءٌ پنهنجي پيءُ جي ڏاهپ جو وارث آهيان!“ مارڪس جي ڪا ڌيءَ به اهڙا ئي لفظ چئي سگهي پئي. مائو زي-تنگ جي زال به دعوا ڪري سگهي ها. پڪاسو جا پويان به هام هڻي ٿي سگهيا. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته ڪي شاگرد پنهنجن استادن کان به گوءِ کڻي ويا پر هن سوال کي ٻي نموني سان به بيان ڪري سگهجي ٿو، يعني تاريخ ۾ جن به شاندار علمي، فني ۽ هنري ڪارناما سرانجام ڏنا آهن ڇا انهن جا ٻومان (ابو امڙ، والدين، Parents) به سندن جيڏا يا انهن کان وڏ يا گهٽ عالم، فنڪار ۽ هنرمند هئا؟

علم، فن، هنر ۽ جمهوري سياسي پارٽين جي حوالي سان مٿي پڇيل سيني سوالن جا جواب جيڪڏهن وراثت جي منتقليءَ بابت ”نه“ ۾ جواب ڏين ٿا ته پوءِ بجاءِ طور به سوال وڌيڪ پڇي سگهجن ٿا:

1. جتي ذاتي ملڪيت جو رواج آهي (ذاتي ملڪيت واري يعني طبقاتي سماج ۾ اتي) وراثت ۾ ملڪيت جو پونيرن ڏانهن منتقل ٿئي ٿي؟
2. جتي سياست ۾ ڊڪٽيٽري يا هڪ هٿي آهي، اتي سياسي وراثت جي هام جو ٿي هنئي وڃي؟

سنڌ ۾ پيداواري نظام طور جاگيردار پيداواري طريقو چانيل آهي، تنهنڪري متين ڊانچي ۾ به جاگيري اثر نمايان آهن.

سنڌي عوام جي گڏريل ڏهاڪي واري جمهوري جدوجهد[9] جاگيرداريءَ جي بالاتر حيثيت کي ڦٽي ان ۾ ڦاٽ وجهي ڇڏيا آهن. سنڌ ۾ هوري هوري وڌندڙ صنعتڪاري جمهوري جدوجهد کي طاقتور بڻائيندي ويندي ۽ جيئن جيئن جمهوري جدوجهد زور وٺندي ويندي تيئن تيئن جاگيرداري ثقافتي اثر به ٽٽندا ويندا. ڪجهه عرصو اڳ تائين جاگيردار ۽ ان جي سرشتي کي طاقتور بڻائيندڙ ملا، پير ۽ مرشد جڏهن به چونڊون ٿينديون هيون، ووٽرن کي گهرائي، ڌڙڪي ۽ ڌمڪائي سان ووٽ وٺندو هو. 1988ع ۽ 1990ع وارين چونڊن ثابت ڪيو آهي ته جاگيري ثقافت جي پيٽ ۾ خنجر لڳي چڪو آهي. 1993ع جي چونڊن ۾ آيل اميدوارن جي فهرست به سبق ڏئي ٿي ته جاگيردار مُئي مارائي بنا پچر نه ڇڏيندو ۽ پيو ته جمهوري قوتون طاقتور ٿينديون پيون وڃن.

اسان وٽ سنڌ ۾ جيڪي سياستدان پنهنجيءَ سياست ۾ حقيقتن يا بظاهر ناڪام ويا آهن، انهن مان جيڪي جاگيردار آهن انهن جو اولاد سياست ۾ به آهي (۽ پنهنجي پيءُ جي سياست جي ڪجهه نه ڪجهه صفائي به پيش ڪري ٿو) پر ان جي پوئلڳيءَ يا وراثت جي دعوا نه ٿو ڪري. البت جيڪي اڳواڻ پنهنجيءَ سياست ۾ ڪامياب رهيا آهن انهن جي اولاد سياسي ورثي جي به دعوا ڪئي آهي، جن مان به مثال وڏيڪ ڇِتا آهن ـــ شهيد عوام محمد فاضل راهوءَ جو اولاد ۽ قائدِ عوام شهيد ذوالفقار علي ڀُٽي جو اولاد.

9. ايم آر ڊي واري جدوجهد، 1983ع.

محمد اسماعيل راهو پنهنجي پيءُ جي سياسي وراثت جون ڳالهيون پئي ڪيون آهن. فاضل صاحب جي سياست جيڏي وڏيڪ وطن دوست، عوامي، جمهوري ۽ انقلابي ۽ ان سان گڏ باعمل ۽ وفادار هئي، تيڏي ئي اسماعيل صاحب جي سياست ان جي نفي ڪندڙ آهي. فاضل سنڌ جي سياسي اُڀ جو سڀ کان سهڻو تارو هو ۽ هي اونداهي ڌرتيءَ جو اجهاميل ڪوئلو. هتي فاضل جي سياست تي تفصيلي ڳالهائڻ جو مناسب موقعو ناهي البت ايترو چئي سگهجي ٿو تہ اسماعيل صاحب پنهنجي سياسي وراثت واري دعوا سبب فاضل جي عاليشان سياست کي گندو ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي آهي ــ فاضل جو ٻيو پٽ ان عمل ۾ ساڻس سهڪاري آهي.

بينظير صاحبہ پنهنجي پيءُ جي سياسي وراثت جون ڳالهيون پئي ڪيون هيون. سامراجي مومن جنرل جو اونداهو راڄ هو. ڀُٽي صاحب جا لڳ ڀڳ سمورا جاگيردار شيدائي با ادب با ملاحظہ ان سان گڏ هئا. وراثت جي دعوا هن کي ٺهيل ٺڪيل مارشل لا مخالف عوامي قوت پليٽ ۾ سينگاري پيش ڪئي، پر ان کان بہ وڏيڪ سندس پنهنجو ۽ سندس ماءُ نصرت ڀٽو صاحبہ جو اهو پختو، جمهوري، جوشيلو ۽ مارشل لا مخالف عمل ۽ ٻيون سوين سماجي حالتون ئي هيون جن بينظير صاحبہ جي سياسي اڳواڻيءَ کي پختو ڪيو. ڀٽو صاحب پاڻ بہ فوجي ڊڪٽيٽر خلاف عمل ۾ اچڻ جي ڪري هڪ نمايان حيثيت وارو بڻيو هو. ڀٽي صاحب کي طاقتور ٻٽائيندڙ ٽي عنصر ٻيا بہ هئا ــ پهريون، هو جاگيردار طبقي مان هو. ٻيو، حڪمران ٿي رهيو هو ۽ ٽيون، ماڻهو فوجي ڊڪٽيٽري مان بيزار ٿي چڪا

هئا ۽ ڪين ڀُٽي صاحب جي جمهوري نعري وڏيون ايماني قوتون بخشيون. 1988ع کان پوءِ ڀُٽي صاحب جي شهادت جي چيڪ ڪئش ڪرائڻ کان پوءِ بينظير صاحبہ پنهنجي ماءُ جي سهڪار سان جيڪا سياست ڪئي آهي، ان ۾ ڀُٽي صاحب جو وجود هڪ سياسي تمغو آهي، هڪ ڇپر ۽ ڇانوَ آهي، باقي سڀ ڪجهه هن ماءُ-ڌيءُ جو ڪردار آهي. هاڻي شهيد ڀُٽي جو نالو ايئن آهي جيئن ڀٽي صاحب جي سياست ۽ ضياءَ جي حڪومت ۾ اسلام جو نعرو هو.

1993ع جي چونڊن جو چَوِٻول شروع ٿيندي ئي ڀتين تي ڪجهه پوسٽر چنبڙايا ويا آهن جن ۾ شهيد ڀُٽي صاحب جو سياسي وارث مير مرتضىٰ ڀُٽي کي ڄاڻايو ويو آهي. اهو پوسٽر ئي هيءُ مضمون لکرائڻ جو ڪارڻ ٿيو.

مير مرتضىٰ ڀُٽي صاحب سنڌ جي 17-صوبائي ۽ 6-قومي سيٽن تي فارم ڀرايو آهي. ٽن اخبارن کي ٽيليفونڪ انٽرويو ڏئي چڪو آهي. سنڌس نمائندگي ڪندڙن ۾ سندس ماءُ، سندس گهر واري ۽ سبڪ مجيد نالي دوست نمايان آهن ۽ ڪارڪن ميدان ۾ ورڪنگ ڪاميٽي آهي.

ڪنهن زماني ۾ ۽ اڄ بہ دشمن جي مخالف بہ ماڻهوءَ جي ڪردار جو هڪ ماڻ هئي. مخالفت ڪندڙ دشمن جيڪو وڏيڪ ڪمينو ۽ بدمعاش اوترو ئي هو وڏيڪ سورهيہ ۽ سرواڻ. پر افسوس جو مير مرتضىٰ جي سلسلي ۾ اهو تصور پوريءَ طرح نهي نہ سگهيو. هونئن تہ ملڪ کان ٻاهر رهي هلايل جدوجهد بہ ڪيترن ئي اڳواڻن کي سرواڻ سورهيہ ٻڌائي ڇڏيو آهي، جيئن خميني هو يا ڪجهه عرصو بينظير صاحبہ جو ٻاهر رهڻ هو، پر

مير مرتضيٰ کي وڏو ڌڪ ان ڪري لڳو جو سامراجي مومن جنرل جي مخالف پروپيگنڊه مضبوط هئي ۽ ان کي مير مرتضيٰ جي ڪجھ عملن خاص ڪري جهاز کي اغوا ڪري افغانستان ۾ لاهڻ کان پوءِ مرتضيٰ جي اقراري تقرير، ورڪنگ ڪاميٽي جي عوام کان ڪٽيل نسبتن غير جمهوري رويي ۽ بينظير صاحبه ۽ نصرت صاحبه جي ملڪ ۾ موجوديءَ، جمهوري سياسي عمل ۾ دلير اڳواٽيءَ ۽ ڳڏريل چوندن ۾ سندس لاتعلقيءَ ۽ سندس پيڻ ۽ ماءُ پاران سياسي جوڙ توڙ يا گھٽ وڌائيءَ ۾ باعمل ڪردار ڪمزور ڪري ڇڏيو.

ان ڪري اڄ جڏهن سياسي وراثت جي ڳالھ ميدان تي آئي آهي تڏهن اها هڪ وڏو سواليه نشان ٿي پئي آهي ــــ ڇا علم ۽ عمل ورثي ۾ منتقل ٿين ٿا ۽ ڇا وڏڙن جي علم ۽ عمل تي وارثيءَ جي دعوا ڪري سگھجي ٿي؟

اچو ته تاريخ جي انتهائي اهم ڪجھ نالن کي ياد ڪيون ۽ ڏسون ته ڇا انهن مان ڪنهن هڪ به پنهنجي ٻومان کان ملندڙ ذهني ورثي جي ڳالھ ڪئي آهي.

اناگرينس، اناگزاماندر، آرڪمديز، سقراط، افلاطون، ارسطو، ايپيڪيورس، ٿالمي، جابر بن حيان، وغيره.

انهن مان ڪنهن به، نه ته پنهنجي ٻومان کان ملندڙ علمي، هنري يا فني ورثي جي ڳالھ ڪئي ۽ نه ئي وري منجهانئن جن جي شادي ٿيل هئي ۽/يا ڪين اولد به هو تن جي پونيرن پنهنجن وڏڙن جي علمي، هنري، فني ۽ شخصي لياقتن جي ورثي ۾ منتقل ٿيڻ جي ڳالھ ڪئي. ها، ايئن ضرور ٿيو آهي ته شاگرد، پوءِ ڀلي پُٽ هجي، پنهنجي استاد کان به گوءِ ڪٽي ويو آهي ۽

هن فخر سان اقرار ڪيو آهي ته هو فلاڻي يا فلاڻي فلاڻي جو شاگرد آهي.

هتي فطري طرح هڪ سوال اڀري ٿو ته نيٺ ڪهڙو سبب آهي جو ٻي ته ڪنهن به علمي شعبي ۾ وراثت جي مالڪيءَ يا منتقليءَ جي دعوا نه ٿي ٿئي پر سياست ۾ ٿئي ٿي ۽ اها به تڏهن جڏهن سياست نسبتن سوپاري يا اقتداري رهي هجي.

منهنجو خيال آهي ته هن سوال جو جواب سڌو، سادو، ڪليل ۽ سمجهه ۾ ايندڙ آهي.

علم، فن، هنر ۽ شخصي ڪردار جي وارثيءَ لاءِ لازم آهي ته ماڻهوءَ ۾ اهي لياقتون اتم درجي موجود هجن تڏهن ئي وارثيءَ جي هام هڻڻ لائق ٿي سگهندو. جيئن ته علمي، فني، هنري ۽ شخصي ڪردار جي اصولي پيٺ ۽ پرک ڪري سگهجي ٿي، نعري، هلڙبازيءَ ۽ انڌي عقيدي پرستيءَ بدران ٺوس علمي بنيادن تي ٿئي ٿي تنهنڪري انهن شعبن ۾ وراثت جي ڳالهه ڪري سگهڻ جي جرئت به نه ڪئي وئي آهي.

سياست ۾ وراثت جي ڳالهه ان ڪري ٿئي ٿي جو ان ۾ هن وقت تائين ٺوس بنيادن تي حساب ڪتاب ۽ پرک جو رواج نه پيو آهي، هلڙبازيءَ ۽ عقيدي پرستيءَ وسيلي ڪم ٽپائي سگهجي ٿو ۽ وڏي ڳالهه ته ”مفت“ ۾ ليڊري ۽/يا اقتدار جو چشڪو وني سگهجي ٿو، بلڪل ايئن جيئن ذاتي ملڪيت جي منتقليءَ وسيلي بنا پورهئي عياشي ميسر ٿيو وڃي.

اصولن ٿيڻ ايئن گهرجي ته ڪنهن به پونير کي پنهنجن وڏڙن جي ڪنهن به شيءِ تي وراثت جو حق نه هجڻ گهرجي — جنهن وٽ پنهنجي شخصي ڏاهپ ۽ ذات هوندي اهو ئي گهربل

شعبي ۾ خودبخود ”وارث“ (سنياليندڙ) سمجهيو ويندو جيئن مارڪس ۽ اينجلس جي ورثي جو سنياليندڙ لينن هو يا اڳوڻن جو علم، فن ۽ هنر، اڄوڪن جو علمي، فني ۽ هنري ورثو آهي.

حقيقت اها آهي ته ذاتي ملڪيت تي به وراثت نه هجڻ گهرجي. اها به طبقاتي سماج جي بدمعاشي آهي جو وڏڙن جي ملڪيت تي دعوا ڪئي وڃي ٿي، باقي ذهانت ۽ عمل تي وارثي ته مورڳو جهالت ئي نه، ڏوڪي بازي آهي.

(1993ع ۾ لکيل)

***

وهمن جي دنيا کان ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش

(حبيب آدرش ڀُٽي جي ترجمو ڪيل ڪتاب
”روشنيءَ جي تلاش ۾“ جو مهاڳ)

جنهن جي ذهن ۾ سوال ناهي اهو جاهل، جَٽ، اَبوجهه ۽ چِٽُ آهي. سوال اٿاري سوال جو جواب نہ ڳولڻ بہ وهمي دماغ جو ڪم آهي ۽ سوال جو جواب ٻڌي مناسب ڇنڊڇاڻ ڪرڻ بنا ان تي ڀروسو ڪرڻ پڻ اڻڄاڻائي جي نشاني آهي. جيڪو ماڻهو جيترا گهٽا سوال اٿاري ٿو ۽ جيترن گهٽن سوالن جا جواب ڄاڻي ٿو، اهو ماڻهو اوترو ئي وڌيڪ سڄاڻ آهي.

اهو تہ شايد ماڻهو ئي ناهي جنهن پنهنجي سڄي ڄمار ۾، ننڍپڻ کان وٺي ٻڍاپي تائين سوال نہ اٿاريا هجن. ڄمندي ئي ذهني طرح چِٽ ٻار کان سواءِ شايد ڪو هجي جنهن پاڻ بابت، پنهنجي گهراڻي بابت، پنهنجي آسپاس بابت، ڌرتي ۽ سنسار بابت ۽ ”قسمت“ ۽ قدرت بابت سوال نہ پڇيا هجن.

قدرت ۽ قدرت جي لقائن بابت ماڻهن هزارين قسمن جون تشريحون پيئي ڪيون آهن. انهن سيني کي پاڻ ۾ هڪجهڙائي رکڻ جي ڪري جيڪڏهن درجيبند ڪيو وڃي تہ بہ ڏڙا نهي پوندا. هڪڙو انهن ماڻهن جو ڌڙو جيڪي چون ٿا تہ سڄو جڳ (جيترو بہ آهي ۽ منجهس جيڪي بہ رنگارنگيون ۽ رونقون آهن) سمجهہ ۾ نہ ايندڙ، عقل کان چڙهيل، فطرت کان مٿاهين پر سڀ طرفي سگهہ رکندڙ هستيءَ يا هستين جو جوڙيل آهي. (ان

هستيءَ يا هستين جو ڪو بہ متفق راءِ ۽ تصديق ٿيل ماڻ، قدبت، عمل جو دائرو ۽ حاڪمي جو پل مقرر ناهي. سائنسي کوجنائون جيئن جيئن نت نين شين، وسعتن، اصولن ۽ قاعدن کي ظاهر ڪنديون پيون وڃن تيئن تيئن ان هستيءَ يا هستين جي تشريح ۽ قدبت ۾ ڦيرقار ايندي رهي ٿي.) اها هستي يا هستيون سندن سوچ جي تخليق ۽ ماحول جي سَونسائي سوجهہ کان سواءِ ڪجهہ ناهن، ڪو بہ وجود نہ ٿيون رکن پر نسل در نسل نون جمندڙن جي ذهن ۾ ويهاريون وڃن ٿيون. ٻي ڏڙي ۾ اهي ماڻهو شامل آهن جن تي جيئن جيئن قدرت ۽ سنسار جي لقائن جا راز پاڌوربا پيا وڃن ۽ سائنسي ترقي ٿئي ٿي تيئن تيئن سندن پروسو تصديق ونندو پيو وڃي تہ ڪائنات جي تشريح ذهني طرح گهڙيل ۽ وهمي طرح مقرر ڪيل ڪنهن بہ هستيءَ يا ڪن بہ هستين (جيڪي سمجهہ ۾ ايندڙ، عقل کان چڙهيل ۽ فطرت کان متاهيون هجن) جي سپ طرفي سگهہ جو ڪرشمو ناهي، مادو پنهنجن سيني روپن ۽ لقائن سميت پنهنجي فطرت ۾ ڪنهن بہ خالق جي تخليق جو محتاج ناهي، انسان جو دماغ پاڻ ئي مادي جو نهيل آهي ۽ ماڻهوءَ جون سوچون سمجهون ۽ ذهني تخليقون سندس ميجالي، مادي جي ئي هڪ ڪرت آهن تنهنڪري اهو ممڪن ئي ناهي تہ پوءِ نهيل شَي، ماحول جو اولڙو، سوچ ـــــ هڪ سَونسو ۽ وهم، خيالي هستي ـــــ پاڻ کان اڳ موجود، حقيقت، مادي يعني پنهنجي خالق جو خالق ٿي سگهي.

ماڻهو جيترين گهڻين خيالي هستين تي پرم رکڻ جي وهم ۾ قاتل آهي اوترو ئي وڌيڪ تنگ نظر، ڪٽر ۽ ساڙيلو آهي، هو پاڻ ۽ پنهنجن همخيالن کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي بہ پنهنجن

وهمن ۽ وسوسن جي ڪري ڪيل پوڄائن ۽ سندن سوچ موجب ان جي نتيجي ۾ ملندڙ لذتن ۽ عياشين ۾ شريڪ نه ٿو سمجهي ۽ سندن پرمن ۾ ڀاڱي ڀائيوار نه ٿيندڙن کي ڏوهي، ڀتڪيل ۽ واجب القتل قرار ڏئي ٿو. هو پنهنجو پاڻ کي به پنهنجي تخليق ڪيل يا پنهنجن وڏڙن کان ٻڌل سڀ طرفي سگهه رکندڙ هستيءَ يا هستين کان ڊيڄاريندو رهي ٿو. هو صبح شام پنهنجن پرمن ۽ عقيدن جي ڀڃڪڙي به ڪري ٿو ته توبهه تائب به ٿئي ٿو ۽ توبهه تائب ٿي ڪري وري ڀڃڪڙي ڪري ٿو. جي ڀروسو، ايمان ۽ عقيدو سچو هجي ته ايئن ڇو ٿئي؟ سچي ڳالهه هيءَ آهي ته جنهن کان ڊڄبو آهي ان سان پيار نه ڪري سگهبو آهي ۽ نه ئي وري ان لاءِ اندر ۾ ڪا عزت ذري هوندي آهي. جيڪو ڪجهه هوندو آهي اهو رڳو ڏيکاءُ ۽ ٻين ماڻهن جي وات کي بند رکڻ لاءِ.

ماڻهو جيڪو سَونسن ۽ وهمن کان جيتري قدر آجو آهي اهو گهڻي ڀاڱي اوتري قدر ئي فراخدل، وسيع نظر، انسان دوست ۽ امن پسند ٿئي ٿو. لطيف سائينءَ سيني عالَمن کي آباد ڪرڻ جي دعا گهري هئي، هن جي نظر گروهن ۽ فِرقن، مومنن ۽ مشرڪن، دينن ۽ ڌرمن، قبيلن ۽ قومن جي ڪترپٽي کان آجي هئي، هن اڪيليءَ سنڌ جي سڪار کي ڪافي نه سمجهيو، هن دنيائن، ڏيهَن، مجموعي طرح سيني ماڻهن جي سک سهنج کي نظر ۾ رکيو پر پنهنجيءَ سنڌ کي به نه وساريو. سنڌ به سکي هجي ۽ دنيا به آباد هجي ته پوءِ هيچ ۽ خودغرضيءَ کي ڪدي ڦٽو ڪرڻ سان دنيا ۾ نه ڪاهون هونديون ۽ نه ئي جنگون، نه

انساني ڪوس هوندا ۽ نہ ئي وري ڪٽرپڻو، نہ تنگ نظريون هونديون ۽ نہ ئي وري ڪِينا ۽ فساد...

وحشت جانور ۾ آهي ۽ ماڻهوءَ ۾ ماڻهپو. جيڪڏهن ڪو ماڻهوءَ-روپيو وحشي آهي تہ اهو جانور کان بہ بدتر ئي ليکبو ـــــ ماڻهو تہ اوسر جي اتاهين ڏاڪي تي آهي. هن کي تہ تهذيب ۽ تمدن پريو ۽ ڪلچرڊ (سڌريل) هئڻ گهرجي. جيڪو پنهنجن ذاتي مفادن کي مٿاهون رکندي ڪائنات جي هر نعمت تي پنهنجو قبضو رکڻ گهري ٿو ان ۾ سڌريل هئڻ جِي، ماڻهپي واري نشاني ئي ڪهڙي؟ هو تہ خود غرض، ڪمينو ۽ نيچ آهي.

انهيءَ خود غرضيءَ، ڪميناڻپ ۽ نيچائيءَ کان آجو ٿيڻ لاءِ ۽ سڌرڻ، تهذيب يافتہ ٿيڻ ۽ ڪائنات جي نعمتن ۾ **سيني** ساهوارن کي ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ لاءِ ماڻهوءَ کي علم جي، تعليم جي گهرج آهي. علم ئي اها پهرين ڪسوٽي آهي جيڪا جانور ۽ ماڻهوءَ جي وچ ۾ فرق ڏيکاري ٿي ۽ علم جو ماڻهوءَ جي فائدي ۾ واهپو ماڻهپي جي پهرين نشاني آهي.

سَونسن ۽ وهمن جي دنيا کان ٻاهر ڪڍڻ ۽ ماڻهپي ڏانهن مائل ڪرڻ جي ڪوشش هن ڪتاب ۾ پڻ نظر اچي ٿي. برٽرانڊ رسل جي ڪتاب ”**مان عيسائي ڇو نہ آهيان؟**“ جو مغز هن ڪتاب ۾ آندل آهي. عيسائيت جي ڪٽرپڻي مان رسل ڪيئن آجو ٿيو ان کان بهتر نموني واقف ٿيڻ لاءِ ان ڪتاب جو اڀياس ضروري آهي. ”فلسفو ۽ زندگي“ ۾ بہ رسل ڪجهہ سوال اٿارڻ، ذهن ۾ آڻڻ ۽ انهن تي سوچڻ جي دعوت ڏي ٿو. ابراهيم ميسو جي مضمون ”مذهبُ، سائنس ۽ انساني قدرَ“ ۾ انهن سيني ڪٽرپڻي کان آجو ڪري هڪ ڪمري ۾ ويهارڻ جي ڪوشش ڪيل آهي،

جڏهن تہ ايرڪ فرام جي مضمون ”ايمانُ ـــــ شخصيت جو هڪ رخ“ ۾ ايمان سان گڏ شڪ کي سمجهڻ جو جتن بہ ڪيل آهي ۽ آخر ۾ آهي ژان پال سارتر، جنهن جي سوچ ترقي پسندي ۽ رجعت پرستي جي وچ ۾ لڏندي رهي ٿي، ان هوندي بہ ڏنل انٽرويو جي ترجمي ۾ خدا بابت سندس خيال ڪجهہ چرڪائيندڙ آهن، پر خصوصي ذڪر لائق آهن انهن سيني مضمونن جو اردو ۾ ترجمو ڪندڙ، خالد سهيل جا خيال، جيڪي زاهد ڏاڻهن خط جي صورت ۾ ظاهر ڪيا ويا آهن. پڙهڻ کان پوءِ ايئن ٿو لڳي ڄڻڪ هر فرد، جيڪو پڙهي ۽ سوچي ٿو ۽ سمجهڻ گهري ٿو، ان کي انهن سيني ڏاڪن تان لنگهڻو پوي ٿو جن تان خالد سهيل اڪريو آهي.

مون پنهنجن وڏڙن ۽ استادن کان انهن سوالن جي جوابن لهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ منهنجو پُٽ ساجد مون کان اهڙا ئي سوال پڇندو رهندو آهي. جن دوستن جي ننڍپڻ کان واقف آهيان انهن بابت بہ اها ڄاڻ اٿم تہ انهن بہ پنهنجن وڏڙن کان اهڙا سوال پڇيا هئا. انهن کي ۽ مون کي پنهنجن سوالن جي موٽ ۾ ماٺ ڪري ويهڻ جا دڙڪا ملندا ۽ جيئن ٻڌايو وڃي ٿو تيئن ان تي پروسو رکڻ لاءِ دٻاءُ پوندو رهيو ۽ انت تہ مجموعي طرح مخصوص فرقي جي وهم پرستي پلئہ پيئي. ساجد کي مون وٽان تہ وهم پرستي نہ ٿي ملي پر سندس باقي ماحول ۾ اها رچيل آهي. تنهنڪري اسان جي هن نسل کي وهم پرستيءَ ۽ عقلمنديءَ جي ٻہ-واٽي تي پنهنجي باراٽي ذهانت سان دل من هٽندي ۽ ٻڏندي ترندي سفر ڪاتي جوان ٿيڻو پوندو پر آءٌ ڀاڻ کي انهن عذاب هيٺ آيل ۽ گهاريندڙ ڏاهن ماڻهن جي قطار پنيان هلندي

ته يانيان جن ڏک ڏسي ٻه وهم پرستي ۽ جهالت جي اونده گهاٽي ڪرڻ بدران روشن خياليءَ، عقلمنديءَ ۽ علم جي ڏياٽي ٻاري پاڻ سان گڏ ڪنئي آهي، جيڪي جهالت ۽ وحشت جي اونداهي دنيا ۾ ماڻهپي ۽ علم جو سوجهرو ڪرڻ گهرن ٿا.

جنهن ٻه معاملي بابت ڄاڻ آهي ۽ حقيقت پڌري ٿيل آهي ان بابت هر قسم جا وهم وسوسا ٽُٽي وڃن ٿا. ماڻهو، جيڪي هٿ جي لِيڪن، نِکٽن (برجن) جي بناوت، ديون پوتن جي تصور وغيره جي حقيقت ڄاڻن ٿا اهي انهن بابت ڪنهن ٻه قسم جي وهمن ۾ نه ڦاسندا. ماڻهو جيستائين وهمن کان آجو نه ٿيو آهي تيستائين حقيقتن کي سندن سچي روپ ۾ ڄاڻي نه ٿو سگهي.

هيءُ ڪتاب وهم جي دنيا کان ٻاهر ڪڍڻ، ماڻهپي ڏانهن آڻڻ جي هڪ ڪوشش آهي. جيڪڏهن پڙهندڙ جي دماغ ۾ ڪتاب پڙهندي کي علم وڌائيندڙ سوال اڀريا ته سنڌي ۾ ترجمو ڪندڙ، حبيب ڀُٽي جي سڌ پوري ٿيندي نظر ايندي. هو پنهنجي وت ۽ ذات آهر سنڌي ماڻهن جو علم وڌائڻ لاءِ پتوڙي رهيو آهي. اڳ ٻه سندس مختلف مضمون ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن. سندس هن جتن کي ٻه علمي حلقن ۾ اوس ساراهيو ويندو.

***

ذهنن کي وهمن ۾ ڦاٿل رکڻ جي "سائنسي" ڪوشش

ڳجهه بابت "ڳجهي" رپورٽ "سائنسي دوزخ"

گڏيل آمريڪي رياستن (گ ا ر) جي هڪ جاسوس ۽ سڄيءَ دنيا ۾ سڀ کان وڏيڪ فتنا ۽ سازشون اُپائي، اپاري، پالي تاتي، وڏائي ۽ پکيڙي گ ا ر جي سامراجي مفادن کي محفوظ رکڻ لاءِ ڪوششون ڪندڙ سرڪاري تنظيم "سينٽرل انٽيليجنس ايجنسي" (سِي آءِ اي)، جنهن جون مصروفيتون ۽ ترجيحون سوويت يونين جي ٽُٽي پوڻ کان پوءِ ڪي قدر بدلجي ويون آهن، پنهنجيءَ هڪ تازي "کوجنا" ۾، ذهن کي وائڙو ڪندڙ "خبر" ڳولي آئي آهي. هفتيوار "ورلڊ نيوز" ۾ شيع ٿيل رپورٽ موجب:

1. سي اءِ اي جِي ڳجهي تحقيق اهو ثابت ڪري ڇڏيو آهي ته زمين تي وقت بوقت رهاڪو نظر ايندڙ خلائي مخلوق حقيقت ۾ دوزخ جا رهاڪو جن ۽ ڀوت آهن، جيڪي نيڪيءَ ۽ بديءَ جي وچ ۾ ڇڙيل جنگ کي فيصلي ڪُن شڪست ڏيڻ لاءِ شيطان جي مدد ڪرڻ واسطي آيا آهن.
2. اُڏند-ڪٽوليون (يا اُڏامڪ ٿالهيون) انهن کي دوزخ کان زمين تي پهچائڻ جو فرض سرانجام ڏينديون آهن ته جيئن اهي بدروح زمين تي نيڪيءَ کي روڪين ۽ برائيءَ کي پکيڙين.

3. سي آءِ اي جي ”ڊگهي“ ۽ ”اَٽتڪ“ تحقيق وسيلي اهو به ثابت ٿيو آهي ته لڳ ڀڳ 200 قتل جي حادثن ۾ پڻ انهن جو هٿ آهي. (ڏسو ”عوامي آواز“، 11 مارچ 1997ع)

”ڪوجنا“ جو تجزيو

1. دوزخ، جن ۽ ڀوت اهڙيون شيون آهن، جن بابت گ ا ر جو ڳجهو ادارو، ڳجهي نموني چڪاس ڪري ۽ ڄاڻي سگهي ٿو!
2. دوزخ کان ڌرتيءَ تائين اڏامڪ ٿالهين جهڙيون انتهائي اعلىٰ پيماني جون سٽريل سائنسي ايجادون جنن ۽ ڀوتن ڪي ڏوئي اچن ٿيون. جن ۽ ڀوت اڏامڪ ٿالهين ۾ سفر ڪرڻ لاءِ مجبور آهن.
3. اهي جن ۽ ڀوت بدروح آهن جيڪي نيڪيءَ خلاف فساد ڪرڻ لاءِ اچڻ جي ڊيوٽيءَ تي چڙهيل آهن.
4. لڳ ڀڳ 200 قتل جا اهڙا حادثا ٿيا آهن جن ۾ انهن بدروحن يا جنن ۽ ڀوتن جو هٿ آهي.
5. دوزخ ڌرتيءَ کان پري آهي. ڪيترو پري ۽ ڪٿي آهي، ان بابت ڄاڻ مهيا نه ڪئي وئي آهي ۽ اها ”ڳجهي“، ”ڊگهي“ ۽ ”اٽتڪ“ تحقيق ڪيئن ممڪن ٿي سگهي.
6. دوزخ ۾ يا دوزخ پرسان ضرور ڪي اهڙيون هستيون رهن ٿيون جن وٽ لاجواب سائنسي دماغ ۽ بي پناهه وسيلا ۽ عاليشان ليباريٽريون آهن، جنهنڪري ئي انهن لاءِ اهو ممڪن ٿي سگهيو آهي جو اڏامڪ ٿالهيون ناهي سگهن، ۽

اهو ٻہ تہ جن، ڀوت ۽ ٻدروح سفر ڪرڻ لاءِ مشيني وسيلن جا محتاج آهن.

7. اڏامڪ ٿالهيون ڌرتيءَ تي اچڻ ڪان پوءِ يا تہ زيان ٿي وڃن ٿيون يا وري موٽي وينديون هونديون. جي زيان ٿي وڃن ٿيون تہ ان جو مطلب هيءُ ٿيو تہ دوزخ جي سائنسدان هستين وٽ ايڏو ججهو مادو موجود آهي جو اهي پيا تا اڏامڪ ٿالهيون ناهن، اڏائن ۽ ضايع ڪن. جي موٽي وڃن ٿيون تہ ضرور انهن جا ڪي پائلٽ هوندا يا وري رموٽ ڪنٽرول هيٺ هونديون ۽ ان حالت ۾ اهو ٻہ ڀروسو ڪرڻو پوندو تہ اهو رموٽ ايڏو تہ اثرائتو آهي جو اَجاتل وشال ڪائنات ڪان پريان ڪتان، ڪروڙين سالن جي نُوري فاصلي تان اثرانداز ٿئي ٿو. (هڪ نوري سال جو مفاصلو برابر آهي لڳ ڀڳ 365x24x60x60x186000 ميل.)

8. اسان جي ڌرتيءَ جي جديد ترين تحقيق اڃا ان سطح تي نہ پهچي سگهي آهي جو اڏامڪ ٿالهيون ناهي سگهي. ان جو مطلب هيءُ ٿيو تہ اهي دوزخ واسي هستيون اسان جي موجوده سائنسي ۽ ڪمپيوٽرائيزڊ ايجادن ڪان گهٽي مٿاهين ۽ اعلىٰ حيثيت رکن ٿيون. ان هوندي بہ ڌرتيءَ جي هڪ ملڪ جا چامڙا جاسوس ڳجهي نموني ايڏي اونهي ۽ اُتم تحقيق ڪري سگهيا!

پالهي "جنت"

هڪ پاسي سِي آءِ اي دوزخ ڳولي لڌي ۽ ان بابت ڄاڻ فراهم ڪئي آهي تہ ٻئي طرف فلڪ بابت تحقيق ڪندڙ ڪن

سائنسدانن، جن جو واسطو پڻ گ ا ر سان آهي ”جنت جي ڪوجنا“ ڪري ورتي آهي.

رپورٽ موجب:

1. سانڊياگو جي فلڪيات جي ماهر پروفيسر جل سانتر دعوىٰ ڪئي آهي آمريڪي خلا بابت تحقيقي اداري ”ناسا“ (NASA) پاران موڪليل گمنام خلائي ڇٽل ڪي اهڙيون تصويرون موڪليون آهن جن جي باري ۾ گمان آهي ته اهي جنت جون تصويرون آهن. اهي خلا ۾ اڏامندڙ هڪ جرڪندڙ پراسرار شهر جون تصويرون آهن جنهن ۾ ڏگهيون عمارتون نظر اچن ٿيون، جڏهن ته ان تي تمام گهٽي ٿڌ سبب زندگي برقرار رهي نه ٿي سگهي.
2. اهي تصويرون تڏهن نهيون جڏهن خلائي ڇٽل 3 ارب 11 نوري سال پري هڪ ڪهڪشان جون تصويرون وٺي رهي هئي.
3. سائنسدانن جو چوڻ آهي ته اهو خدا ۽ سندس فرشتن جو گهر آهي، جنهن تائين پهچڻ لاءِ هڪ روح کي، جيڪڏهن روشنيءَ جي رفتار سان سفر ڪري ته، لڳ ڀڳ 3 ارب سال لڳي ويندا ۽ جي روشني کان 1000 ڀيرا تيز سفر ڪري ته 30 لک سال لڳي ويندا.

”ڪوجنا“ جي ڇنڊڇاڻ

1. جنت اسان جي ڌرتيءَ کان لڳ ڀڳ 3 ارب نوري سال پري، خلا ۾ اڏامندڙ هڪ جرڪندڙ ۽ پراسرار شهر آهي، ان ۾

ڏگهيون ڏگهيون عمارتون آهن ۽ اتي ايڏي ٿڌ آهي جو زندگي برقرار رهي سگهي، ممڪن ناهي.

2. اهو خدا ۽ سندس فرشتن جو گهر آهي. چئبو ته انهن ”سائنسدانن“ جي نظر ۾ خدا ۽ فرشتا ڪنهن به قسم جي ڪا زندگي نه ٿا رکن، پوءِ به ڏگهي ڏگهين عمارتن ۾ رهڻ پسند ڪن ٿا (جيڪي ضرور ڪنهن نه جوڙيون هونديون) يعني بي انتها محدود آهن!

3. ڪو روح جيڪڏهن جنت تائين پهچڻو آهي ته ان کي گهٽ ۾ گهٽ 3 ارب سال لڳي ويندا بشرطيڪ اهو روشنيءَ جي رفتار سان لاڳيتو سفر ڪري!

4. ڌرتيءَ جي ڪل ڄمار 3 ارب 60 ڪروڙ ورهيه چئي وڃي ٿي ۽ ان تي موجود ٿي سگهيل ابتدائي، پهريون، آڳاٽو ”ساهوارو“ ڪنهن به طرح ۽ ڪنهن به روپ ۾ اڍائي ارب ورهيه کان اڳ موجود نه هو. جيڪڏهن هر ”ساهوارو“ هڪ ”روح“ رکي ٿو تڏهن به اهو ممڪن نه آهي ته توڙي جو ان روشنيءَ جي رفتار سان سفر ڪيو هجي پر اڄ تائين جنت کي ويجهو رسي سگهيو هجي.

5. قديم يونان ۽ ٻين ملڪن ۾ ديوي ديوتائن جي رهائش بابت اهو هڪ عام تصور هو ته اهي الپس جبلن جي اوچائين تي رهن ٿا ۽ ماڻهو انهن تائين پهچي نه ٿو سگهي، انسان جڏهن ان لائق ٿي سگهيو ته الپس اُڪري ۽ چاچولي سگهي، تڏهن عقيدو مجبور ٿي پيو ته ديوين، ديوتائن کي ”آسمان“ تي

موڪلي ڇڏي. ”جنت“ جو هيءُ تصور انهيءَ قديم ڄڻاٽي عقيدي جو جديد ڄڻاٽو روپ آهي.

(ڇپيل: روزاني ”برسات“ ڪراچي، 27 مارچ 1997ع)

***

وڻوٽ بادشاهت ۽ جانوت بادشاهت

هن ڌرتيءَ تي جيڪي بہ ساهوارا يا جاندار موجود آهن انهن کي ٿلهي ليکي ٻن وڏين بادشاهتن يا ٻن وڏن راڄن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

(1) **وڻوٽ بادشاهت يا وڻوٽ راڄ** جنهن ۾ هر قسم جو ننڍو توڙي وڏو وڻ، ٻوٽو، گاهہ، ڀاڄي، اويڙ وغيره سڀ شامل آهن ۽

(2) **جانوت بادشاهت يا جانوت راڄ** جنهن ۾ هر قسم جو ننڍو توڙي وڏو جانور، جيت، پکي، مڇي، ڪوڏ وغيره سڀ شامل آهن.

جانوت دنيا کي، ۽ **وڻوٽ دنيا** کي بہ، اڃا وڌيڪ ننڍن ننڍن ٽولن ۾ ورهائجي ۽ درجيبند ڪجي ٿو. اها ورهاست ۽ درجائپ مختلف جانوتن جي وچ ۾، ۽ وڻوٽن جي وچ ۾، ڪجهہ ساڳيائپن، مشابهتن، هڪجهڙاين جي بنياد تي ڪئي وڃي ٿي. درجائڻ جي ڪري اڀياسڻ ۽ سمجهڻ ۾ سهولت ٿئي ٿي.

درجائپ لاءِ هيٺ ڄاڻايل ٽن عملن وسيلي مليل ڄاڻ کي خاص طرح ذهن ۾ رکيو وڃي ٿو:

(1) **لِڱڄاڻ** (لِڱ = جسم جو حصو، عضوو، انگ + ڄاڻ). ’لڱڄاڻ‘ مرتب يوناني لفظ ”ايناتومي“ (Anatomy: ana = مٿاڇ، مٿي، ٻاهرُ، ظاهر + ectom = وڍڻ، واڍِي) جي بدران ڪم آندو ويو آهي. ’لڱڄاڻ‘ اهو علم جيڪو ڪنهن جسم کي وڍي، ڳيا ڳيا ڪري ۽ جاچي حاصل ڪيو ويو هجي.

مختلف قسمن جا جانوٽ جسماني طرح ڪهڙي مشابهت ۽ ڪهڙو فرق رکن ٿا، هڪجهڙاين جي بنياد تي ڪين ڪنهن نہ ڪنهن هڪ ٽولي ۾ شامل ڪيو وڃي ٿو.

(2) **ٻچاڻجاڻ** (ٻچات = پتڪڙو ٻار، ڪچو ٻار، آني يا ڳپيرڻ ۾ سرجندڙ ٻچ + جاڻ). 'ٻچاڻجاڻ' مرتب يوناني لفظ "ايمبريولاجي" (Embryology: embryo = ٻچات، اولاد + logos = جاڻ) جي بدران ڪم آندو ويو آهي. 'ٻچاڻجاڻ' اهو علم جيڪو ڳپيرڻ يا آني اندر سرجندڙ ٻار جي اڀياس وسيلي حاصل ڪيو ويو هجي.

مختلف قسم جا جانوٽ پنهنجي ٻچاٽ مرحلي دوران ڪهڙي قسم جي هڪجهڙائي ۽ فرق رکن ٿا، هڪجهڙاين جي بنياد تي ڪين ڪنهن نہ ڪنهن هڪ ٽولي ۾ شامل ڪيو وڃي ٿو.

(3) **جُهوجِيوُجاڻ** (جُهو = جهونو، قديم، آڳاٽو + جيو = جيوت، حياتي + جاڻ). 'جُهوجيوُجاڻ' مرتب يوناني لفظ "پَلِيئونٽولاجي" (Paleontology: Palais = جهونو، آڳاٽو + ons = هستي، جاندار، جيئرو وجود + Logos = جاڻ) جي بدران ڪم آندو ويو آهي. 'جهوجيوجاڻ' اهو علم جيڪو آڳاٽي جيوت بابت ذرتيءَ جي مختلف پرتن مان ملندڙ پنڊپاهڻ (fossil) تي ويل جاندارن جي اڀياس وسيلي حاصل ڪيو ويو هجي.

جانوٽن جي لڌل پنڊپاهڻ ۾ ڪهڙي قسم جي هڪجهڙائي ۽ ڪهڙو فرق آهي، هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي ڪين ڪنهن نہ ڪنهن هڪ ٽولي ۾ شامل ڪيو وڃي ٿو.

سمورا جانوت مختلف **قبيلن** (Phyla) ۾ ورهايل آهن، هر قبيلو مختلف **پاڙن** (Classes) ۾ ۽ هر پاڙو مختلف **کهولن** (Orders) ۾، هر کهول مختلف **آکهين** (Families) ۾ ۽ هر هڪ آکهه مختلف **ذاتين** (Genuses) ۾ ورهايل آهي. هر ذات جون ٻه ٽي **وِٽکون** (Species) ٿين ٿيون.

درجائپ جو سچو سرشتو، **حقيقت** ۾، بنيادي جسماني جوڙجڪ جي ساڳيائپن تي ٻيتل آهي. مثال طور مڇيون، پکي، ڏيڏر، ريڙهاڪ ۽ ٿڃائتا جانوت ڏار ڏار 'پاڙي' ۾ شامل آهن جو ته هڪ ٻئي کان گهڻو فرق رکن ٿا پر انهن سڀني ۾ ڪرنگهو موجود آهي تنهنڪري انهن لاءِ گڏيل 'قبيلائي' نالو ٿيندو **ڪرنگهيتا** (توڙي جو سڀني جي ڪرنگهن جي شڪل ۾ ڪجهه نه ڪجهه فرق به آهي).

اهي ساڳيائپون (1) ڪوپڙيءَ جي موجودي، (2) ڪرنگهي جي موجودي: اهو ڪرنگهو ٻچات ۾ پُنڏوري (Notochord: noto = پُٺ + chord = ڏاڳو، ڏورِي) سڏجي ٿو، (3) پوري/ڪوڪلي پنارڪ (پنين پاسي واري، dorsal) مرڪزي تنتي سرشتي جي موجودي، (4) گهٽ ۾ گهٽ، ٻچات جمار دوران ڪَليءَ وِٿ (gill-slit) جي موجودي وغيره جي حوالي سان ڏنيون وڃن ٿيون. بنيادي جسماني جوڙجڪ ۾ ساڳيائپ هڪ ناتيداريءَ/مائٽيءَ کي ۽ اها مائٽي ڪنهن ساڳئي "وڏڙي" (ancestor) منجهان نسل کي ظاهر ڪري ٿي.

هر قسم جي جانوت کي هڪ جانوتئاٽي (جانوتجاٽي، جانوتيپاسي، Zoological) نالو ڏنو ويو آهي جيڪو ٻن لفظن تي ٻڌل ٿئي ٿو. انهن مان پهريون لفظ ان **ذات** کي ظاهر ڪري ٿو

جنهن سان جانوت جي مخصوص وٽڪ لاڳاپيل آهي ۽ ٻيو لفظ **وٽڪ** لاءِ مخصوص ڪيل آهي.

مثال طور، سنڌ ۾ عام ليندڙ ڏيڏر کي Rana tigrina (رانا ٽگرينا) سڏجي ٿو، برطانيا ۾ عام ملندڙ ڏيڏر کي Rana tempora (رانا ٽيمپورا) ۽ پاڪستان ۾ ليندڙ اجا ٻه ٻئي قسم جي ڏيڏر کي Rana cyanophlictis (رانا سايَنوفِلِڪٽِس) سڏجي ٿو. نالي جو پهريون حصو **رانا** ’ذات‘ کي ظاهر ڪري ٿو ۽ ٻيو حصو ’وٽڪ‘ کي (ڏيڏر جي مثال ۾ ’ٽگرينا‘، ’ٽيمپورا‘ ۽ ’ساينوفلڪٽس‘ **وٽڪون** آهن).

ذات اڳ ۾ لکي وجي ٿي ۽ انگريزي ۾ ان جو پهريون اکر ”وڏي اي-بي-سي“ ۾ لکيو وجي ٿو پر خصوصي نالو يعني وٽڪ جي نالي جو پهريون اکر ”ننڍي اي-بي-سي“ ۾ لکيو وجي ٿو. ٻئي، عام ۽ خاص نالا اِٽئلڪس (Italics) ۾ يعني ليٽائي، ٻاونجرا ڪري لکيا وڃن ٿا ۽ لڳ ڀڳ سڀ لفظ لاطيني يا يوناني ٻڻ (لفظ جي ٻڻ) تان ورتل آهن. نالي رکڻ جي ان طريقي کي **ٻِنامِي نالرڪٽي** (Binomial nomenclature) سڏيو وڃي ٿو ۽ سويڊني **جياڄاٽڪ** (Swedish Biologist) **ڪارولَس لِينائيَس** (Carolus Linnaeus) اهو طريقو متعارف ڪرايو.

وٽڪ کهڙن فرقن جي ڪري مقرر ڪجي ٿي ان جو هڪ مثال ڏيڏر جي حوالي سان بيان ڪري سگهجي ٿو. **رانا ساينوفلڪٽس** ٻيءَ وٽڪ **رانا ٽگرينا** کان هيٺ ڄاڻايل فرق رکي ٿو:

رانا ساينوفلڪٽس قد ۾ ننڍو، پنيءَ جي کل ڪارن چُٽن سان ناسي يا زيتوني رنگ رکندڙ جنهن تي ننڍڙيون ڳوڙهيون،

آڳريون اپيون گولائون ۽ چهنبدار، پهرين آڱر ٻي کان ڊگهي نہ هوندي اٿس، آڱريون چوٿيءَ تائين گل جهڙي پردي سان پاڻ ۾ ڳنڍيل ۽ چوٿين آڱر ٽينءَ يا پنجينءَ آڱر کان گهٽي ڊگهي نہ هوندي.

انهن ننڍڙن فرقن جي ڪري **ساينوفلڪٽس** هڪ وٿڪ ۽ **ٽگرينا** ٻي وٿڪ مقرر ڪيل آهن.

پر ڏيڏر جا اهي ۽ ڪجهہ ٻيا قسم هڪ **ڳڏيل ذات 'رانا'** ۾ شامل ڪيا وڃن ٿا. اها ڳڏيل ذات هيٺ ڄاڻايل هڪجهڙاين جي ڪري مقرر ڪئي وئي آهي:

سندن زبان ڪاڪڙي واري پاسي ڏانهن آزاد (اڳيان مهارن واري پاسي ڳنڍيل) ۽ ٻہ-شاخي آهي، ڏند رڳو مٿينءَ ڄاڙيءَ ۾ موجود ۽ ڊونگري واري هڏيءَ جي قطي اڻ ٿلهي اٿن.

ڏيڏر جا سمورا قسم هڪ ڳڏيل **آکهہ 'رئنيڊِي'** (Ranadae) ۾ شامل ڪيا وڃن ٿا.

ڏيڏر جهڙو ڏيک ڏيندڙ هڪ ٻيو جانوٽ ٽوڊ (Toad) سڏجي ٿو. سندس کل سنهي ۽ ڦُڙن/وائڙلن ڀري، ڄاڙيون ڏندن کان وانجهيون، پويون جنگهون نسبتاً ننڍيون، ڊونگري جي ڪرنگهي وارو حصو ڪجهہ ٿلهو ۽ زبان يَڪي ڳنڍيل (ٻہ-شاخي نہ) آهي. اهي فرق ايڏا تہ وڏا آهن جو انهن کي نہ رڳو ڌار ذات **بُوفو** (Bufo) پر ڌار آکهہ **بوفونِڊِي** (Bufonidae) ۾ شامل ڪيو وڃي ٿو.

پر سمورا ڏيڏر ۽ سمورا ٽوڊ انهيءَ ڳالهہ ۾ هڪجهڙائي رکن ٿا تہ وڏي ٿيڻ کان پوءِ وٽن پُڇ نہ هوندو آهي، وٽن نسبتاً ننڍو ۽ ويڪرو ڊِڍ هوندو آهي ۽ پويون جنگهون اڳين جنگهن

جي پيٽ ۾ ڏڳهيون اٿن. ان ڪري اهي نِيُوٽ ۽ سَلامندر نالي جانوَرن کان مختلف آهن جن جو پڇ سڄي ڄمار برقرار رهندو آهي ۽ سندن اڳيون ۽ پويون ڄنگهون لڳ ڀڳ برابر هونديون آهن. انهن فرقن جي ڪري ڏيڏرن ۽ ٽوڏن جي آڪهين کي هڪ ڌار ڪهول **'اَنيُورا'** (Anura) ۾ رکيو ۽ نيوٽن ۽ سلامندرن کي وري ٻي ڪهول **'يوروڊيلا'** (Urodela) ۾ شامل ڪيو. اهڙي ئي قسم جي جانوَرن جو ٽيون ڪهول **ايپوڊا** (Apoda، بي-پيرا) آهي جيڪي نانگ-جهڙا ڏيکاربا آهن ۽ وٽن نہ تہ پُڇ هوندو آهي ۽ نہ وري ڄنگهون.

انيورا، يوروڊيلا ۽ ايپوڊا ڪهولن ۾ شامل جانوَت ٽوٽي جو هڪ ٻئي کان ڪيترائي فرق رکن ٿا پر وٽن ڪي هڪجهڙايون بہ آهن — انهن وٽ عام طرح نڊيپڻ ۾ ڪَليون هونديون آهن، پنهنجيءَ واڌ مهل هڪ روپ مٽائيندا آهن (جيئن، سوٽ بدلجي پوپٽ ٿئي ٿو)، انهن جي کل نرم غدودن واري هوندي آهي ۽ سندن آڱرين ۾ ننهن نہ هوندا آهن. انهن ڳالهين جي ڪري اهي 'ريڙهاڪ' سڏجندڙ جانوَرن کان فرق رکن ٿا جو تہ ريڙهاڪ جانوَرن ۾ حياتيءَ جي ڪنهن بہ ڏاڪي تي ڪَليون نہ ٿينديون آهن، اوسر مهل روپ نہ بدلائيندا آهن، آڱرين ۾ ننهن هوندا اٿن وغيره.

ان ڪري مٿي ڄاڻايل ڪهولن جي جانوَرن کي هڪ ڌار **ٻاڙي 'ٻوجيا'** (ٻو = ٻہ + جيا = حياتي. Amphibia: Amphi = ٻہ + Bios = حياتي. 'جليومي') ۾ رکيو ويجي ٿو. جڏهن تہ **'ريڙهاڪ'** ٻاڙي ۾ وري ٻيا جانوَت شامل آهن. اهڙيءَ طرح مڇين وٽ ڳلڦڙا/ڪَليون سڄي ڄمار برقرار رهن ٿيون ۽ انهن وسيلي ساهہ کڻن ٿيون

تنهنڪري سندن ڏار پاڙو **’مڇيون‘** مقرر ڪيو ويو آهي. پکين کي کنڀ آهن، سندن پاڙو **’پکي‘** ۽ وار/ٻَج رکندڙ جانوت جيڪي پنهنجي اولاد کي ٿڃ ڏارائن ٿا انهن جو پاڙو **’ٿڃائتا‘** سڏجي ٿو.

ٿڃائتا، پکي، مڇيون، ٻوجيا، ريڙهاڪ وغيره نالي پاڙن جا جانوت گهڻن ئي فرقن باوجود ڪجهه ڳالهين ۾ هڪجهڙا آهن ـــ ٻچاٽ جمار ۾ کين پُٺڏوري هوندي آهي جيڪا پوءِ مغزي ڏوري، ڪرنگهي ۾ بدلجي وڃي ٿي. سندن رت جو رنگ ڳاڙهو ٿئي ٿو ۽ کين جنگهن (ٻانهن) جا وڌ ۾ وڌ ٻه جوڙا ٿين ٿا وغيره. انهيءَ بنياد تي کين هڪ **اپ-قبيلي ’ڪرنگهيتا‘** ۾ شامل رکيو وڃي ٿو ۽ سندن **قبيلو ’ڏوريئيتا‘** آهي.

جيت، جِٽيا، ڪيڪڙا، جهينگا وغيره ڪرنگهو نه ٿا رکن، انهن جو رت اڇي رنگ وارو آهي، وٽن گهڻن سَنڌن واريون جنگهون آهن وغيره جنهنڪري سندن قبيلي جو نالو **’ڳنڍپاويرا‘** آهي.

ساڳيءَ طرح نرم جسم وارا جانوت جن جي مٿان کوپ چڙهيل ٿئي ٿو جيئن ڪوڏ، ”ڪالو مڇي“ وغيره تن جو قبيلو Molluska (**مولسڪا**)، مختلف ڪِينئن جو قبيلو Annelide (**انيلڊا**)، هائڊرا، پولِپ، جيلي مڇي وغيره جهڙن جانوتن جو قبيلو **’اَندرپوريتا‘** (Coelenterata) آهي. آخر ۾ هڪ جيو-گهرڙي وارا يَڪسيلا (Unicellular) جانوت جيئن ايمِيبا، پئرامِيشيَم وغيره هڪ قبيلي **آڳيجيا** (protozoa)، آڳاهون جيوت رکندڙ ۾ شامل آهن.

اهي سڀ ۽ ڪي ٻيا **قبيلا** گڏجي سڏجي **’جانوت راڄ‘**، **’جانوت بادشاهت‘**، **’جانوت دنيا‘**، Animal Kingdom يا Kingdom Animalia جوڙن ٿا.

سنڌ ۽ هند جي عام ڏيڏر جي وڏڪ **ٽگرينا**، ذات **رانا**، آکهه **رينيڊي**، ڪهول **انيورا**، پاڙو **ٻوجيا**، اپ-قبيلو **ڪرنگهيتا**، قبيلو **ڏورِيئيتا** ۽ راڄ **جانوٺ** آهي.

اهڙيءَ طرح اڄوڪي ماڻهوءَ جي وڏڪ **سُڏيت/ساپِينز**، ذات **ماڻُو**، آکهه **ماڻوت**، ڪهول **اُٽميتا**، پاڙو **ٽٽائتا**، اپ-قبيلو **ڪرنگهيتا**، قبيلو **ڏورِيئيتا** ۽ راڄ **جانوٺ** آهي.

(ڇپيل: سلسليوار ”سائنسي سوچ“ قنبر، اپريل-جون 2012ع)

***

ائٽو (Atom)

مادو اڏيندڙ سِرَ

سڄو مادو 106 ڄاتل سادن جزن جو ٺهيل آهي [هن وقت انهن جو ڄاتل تعداد 118 آهي]. انهن مان هر جزي کي عنصر سڏجي ٿو. هر عنصر ائٽن جو ٺهيل آهي. ائٽو ڪنهن به عنصر جو ممڪن **ننڍي ۾ ننڍيو** ذرو آهي. ائٽو ايترو ته ننڍڙو آهي جو ان کي ڪنهن به سٺي کان سٺي **تيِز ڄاچٽِي** سان ڏسي نه ٿو سگهجي. 4-ارب کان به وڌيڪ ائٽا ”ن“ جي هڪ نقطي ۾ سمائجي سگهن ٿا.

اسان جا سيئي لڳ ڀڳ سڀئي ياڳي ڪاربن، آڪسيجن، هئڊروجن ۽ نائٽروجن نالي ائٽن جا ٺهيل آهن پر توهان انهن مان ڪنهن به عنصر کي ڏسي نه ٿا سگهو. ائٽن جي ڳٽپ ۽ ترتيب ڪيتري ۽ ڪيئن آهي، ان ئي حساب سان نت نوان وڙ ٺهن ٿا.

اٽي جو اندر

ائٽا پاڻ به ٽهائين ننڍڙن ذرڙن جا ٺهيل آهن جن کي واڌٽو، ڪاٽٽو ۽ الاٽو سڏجي ٿو. هڪ زبرو زور واڌٽي ۽ الاٽي کي پاڻ ۾ ڳنڍي رکي ٿو، اهي ٻئي اٽي جي وچ ۾ رهن ٿا ۽ اٽي جي ان وچ جو نالو آهي مِڪُ. ڪاٽٽا جيڪي اڃا به هلڪڙا آهن ان مِڪ جي چوڌاري انتهائي تيزيءَ سان چڪر هڻندا رهن ٿا.

ائٽو، عام طرح ائين پسڻ ۾ ايندو ڄڻڪ اهو مادي جو ڪو ننڍڙو ۽ نوس ذرو هجي، پر اهو، سچ چئجي ته ڄڻڪ خالي پولار

آهي. جيڪڏهن اٽي کي وڏو ڪري هڪ ڏاڍي وڏي ڪمري جيڏو سمجهيو وڃي ته پوءِ ان جي مِک (پِتين، ڇت ۽ فرش جي وچ تي) اکروٽ جيتري به مَس ٿيندي، ان هوندي به اٽي جو گهٽي ڪان گهٽو مايو ان مِک ۾ ئي گڏ ٿيل هوندو آهي، جنهن جي چوڌاري چڪر هڻندڙ ڪاٽڙو (يا ڪاٽڙا) ڪمري جي پِتين، ڇت ۽ فرش جيان هوندو.

هڪ اٽي ۾ هر قسم جي ذرڙي کي ڏار ڏار قسم جي وجدار وهڪ هوندي آهي. واڌڙن تي واڌو (+) وهڪ ۽ ڪاٽڙن تي ڪاٽو (-) وهڪ جڏهن ته الاٽن تي ڪنهن به قسم جي وهڪ نه هوندي آهي. هڪ اڪيلي اٽي ۾ جيترا ڪاٽڙا هوندا اوترا ئي واڌڙا به هوندا، تنهنڪري انهن جي ابتڙ وهڪ واري سگهه هڪ ٻي کي ٻي اثر ڪريو ڇڏي جنهنڪري هڪ اٽو عام طرح اُوهڪ هوندو آهي.

بهرحال، ڪجهه اٽا جڏهن ٻين اٽن سان ملندا آهن تڏهن وٽن هڪ، ٻه، چار ڪاٽڙا وڌي ويندا آهن يا وري گهٽجي. ان ڪري اهي يا ته واڌو وهڪ وارا (جن اٽن جو ڪاٽڙو ٽٽي ويو هجي) يا ڪاٽو وهڪ وارا (جن اٽن ۾ ڪاٽڙو وڌيو هجي) ٿي پوندا آهن. (ڪاٽو يا واڌو) وهڪ رکڻ وارو اٽو **آيال** سڏبو آهي.

اهي خاڪا جن ۾ اٽن کي ظاهر ڪيو ويو هجي، ڏيکارن ٿا ته ڪاٽڙا مِکُ جي چوڌاري ايئن چَڪر هڻن ٿا جيئن سج چوڌاري ان جا گرهه. اهو اٽي بابت سوچڻ جو هڪ مناسب سولو طريقو آهي (سائنسدان ان کي ماڊل سڏيندا آهن) پر سچ اهو آهي ته اٽي بابت اهو خاڪو نيڪ ناهي. ڪاٽڙا (اوزارن وسيلي) ايئن پسبا آهن ڄڻڪ وهڪ جا سِمي-نڪتل ڪڪر هجن ۽ اهڙو ڪو به

طريقو ڪونهي جنهن وسيلي اهو ڄاڻي سگهجي تہ ڪنهن بہ هڪ گهڙيءَ ڪاٿو ڪهڙي هنڌ موجود آهي.

بهرحال، سائنسدان ڄاڻن ٿا تہ اهي اڻن کي تصويرن وسيلي ظاهر نہ ٿا ڪري سگهن. ان جي بدران اڻي کي رڳو ڇڄير ڪَليياس جي ڳڻتيياسي مساواتن وسيلي ظاهر ڪري سگهجي ٿو.

اڻن جا ڏار ڏار نمونا

سمورا اڻا لڳ ڀڳ ساڳي قدبت جا آهن پر هر قسم جي اڻي ۾ ذرڙن جي ڳڻپ هڪ جيتري ناهي هوندي. مثال طور، سڀ کان وڌيڪ هلڪي عنصر هئڊروجن جي مِڪ ۾ رڳو هڪ واڌڻو آهي جڏهن تہ يورينيم جي هڪ اڻي جي مک ۾ واڌڻن جي ڳڻپ 92. ساڳي قسم (عنصر) جي هر اڻي ۾ واڌڻن جي ڳڻپ سدائين هڪ جيتري هوندي آهي ۽ ان کي واڌڻو انگ يا اَڻائي انگ سڏبو آهي.

پر هر قسم (عنصر) جي هڪ اڻي ۾ ڪاٽڻن جي ڳڻپ گهٽ وڌ ٿي سگهي ٿي. ساڳي قسم جي اڻن ۾ جڏهن ڪاٽڻن جي اهڙي گهاٽي واڌي يا ڦيرقار هجي تہ ان کي آئسو سڏجي ٿو. آئسي کي اڻي جي نالي پنيان انگ ڏئي ظاهر ڪبو آهي جيئن يورينيم-235.

ڪجهہ قسم جي اڻن کي ڪاٽڻن ۽ واڌڻن جون ترتيبون ڄٽادار ناهن. وقت سِر انهن جون مِڪون سنهڙا ذرڙا ٻاهر اڇلائينديون، يا ڪڏهن ڪڏهن انهن سنهڙن ذرڙن سان گڏ گاما لهرن جون پڻ، وسڪارو ڪندي پاڻ بدلبيون رهنديون آهن. سائنسدان اهڙن اڻن کي تروورائي ڦڙت سڏيندا آهن. ذرڙا ۽ گاما

لهرون، جيڪي اهي ٻاهر اڇلائن ٿا، انهن کي مِڪوَر ٽرورائيپ چئبو آهي.

مڪور ٽرورائيپ ۾ شڪتي (ڳجهي سگهہ) هوندي آهي جيڪا، حقيقت ۾، مک اندر لڪل رهندي آهي. هڪ اٽو ڪا گهٽي شڪتي نہ ٿو اڇلائي پر اربين اٽا پسرائيندڙ ذاتن کي ڪوسو ڪري سگهن ٿا. ذرتيءَ اندر گهٽو ٿاءُ اتي موجود ڇپُن ۾ ٽرورائي ڦڙتي جي ڪري هوندو آهي.

هڪ **مڪور ردٽي** ۾، يورينيم-235 جي مک اندر لڪل شڪتيءَ جو پاندو ’ڪولڻ‘ لاءِ الاٽا ڪم آٽبا آهن. اندر ئي اندر ڪم هيئن ٿيندو آهي تہ هڪ الاٽو يورينيم-235 جي مک کي ڇُٽيندو آهي ۽ ان کي پيچي رڪندو آهي. جيئن ئي مِک ٽتندي تہ ان مان وڏيڪ الاٽا (۽ ڪجهہ گاما ٽرورائيپ) ڦٽي نڪرندا. اهي الاٽا ٻين يورينيم-235 اٽن جي مِکن کي ٽوڙي سگهن ٿا ۽ اهي وري اجا بہ ٻين.... اهڙيءَ طرح رد-عملن جي ڪَڙيءَ تي ڪڙي (زنجير) نهي پوي ٿي.

پيچ ڏاهہ جي اهڙي اندرين ڪم کي پاچ سڌجي ٿو. اها مِڪور (نيوڪليئر) پاور اسٽيشن ۾، هڪ محتاط قابو ۾ رکيلُ زنجيردار رد-عمل ٿاءُ (گرميءَ، ڪوساڻ) جي لاڳيتي پهچ (سپلاءِ) ڏيندو رهي ٿو. مِڪور هٿيارن ۾، بي قابو زنجيردار رد عمل ٿڏي تي ئي شڪتيءَ جو وسڪارو مهيا ڪري ٿو. پاچ مهل هر پَڳل مک ٻن نون اٽن جي مک ٿيو پوي.

سائنسدانَ اٽي اندر ذرڙن جي اپياس لاءِ ڏاپا وڏا **تيزٽا** ڪم آٽيندا آهن. اهي تيزٽا گهٽي قدر ڪيترائي ڪلوميٽر ڏگهيون گولائون سرنگهون هوندا آهن جن ۾ ڇقمقي ويڙها سنهڙن ذرڙن

(جيئن مثال طور چڳن) جي رفتار اجا بہ تيز ڪري ڇڏيندا آهن ۽ انهن کي اجا بہ ننڍڙن ذرڙن يا اڻن ۾ بدلائي رکندا آهن.

انهن ٽڪرائن جي نتيجي ۾ وَسندڙ ذرڙا ڏسي تہ ڪو نہ ٿا سگهجن پر اهي پنهنجا پيرا (ليڪا، سنڌا) ڇڏي ويندا آهن بلڪل ايئن جيئن اوچو اڏامندڙ هوائي جهاز پنهنجي پٺيان دونهي جو ڇڊو ٿيندڙ پٽو ڇڏي ويندو آهي. اهي پيرا سائنسدانن کي اڻن ۽ انهن جي ذرڙن بابت ڏس (نشان) ڏئي ويندا آهن. ان ئي قسم جا تجربا سائنسدانن کي اهو سوچرائن ٿا تہ الاٽا ۽ واڌٽا پاڻ اجا بہ ٽيج ذرڙن جا نهيل آهن جن کي ڦئارَ سڏجي ٿو.

اڻي جو تصور نئون ڪونهي. جهونن يونانين مادي جي ننڍي کان ننڍي ذرڙي بابت پنهنجو خيال ظاهر ڪندي لفظ ”ايٽم“ ايجاد ڪيو جنهن کي سنڌي ۾ اڻو چئجي ٿو. ايٽم جي معنیٰ آهي ”اڻٽٽندڙ“، جنهن کي وڌيڪ ورهائي نہ سگهجي. پر ارڙهين ۽ اڻويهين صديءَ ۾ فزڪس ۽ ڪيمسٽري جي تجربن جون پرکون ڪندي اڻي بابت مختلف نظريا ڏنا. هنن مادي جي جن ذرن کي ننڍي ۾ ننڍو ۽ اڻٽٽ سمجهي ايٽم (اڻي) جو نالو ڏنو اهو حقيقت ۾ اڻٽٽ (نہ ورهائجي سگهندڙ، ايٽم) ڪو نہ هو پر اڄ ڪلهہ ان کي ئي ايٽم بہ سڏيو وڃي ٿو تہ ٽٽندڙ بہ سمجهيو وڃي ٿو. اڻٽٽ ذرڙي، ايٽم بابت يونانين جي تصورَ، جيڪو دمقراطيس ڏنو، ۽ جديد سائنس جي ايٽم بابت تصور ۾ فرق آهي. ايٽم بابت جديد تصور جو باني ڊنمارڪ جو سائنسدان نيلس بوهر آهي. هي اهو پهريون ماڻهو هو جنهن چيو تہ اڻي ۾ ننڍڙي مِڪ آهي جنهن جي چوڌاري ڪاٽٽو چڪر هڻندو رهي ٿو.

لفظن-مالا:

اڻو (ايٽم) Atom

عنصر (ايليمينٽ) Element

تڇ جاچڻي (مائڪروسڪوپ) Microscope

واڌڻو (پروٽان) Proton

ڪاٽڻو (اليڪٽران) Electron

الاڻو (نيوٽران) Neutron

پولار (اسپيس) Space

مايو (ماس) Mass

ذرڙو (پارٽيڪل) Particle

وِڄ (بجلي، اليڪٽرڪ) Electric

وڄدار (اليڪٽريڪل) Electrical

وَهڪ (چارج) Charge

اَوَهَڪُ (انچارجڊ) Uncharged

آيالُ (آيَن، آئن) Ion

ڇڳو، ڇڳير (ڪئانٽم) Quantum, Quanta

ڪَليياس (مڪينڪس) Mechanics

ڳڻتيياس (مئٿميٽڪس) Mathematics

مساوات (ايڪئيشن) Equation

واڌڻو انگ يا اڻائي انگ (ايٽمي نمبر) Atomic Number

آئسو (آئسوٽوپ) Isotope

ترورائي ڦڙت (ريڊيوايڪٽو) Radio active

مِڪ (نِيوڪلِيَس) Nucleus

مِڪوَر (نيوڪليئر) Nuclear

ترورائپ (ترورائي ڦڙتي) Radio activity

پسرائيندڙ (ڪنڊڪٽر) Conductor

رڌڻو (رِي-ايڪٽر) Reactor

ڀاڃ (فِشن) Fission

تيزڻو (ايڪسيلريٽر) Accelerator

ڦئار (ڪئارڪ) Quark

(ڇپيل: سلسليوار ”سائنسي سوچ“ ڦنبر، جنوري-مارچ 2011ع)

***

سائنس ۽ ”سائنسي سوچ“[10]

”سائنس“ لفظ ٻڌڻ سان عام ماڻهو ئي نه، پر ڪيترائي خاص ماڻهو به اهو سوچڻ لڳن ٿا ته هيءَ ڪا اهڙي شَي آهي جنهن سان سندن ڪو به واسطو نه هجي، رڳو هنري ڳالهيون، شيون يا مشينون ئي سائنس هجن ۽ اهو رڳو سائنسدانن جو ڪم هجي. سائنس جڻڪ ڪا اسان ڪان پراهين ۽ خصوصي بَلا هجي جنهن کي ماري مڃائڻ منهنجو، سڀ جو ڪم ناهي.

”سائنس“ جي عام ۽ سنئين سڌي معنىٰ آهي ”ڄاڻ“، پر جيئن ته هوري هوري هن لفظ کي اهڙي ڄاڻ لاءِ مخصوص ڪيو ويو جيڪا کوج، تپاس، پرک، پروڙ ۽ پُرجهه تي ٻڌل هجي، تنهنڪري ”سائنس“ کي اڄ ”سڄاڻ“ چئي ٿا سگهون.

سائنس، سڄاڻ ڇا بابت؟

هر شَي، هر لقاءُ، هر عمل ـــــ سڀ ڪجهه بابت، جڳ جَهان بابت ۽ جيڪو ڪجهه ان ۾ موجود آهي، جيئن موجود آهي، جيئن موجود هو ۽ جيئن هوندو، ان سڀ ڪجهه بابت ڇنڊڇاڻ ۽ نيڪ ڄاڻ ئي ”سائنس“ آهي.

10. نوٽ: هيءَ تحرير ”**ايڊيٽوريل**“ عنوان هيٺ ”سائنسي سوچ“ جي پهرينءَ ڪڙيءَ ۾، سيپٽمبر 1990ع ۾، ڇپي هئي. ايڊيٽوريل تي جيئن ته ليکڪ جو نالو ناهي ڏنو ويندو تنهنڪري ان وقت متس ڪنهن جو به نالو نه ڇپيو ويو. پر اسان ڄاڻون ٿا ته اها تحرير اسان جي رهنما ڊاڪٽر محبت ٻرڙي لکي هئي، ان ڪري هاڻ اهو ايڊيٽوريل ڊاڪٽر صاحب جي نالي سان ڇپرو ڪيون پيا. جيڪو اڄ به اسان جي اهڙيءَ ريت ئي رهنمائي ڪري رهيو آهي، جيئن تنهن وقت ڪئي هئائين. - مرتب

مادو، جيڪو سڄي قدرت ۽ ڪائنات جو اصلي جوهر آهي، جياپي، ساهوارن، ماڻهوءَ، ماڻهوءَ راڄ ۽ ماڻهوءَ ذهن بابت سڀ طرفي ڄاڻ سائنس جا موضوع آهن. ڪا بہ شَي سائنسي اپياس کان ٻاهر ڪانهي.

مختلف قسمن جي هزارين بزرگن، ڪانيءَ ڪرامت جي صاحبن، اوليائن ۽ مهاتمن سان مختلف هزارين قسمن جون وڏيون ڳالهيون منسوب آهن، پر اهي مجموعي طرح ماڻهوءَ ذات جي سُک سانت لاءِ ايترو ڪجھ نہ ڪري سگھيا جيترو سائنس جي ڪجھ ايجادن ڪيو آهي.

لٽي ڪپڙي کان سُئيءَ ڌاڳي تائين، فضا ۽ پولار ۾ اڏام کان وٺي سمنڊ جي گهراين ۾ تار تائين، ڏکڻ کان اتر قطب تائين، ڌرتيءَ جي هر پاسي، جابلو اونهاين کان ڏُٻڻ ترن تائين، آتش فشان (ٻرندڙ جبلن) کان جهرڻن جي جهونجهار تائين، فلڪ چهندڙ جاين کان پاڻيءَ اندر سرنگن تائين، ڪروڙين ٻي ساهہ جِنسن کان اربين ساهوارين جنسن تائين، سنسار کان سُونهن تائين، اَڻي (ايٽم) کان اُپ تائين، تاريخ، سماج، ذهن، سرگرمي، چرپر، واڌ ويجهہ، ڦير گهير، اڳ پوءِ، هيٺ مٿي، گهٽي ڪجھ کي سائنس پنهنجي پيهي ويندڙ نظرن سان جاچي، انهن جي اصولن، قاعدن ۽ عملن کي بيان ڪري چُڪي آهي.

اڄ اسين اوچي جبل جي برفيلي چوٽيءَ تي، سامونڊي پاڻيءَ جي گهراين ۾، بريٽ بيابانن ۾، پولار جي پراهن پنڌن تي اهڙا گهر ناهي سگهون ٿا جو ٿڌ، ٻُٽ، ڪوساڻ ۽ پَور جو پَرو ئي نہ پوي.

سائنس ماڻهوءَ ۽ سمورن ساهوارن جي اٿاوينيءَ، رهڻي ڪرڻيءَ، ڏيتي ليتيءَ، مٽي مائٽيءَ، چوڻ آکڻ ۽ لڳ لاڳاپي کي به پنهنجي جاچ هيٺ آڻي، انهن جي اصولن ۽ قاعدن کي چٽو ڪيو آهي. ڪو به واپاري، استاد، شاگرد، هاري، مزدور، وڪيل، ڊاڪٽر، انجنيئر ۽ هنرمند وغيره ڙُڪو، جهيڙاڪر، واهيات ۽ ٻين کان اڪيلو رهي پنهنجي ڏنڌي کي سوڀ سان هلائي نه ٿو سگهي. ماءُ پيءُ جو اولادِ ۽ اولاد جو ماءُ پيءُ ڏانهن روَيو ڪيئن هئڻ گهرجي، ڏنل وائنل توڙي اڻ ڏنل ماڻهن جي وچ ۾ به ناتا آهن، ڪيئن، ڪهڙا؟ ڪاڏو پيتو ڪهڙو، ڪيئن ۽ چو هئڻ گهرجي؟ لڪين بيمارين جو لڪين قسم علاج وغيره.

اڄ جيڪڏهن سائنس کي ماڻهوءَ جي حياتيءَ مان ڪڍي ڇڏيو وڃي ته جيڪر هو ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ جيئرو رهي نه سگهي.

هي دَور سائنس جو دَور آهي. ڪنهن به ماڻهوءَ، راڄ، قوم يا طبقي جي آئندي جو دارومدار سائنسي ترقيءَ ۽ هنرمنديءَ تي آهي. جتي وهمن، وسوِسن، انڌن عقيدن ۽ غلط ريتن رسمن جو واسو آهي، اتي ته ”سائنس“ جي اڻٽر گهرج آهي ۽ نيڪ ان ڪري خاص طرح اسان جي سنڌ ۽ سنڌ-واسين کي اشد ضرورت آهي. اسين قومي طرح ۽ طبقاتي طرح غلام آهيون، پوئتي پيل ۽ جهالت جي زنجيرن ۾ جڪڙيل آهيون. اسان کي آزاديءَ، ترقيءَ ۽ علم جِي، پنهنجي ساهه کان به وڌيڪ ضروري گهرج آهي.

مختلف ماڻهو ڪنهن به هڪ شَي بابت مختلف سوچون رکن ٿا. مثال طور سج ــــ ڪي ماڻهو سج کي خدا يا ديوِتا سمجهندا هئا. ته ڪي ان کي پتڪڙو ٿالهه جيترو روشن گولو، ڪن چيو پئي ته بحر ظلمات (اونداهين جو سمند) ۾ رات جو ٽبي هڻي

صبح جو اجرو تي ايري تو ۽ شام جو سگهه وجائي، ساڻو تي، وري بحر ظلمات ۾ گم ٿي وڃي ٿو. وري ڪن چيو پئي ته ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦري پيو. ڪن سج گرهڻ کي سج کان به وڏن ديوتائن جو ڪارنامو پئي سمجهيو، ته ڪن بدشگون. مطلب ته جيترا وات، اوتريون ڳالهيون.

پر سچ حقيقت ۾ آهي ڇا؟ اهو اوهين هن شماري ۾ ڏنل مضمون مان ڪجهه قدر سمجهي سگهندا. [نوٽ: اهو ليک ايندڙ شماري ۾ نئينءَ ڄاڻ سُوڌو ڇپبو. -ايڊيٽر] ”سائنس“ اسان کي صحيح ۽ سچي سوچ ڏئي ٿي ۽ پنهنجي ڏيهه واسين، سنڌي ماڻهن کي صحيح ۽ سچي سمجهه ڏيڻ اسان جو مقصد آهي.

اهي ارادا ڪري، اسان ”سائنسي سوچ“ نالي سلسليوار پبليڪيشن ڪيڻ جو سندرو ٻڌو آهي. اسان جي ڪوشش رهندي ته پڙهندڙن تائين گهٽِ ۾ گهٽ قسمن جي سائنسي سوچ پهچايون. اسان جي نيت نيڪ آهي ۽ ارادا مضبوط، تنهنڪري ئي ڏاڍن ڪُٺل وسيلن باوجود هيءَ ”سائنسي سوچ“ جي پهرين سُوکڙي اوهان جي هٿن تائين پهچائي سگهيا آهيون. اميد ته آئنده به پهچائيندا رهنداسون.

اسان کي اوهان جي سرپرستيءَ ۽ سوچ، لکڻين ۽ راين جي اڻتر گهرج آهي. جيڪڏهن اسين سڀ (جيڪي پنهنجيءَ ذات ۾ ڏِيا آهر ڪجهه نه ڪجهه ڪري سگهون ٿا) گڏجي جتن ڪنداسين ته سائنسي سوچ ۽ عمل جي اڻاٺ کي چڱيءَ حد تائين ختم ڪري سگهنداسين.

ساٿ سلامت

وهمَ وِسار[11]

سنڌي، انگريزي توڙي اردوءَ ۾ ڇپجندڙ لڳ ڀڳ هر اخبار ۽ رسالو، ٻيو نہ تہ بہ هر هفتي، مختلف عنوانن جي سري هيٺ اهڙو مواد ڇاپيندو رهي ٿو جيڪو وهمن جي پچار ڪندڙ هوندو آهي.

وهم هڪ اهڙو پروسو آهي جنهن جو بنياد ڪوڙ، جهالت، بي حقيقيءَ ۽ اند تي بيٺل ٿئي ٿو. اهو ماڻهوءَ کي سَونسائي ۽ ڪٽر ناهي ٿو. ڪٽر جن اکين ۾، سي پرين ڪيئن پسي سگهنديون، ۽ جي اهو ڪٽرپڻو اندر ۾ هجي، ذهن ۾ هجي تہ پوءِ....؟

وهمين جو اهو ڪٽرپڻو ئي آهي جيڪو ڪائنئن اهڙيون فتوائون بہ جاري ڪرائي ٿو جيڪي هر ان ماڻهوءَ کي واجب القتل قرار ڏيو ڇڏن جيڪو وهمن کي نہ ٿو مڃي ۽ انهن خلاف سائنسي، عقلي، علمي، منطقي ۽ اصولي دليل آڻي ٿو.

دليل ڀرين نشاني آهي سائنس، حق، سچ ۽ روشن دماغيءَ جي، ۽ اهو دليل ئي آهي جنهن هزارين-روپي مخالفتن باوجود جهالت وسيلي ڏُنڌايل، دٻايل ۽ ڏڪاريل سچائيءَ کي نڪاري

11. ”سائنسي سوچ“ پبليڪيشن ڦنبر لاءِ لکيل تحرير، جيڪا پبليڪيشن جي نہ ڇپجڻ سبب، اڻ ڇپيل رهي. -مرتب

نروار ڪيو ۽ ان کي اها مڃتا ڏياري جو اج سائنسي حقيقتن کان منهن موڙڻ ممڪن نه رهيو آهي.

جڏهن سچ انهيءَ اوج کي رسيو تڏهن جهالت، جيڪا اڳ پاڻ تي انڌي ايمان آڻڻ جي دعوت ڏيندي هئي، ويس مٽائي "دليل بازي" ڪرڻ لڳي ۽ پنهنجن وهمن کي "سائنسي" سڏي پيش ڪرڻ شروع ڪيو.

هن وقت بازار ۾ ڪيترائي اهڙا ڪتاب مليو وڃن جيڪي "سائنس" ۽ "دليل" جي بنياد تي جاهل عقيدن، ويساهن، وهمن، ڀرمن ۽ پروسن کي سچو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي نظر اچن ٿا.

جاهل وهمن کي سچو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندڙ "سائنسي دليلن" کي جڏهن پڙهجي ٿو تڏهن هڪ عام جڏو يا جاهل دماغ ته متاثر ٿئي ئي ٿئي ٿو پر ڪيترن ئي اکرن ۾ ته چڱو ڀلو پڙهيل ماڻهو به اڙجيو وڃي.

جڏهن به اهڙو موضوع مطالعي هيٺ آيو جنهن ۾ جاهل وهمن کي "سائنسي بنيادن" تي ٻيهاري "منطقي" انداز ۾ "حق حقيقت" سڏي پيش ڪيو ويو تڏهن اهڙي جاهلانا جتن تي اندر ته جيڪو ڪڙهيو سو ڪڙهيو پر لطيف سائينءَ جي هيءَ سٽ به هرندي رهي آهي ته

سورهيه مرين سوپ کي، ته دل جا وهم وسار.

اهي ماڻهو جيڪي سوپ ماڻڻ لاءِ انتهائي حد تائين جتن ڪرڻ جي سڌ رکن ٿا، جيڪي غلاميءَ جي هر روپ کان هر حالت ۾ آجپو چاهن ٿا، جيڪي سوپ کان سواءِ جيئڻ ئي نه ٿا گهرن، تن لاءِ لطيف سائين جي پهرين صلاح/پهريون حڪم هي آهي ته

دل جا، اندر جي اونهائين ۾ ڏيرو دمائي وينل سمورا وهم وساري ميٺي ڇڏيو.

لطيف سائين دل جي هر مهم کي ختم ڪري ڇڏڻ جو زور ڀري ٿو ۽ وهم وساري ڇڏڻ کي سوڀ لاءِ هڪ ۽ پهريون شرط مقرر ڪري ٿو.

سپ-روپي، سڀ پاسائين ۽ سڀ رنگي ڳالهه ڪرڻ پڻ لطيف سائينءَ جي هڪ عالمانا، ڏاهپ ڀري خوبي آهي. لطيف سائينءَ جي لڳ ڀڳ هر ڪوِتا ۾ سيارپ (عموميت، جنرلٽي) ملي ٿي. سيار (جنرل، عام، هر هنڌ موجود ملندڙ، سڀ وارِي) خصوصيت جي ڪري ئي هر ڏيهه، هر ڌرم، هر فرقي توڙي هر طبقي جو ماڻهو لطيف سائينءَ کي پڙهڻ ۽ پرجهڻ پسند ڪري ٿو. لطيف سائينءَ جي اها به هڪ وڏي خوبي آهي جو هو هر لفظ کي نکي نوڪي پنهنجيءَ پوريءَ معنىٰ ۽ مفهوم جي حالت ۾ ڪم آڻي ٿو ۽ ان ڪري ئي لطيف سائينءَ جي هر سوچ ۾ هر لفظ پنهنجي پوري عزت برقرار رکندي اپري اڇي ٿو. ذڪر هيٺ بيت ۾ لفظ وهم به پنهنجي سيار ۽ حقيقي معنىٰ ۾ سمجهڻ گهرجي.

اهي ڪهڙيون ڪرتون، ڳالهيون ۽ سوچون هيون جن کي لطيف سائين پنهنجي سِر تي (همعصر، ڪنٽيمپورري) دَور ۾ وهم پئي سمجهيو ۽ اڄ وهم ڪهڙا آهن ۽ منجهن ڪو فرق ۽ گهاٽي وڌي آهي يا نه، منهنجو ان سان في الوقت واسطو ناهي. منهنجو واسطو ان ڳالهه سان آهي ته وهم اڳي به هئا ۽ هاڻي به آهن ۽ انهن وهمن کي وسارڻ جي ئي تلقين ڪئي آهي منهنجي پٽ ڌڻيءَ.

۽ اهي وهم ميسارڻ لاءِ آءٌ هن موضوع تي لکڻ گهران ٿو، چو ته اسان جي قومي، ڏيهي، سياسي، معاشي، اخلاقي، ثقافتي، لساني، علمي وغيره غلامين ۾ انهن جو وڏو ڪردار آهي ۽ آءٌ هر غلاميءَ خلاف جنگ ڪري ان ڪان آجپو ماڻڻ پنهنجو پهريون فرض ٿو سمجهان.

پڙهاڪ ماڻهو جيڪڏهن پاڻ وٽ ڪو به وهم موجود پائين ۽ ان جي چنڊڇاڻ چاهين ٿا مهرباني ڪري رسالي[12] ڏانهن خط لکي ظاهر ڪن، انتهائي ڪوشش ڪئي ويندي ته انهن کي سائنسي ۽ حقيقي بنيادن تي رد ڪيو وڃي.

***

12. ”سائنسي سوچ“ ڏانهن اشارو. -مرتب.

سائنس جو موضوع[13]

سائنس جو موضوع ايڏو ته وسيع ۽ گهڻ طرفو آهي جو ان کي سموهي گڏ ڪري ڪنهن هڪ تقرير ۾ بيان ڪري سگهڻ ممڪن نه آهي. مان پنهنجيءَ ڳالهه ٻول ۾ ان جي ڪجهه پاسن تي ئي روشني وجهي سگهڻ جي ڪوشش ڪندم.

سائنس اسان کي جيڪو ڪجهه مهيا ڪري ڏنو آهي، ان جو ڪجهه ڪاتو رکو انهيءَ هڪ ڳالهه مان ڪري سگهجي ٿو ته دنيا ۾ وڏا وڏا نالي وارا ۽ هاڪارا حاڪم ٿي گذريا آهن، انهن جون سلطنتون ايڏيون ته وسيع هيون جو مٿانئن سج ئي نه لهندو هو! ڪي حاڪم ترڪيءَ کان سلون تائين، ته ڪي حاڪم يونان کان چين تائين ماڻهن مٿان راڄ ڪندا هئا. وٽن خزانا ايترا ته ججها هئا جو ڪي ته خوش ٿي هيرن، موتين ۽ ٻين جواهرن جا انعام اڪرام ڏيندا هئا ۽ ڪن جي خزاني ۾ ايڏو سونُ هو جو هاٿي ٻه نه ڪڍي سگهندا هئا. اڪبر بادشاهه جو ئي مثال وٺو. چا ته عيش عشرتون ۽ محل ماڙيون ۽ چا ته دٻدٻو وٽس موجود هو، پر توهان رکو ايترو تصور ڪيو ته ان جي حاڪميت ۽ خزاني ۾ رکو ايتري طاقت ٻه نه هئي جو پاڻ ڪنهن ٻِ ڦيٿي سائيڪل تي چڙهي گهمي سگهڻ جو مزو وٺي سگهي! ڪارُن ۽ جهازن جي ڳالهه ته

---

13. نوٽ: هيءُ ليک هڪ تقرير تي مشتمل آهي، جيڪا ڪنهن شاگرديائيءَ لاءِ لکي وئي هئي. تقرير رف ۽ اڻ پوري حالت ۾ ملي آهي. -مرتب

ڪيان ڪو نہ تي، رڳو سائيڪل، جنهن جي سواريءَ جو مزو هزارين ڀار ڍهاڙي ونن تا.

موٽر سائيڪل جو تہ مزو ئي ٻيو آهي. ايئن ٿِي ڊوڙي جو گهوڙا ان جي دز کي بہ پُڄي نہ سگهندا.

ڪار ۽ ريل گاڏي تہ وري اجا بہ اُور شيءِ آهن. سُڪي ڌرتيءَ تي ترڪندي ايئن پيون ترن جو ماڻهو ڪلاڪن ۾ ڪٿان ڪان ڪٿي وڃيو پهچي.

اسان جيڪڏهن هوائي جهاز کي ڏسون تہ آسمان تي پهچيو وڃون. اڳوڻا ماڻهو اڏند ڪٽولن جو رڳو تصور ئي ڪري سگهندا هئا. اڄ اسين سچ پچ تہ آزاد هوائن ۾ جهڙوڪر اڏامندا پيا وڃون ۽ رفتار وري اهڙي جو ڪو پڪي بہ پنهنجي تصور ۾ نہ آڻي سگهي.

ويجهڙ ماضيءَ جي ئي ڳالهہ آهي جو اسان جا اڪين ڏنا ڪي ئي وڏڙا حج تي اُسهندا هئا تہ سالن لاءِ هڪ ٻئي کان موڪلائي نڪرندا هئا، پر اڄ اوهين نيرن ڪري گهران نڪرو تہ ڪعبة الله ۾ نماز پڙهي منجهند جي ماني گهر اچي ڪائي سگهو ٿا. ڪعبة الله ۽ قنبر چڻ تہ ڪنهن شهر جا بہ پاڙا تي پيا آهن ۽ انهيءَ ڪمال تي اسان کي سائنس ئي رسايو آهي.

توهين ڄاڻو ٿا تہ ماڻهوءَ جو آواز رڳو سڏ پنڌ تائين ئي پهچي سگهي ٿو ۽ ايترو پري بيٺل ماڻهو بہ پوريءَ طرح سمجهي نہ سگهندو. اوهان جو آواز هاڻي ميگافون يا لائوڊ اسپيڪر وسيلي ميلن تائين چٽو ٻُڌي ۽ سمجهي سگهجي ٿو. اوهان جيڪڏهن ريڊيو جو تصور ڪيو، هڪدم پروڙي وٺندؤ تہ 200 ميل پري حيدرآباد، 300 ميل پري ڪراچيءَ، 6 هزار ميل پري

بِي بِي سِيءَ ۽ 12 هزار ميل پري واشنگٽن ريڊيو تان نشر ٿيندڙ خبرون ۽ احوال اوهان تائين هڪ سيڪنڊ ۾ پهچيو وڃن.

سائنس رڳو ايترو نہ ڪيو آهي. اهي تہ اڄوڪي زماني جون بلڪل عام ۽ معمولي ڳالهيون آهن. آواز سان گڏ ڳالهائيندڙ جي تصوير يا ايئن چئجي تہ ان جي هر چرپر هڪ سيڪنڊ اندر اوهان تائين پهچي وڃي ٿي. ٽيليويزن تي اوهان جيڪا شيءِ جيئن آهي ۽ جتي آهي، پلي اوهان کان 30 لک ميل پري چنڊ تي پهچندڙ اپولو هجي يا چار ڪروڙ ميل پري مريخ تي لهندڙ وائيڪنگ-ٿو، توهان ان جي هر چرپر ۽ ان وسيلي ٿيندڙ هر مشاهدو پنهنجي گهر جي ٽِي وِي تي ڏسي سگهو ٿا.

ماڻهوءَ سائنس وسيلي سوَن، هزارن، لکن ۽ ڪروڙن ميلن جي مفاصلن کي سڏ پنڌ تي بہ نہ، اسان جي گهر جي ڪمري ۾ آڻي بيهاريو آهي.

ڌرتيءَ جو خط استوائي گهيرو لڳ ڀڳ 24 هزار ميل آهي. ملڪن جي وچ ۾ سمنڊ بہ موجود آهن. توهان ڪٿي بہ هجو، ڊائل تي آڱر گهمايو يا چند بٽڻن کي دٻايو، جنهن گهر ۾ ٽيليفون موجود هوندي ۽ ان سان اوهان ڳالهائڻ چاهيندؤ تہ سيڪنڊن ۾ ايڏن وڏن مفاصلن کي ڇڏ تہ اوهين پنهنجيءَ ڪرسيءَ، ڪوچ، ٽيبل يا کٽ تائين آڻي بيهاريو ٿا ۽ جنهن سان ڳالهايو ٿا اهو اوهان کي رڳو نظر نہ ٿو اچي باقي ان جا ٽهڪ يا سڏڪا تہ ايئن ٻڌبا جيئن اهو اتي ئي ويٺل هجي.

سائنس انهيءَ ڳالهہ جو بہ حل ڳولي ڪڍيو. ٽيليويزن کي ٽيليفون سان ملائي وڊيوفون ٺاهي اوهان کي تيار ڪري ڏني. وڊيوفون ٽوٽي جو اسان جي شهر ۾ نہ پهتي آهي پر ڪيترن ئي

شهرن ۽ ملڪن ۾ عام موجود آهي. ٻنڊ ڊٻايو تہ توهان جو گهربل ماڻهو توهان جي اکين اڳيان ٽيليفون جي ٽي وي جهڙي پردي تي موجود هوندو. توهان ان سان بلڪل ايئن حال احوال ۽ ڳالهيون ٻوليون ڪري سگهو ٿا ڄڻڪ هو اوهان جي پرسان موجود هجي ۽ اوهان هن جي پرسان. هڪ ٻئي کي ڏسندي، ڳالهائيندي، ٻڌندي توهان ڪٿي بہ ايئن محسوس نہ ڪندؤ تہ هُو ڪو اوهان کان پري هجي يا اوهان هن کان پري هجو، توڙي جو عملي طرح اوهان ٻنهي جي وچ ۾ هزارين ميلن جو مفاصلو هجي.

فوٽواسٽيٽ مشين اوهان جي اکين سامهون روشنيءَ جي چمڪ سان ڪنهن بہ دستاويز، ڪاغذ يا ڪتاب جي ٻي ڪاپي تيار ڪري ڏيندي، پر اوهان جيڪڏهن ان جي جديد ۽ وڌيڪ ڪارائتي ڏيءُ يعني فيڪس مشين کي پنهنجي وڊيوفون جي ويجهو آڻي رکو تہ...

هتي توهان کي هڪڙي ڳالهہ ٻڌايان.

توهان ڏٺو هوندو تہ ملڪن جي وچ ۾ جڏهن ڪي بہ ناهہ يا معاهدا ٿيندا آهن، مثال طور تازو ئي پاڪستان جي وزير اعظم جڏهن جپان جي دوري تي وئي تہ ان سان سٺ ستر ماڻهو گڏ هئا، بہ ٽي هوائي جهاز ماڻهن سان ڀرجي ويا جپان پهتا ۽ اتي ڪن ناهن تي صحيحون ٿيون.

پر وڊيوفون ۽ فيڪس جي ميلاپ وسيلي اهو ٿي سگهندو جو جپان جو وزير اعظم پنهنجي ملڪ ۾ پنهنجي آفيس ۾ وينو هجي ۽ پاڪستان جو وزير اعظم پنهنجي ملڪ ۾ پنهنجي آفيس ۾ وينو هجي، ٻئي هڪ ٻئي کي ڏسندي، ٻڌندي،

ڳالهائيندي ڪنهن ناهه تي پهچي وڃن، لکيل ناهه جي پني تي صحيح ڪري فيڪس ۾ وجهو، ان گهڙيءَ ان پني جو نقل ٻئي وزير اعظم تائين پهچي ويندو ۽ اهو ان تي صحيح وجهي سگهندو، وري فيڪس ڪيو ته ٻنهي وٽ ناهه جا ڪاغذ تيار.

اڄ، ڪراچيءَ هلو ۽ فون تي ڪنهن دوست عزيز کي چئو ته نيويارڪ جي وڏي لئبريريءَ ۾ موجود ڪنهن خاص قسم جي ناياب ڪتاب جو نسخو توهان کي پهچائي. هو ان جو هر هڪ پنو فيڪس ڪندو ويندو ۽ چند منٽن ۾ اهو ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ هوندو.

فارمي ڪڪڙيون اوهان ضرور ڏٺيون هونديون. ڇا توهان کي اها خبر ناهي ته سائنس کي عمل ۾ آڻيندي اهي جنسون هٽرادو نموني تيار ڪيون ويون آهن؟ فارمي ڪڪڙيون نه هجن ته جيڪر ڪروڙين ماڻهو بيدن ۽ ڪڪڙين جي گوشت کان محروم رهجي وڃن. هٽرادو جوڙيل مڇيءَ جي جنسن بابت ڇا توهان نه ٻڌو آهي؟ اهي ڏهاڙي هزارين مڻ گوشت مهيا ڪن ٿيون. ڊگهين ۽ مينهن جون هڪڙيون اهي جنسون نهيون آهن جن جو ڪم گهڻو گوشت ڏيڻ آهي ۽ ٻيون جنسون وري اهي نهيون آهن جن جو بنيادي ڪم ججهو کير ڏيڻ آهي.

اهو هٽرادو جنسون جوڙڻ جو عمل ئي آهي جنهنڪري طبي سائنس انهيءَ اوج تي پهتي آهي جو ماءُ جي پيٽ ۾ پلجندڙ ٻار جو علاج ڪري ڪيس نسلي ۽ وراثتي بيمارين کان بچائي سگهي. اها سائنس ئي آهي جو پنهنجين مشينن وسيلي تصديق سان ٻڌائي سگهي ته ماءُ جي پيٽ ۾ پلجندڙ ٻار جي جنس ڪهڙي

آهي، ان کي ڪا بيماري آهي يا نه، ۽ جيڪڏهن ڪيس ڪا بيماري آهي ته ان جو دوائن يا آپريشن وسيلي علاج به ڪري سگهي.

اڄ اڪ جي اندرئين پردي، دماغ ۽ دل جي رڳن جو علاج ۽ آپريشن ڪري سگهڻ ممڪن ٿي پيو آهي.

ڪالهه ٽي بي ۽ سِلهه کي خطرناڪ مرض سمجهيو ويندو هو ۽ اڄ ان جو علاج چٽڪ ٻاراٽو کيل آهي. اڄوڪي سائنسي تحقيق جو ڪمال آهي جو ماتا جهڙي موتمار بيماريءَ کي سڄيءَ ڌرتيءَ تي اٽليپ ڪيو ويو آهي ۽ ڪينسر جهڙي مرض جو علاج ممڪن ٿي سگهيو آهي.

اڄ کان لڳ ڀڳ هڪ سؤ سال اڳ سنڌ جي ڏکڻ-اوڀر علائقي ۾، مهامري يعني ڪوئن کان پکڙجندڙ بيماريءَ ايڏا ته ماڻهو ماري ڇڏيا جو لاش وڏيڪ هئا ۽ ڍوئيندڙ گهٽ، پر اڄ ان بيماريءَ سبب ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جو مرڻ رڳو اتفاق ٿي سگهي ٿو.

سيني کي اها سڌ آهي ته ڪپڙو ڦهريائين ڦهريائين رڍ جي پشم کي وَٽي، ڌاڳو ڌاڳو ناهي، ان مان رڳو هڪ پوش ناهي پهريو ويندو هو، پوءِ ڪپهه سان ايئن ٿيو، آڏاٽو پوءِ جي ايجاد آهي، پر اڄ اوهين چڱيءَ طرح ڄاڻو ٿا ته ڪپڙي جي رڳو وڏين مِلين ۾ ڏهاڙي هزارين ميل ڊگهو ڪپڙو اُڻيو وڃي ٿو. سڄيءَ دنيا ۾ لکين دڪان هوندا جيڪي ڪپڙي جي تاڪين سان ستيا پيا آهن. ۽ ڪپڙو به ڪو هڪ قسم جو ناهي. ريشم ۽ ڪيمخواب کان ويندي بافتي تائين هزارين قسم آهن. اڄ ڪلهه ته پوليئيسٽر جو ڌاڳو ۽ نائلون ڪم اچن ٿا ۽ لکين ڊزائنون ۽ رنگ وجود ۾ اچي ويا آهن.

مان انهن لکين قسمن جي ڪارخانن مان هر هڪ قسم جو نالو نہ ٿي ڪٽي سگهان، جو تہ رڳو نالا ڳڻائڻ ۾ ئي ڏينهن لڳي ويندا پر توهين تصور ڪري سگهو ٿا تہ ڪپهہ ٻجڻ جي ڪارخانن کان ويندي ٿي وي جا پرزا ناهيندڙ ڪارخانن تائين، اَن ڇڙيندڙ ڪارخانن کان ويندي ڪارون، ٽرڪون، ريلون، پاڻيءَ جهاز، هوائي جهاز ۽ راڪيٽ ناهيندڙ ڪارخانن تائين، پيٽرول صاف ڪرڻ، ڪاٽيون ڪوتڻ ۽ ڪچو مال صاف ڪرڻ جي ڪارخانن کان ويندي ايٽمي انرجي اپائيندڙ ڪارخانن تائين، لکين قسمن جا پرزا ناهيندڙ ۽ ڪم سرانجام ڏيندڙ ڪارخانا آهن،

- سمندن جو لوڻيانو پاڻي صاف ٿي پيئڻ لائق بنجيو وڃي ٿو،
- ڏهاڪين ميل ڊگهين ۽ اونهين کاڻين مان، ايتري قدر جو، هيرو هٿ ڪيو وڃي ٿو،
- ڪن مخصوص هنڌن تي نهندڙ بجليءَ کي سڄي ملڪ ۾ ورڇيو وڃي ٿو،
- ايتري قدر جو چنڊ ۽ مريخ جي مٽيءَ جو تجزيو بہ ممڪن ٿي پيو آهي،
- اڏامندڙ خلائي جهاز 6 ڪروڙ ميل پري تائين ريموٽ ڪنٽرول وسيلي ماڻهوءَ جي وس ۾ رهي ٿو،

پر ان هوندي بہ، ۽ بيو گهڻو ڪجهہ هوندي بہ، اڄ، سائنس جو ذڪر تيستائين اڻپورو آهي جيستائين ڪمپيوٽر جو ذڪر نہ ڪيو وڃي.

ڪئلڪيوليٽر تہ اوهان سڀني ڏٺو هوندو، ڪروڙن ۽ اربن جا حساب سيڪنڊ ۾ حل ڪريو ڇڏي ۽ حساب بہ اهڙا جو عام

ماڻهوءَ کي جيڪر مهينا لڳي وڃن. ڪئلڪيوليٽر اڄ، سائنس جي دنيا ۾ خسيس ۽ معمولي ايجاد تي رهجي ويو آهي. اڄوڪو زمانو ڪمپيوٽر جو زمانو آهي.

ڪمپيوٽر ڇا آهي؟

ڪمپيوٽر هڪ بيحد پيچيده مشين آهي جيڪا ماڻهوءَ جي ذهن جهڙو سوچڻ جو ڪم ڪري ٿي ۽ ان کي ماڻهوءَ جيان پر ماڻهوءَ جي پهچ کان متاهين سطح تي ڪم ۾ آڻي ٿي.

سائنس اڄ صدين، سالن، مهينن ۽ ڏينهن جي ڪمن کي سيڪنڊن ۾ ڪريو ڇڏي.

ڇا ڪو بہ اهڙو ماڻهو جنهن کي بادشاهہ ۽ شهنشاهہ جي لقب سان سڏيو ويو هجي، آءٌ بادشاهن ۽ شهنشاهن جي ڳالهہ رڳو ان ڪري ڪيان ٿي جو پنهنجي پنهنجي ملڪ ۽ سلطنت ۾ اهي ئي سڀ کان وڌيڪ سگهارا، ستابا ۽ سهولتون مليل شخص هئا، ڇا ڪو اهڙو بادشاهہ يا شهنشاهہ انسانذات جي سڄيءَ تاريخ دوران، بہ سؤ سال اڳ تائين تي گذريو آهي جنهن انهن سهولتن ۽ نعمتن جو مزو ماڻيو هجي؟

ٻيون ڳالهيون ڇڏيو. اڄو تہ بجليءَ جي ڳالهہ ڪيون. توهان چند بٽڻ دٻايو ٿا ۽ توهان جو گهر روشن ٿي وڃي ٿو. هڪڙو بٽڻ دٻائڻ سان سڄي شهر ۾ روشني ٿي وڃي ٿي، رات جي اوندهہ ۾ ٻڌل ڪو بہ ملڪ هڪ بٽڻ دٻائڻ سان ڏينهن جهڙي سوجهري سان چمڪائي سگهجي ٿو.

ڇئن گرانن جيترو هڪ مشيني دٻو پنهنجي ڪمري ۾ رکي بٽڻ دٻايو. توهان جي ڪمري ۾ ڪيڏي بہ ساهہ ٻوساٽيندڙ رُڳهہ

هجي، چند سيڪنڊن ۾ فرحتون ڏيندڙ ٺڌڪڙو باغيچو بنجي ويندو. آ ايئر ڪنڊيشنر جي ڳالهه پئي ڪريان.

ڪعبة الله ۽ مسجد محمدي جا وسيع پڊر، جتي لکين ماڻهو گڏ ٿي پنهنجي رب جي بندگي ڪن ٿا، ايئرڪنڊيشنڊ ڪيا ويا آهن ۽ سج جي تِتهڻ اس ۽ ماڻهن جي پيهه سبب ٿيندڙ ٻوسٽ جهڙوڪر موجود ئي ناهي. اتي ته ڏهاڪين چورس ميلن ۾ پکڙيل ايراضين کي به ايئر ڪنڊيشنڊ ڪري لڳ ساڙيندڙ لوساٽ کي تڙي ٻاهر ڪڍيو ويو آهي. اهو وقت پري ناهي جو ساڙيندڙ اُس پيدا ڪندڙ سج اپ ۾ چٽو ٻينو هوندو ۽ ڦوهه اونهاري جي منجهند مهل به اسان جي ڌرتي ٺڌڪڙي ڳهلندڙ هِير سان واسيل هوندي.

هاڻي جي، سياري جي سٽيندڙ سيءَ جو ذڪر ڪيون ته ان جو نالو نشان مٽائڻ لاءِ اسان کي پنهنجي ڪمري ۾ رڳو هڪ ننڍڙي هيٽر جي گهرج پوندي.

سائنس انهن سڀني نعمتن کي، بجلين، هيٽرن، ايئرڪنڊيشنرن، ٽيليفونن، ٽي وين، ريڊين، فيڪسن کي سُسائي سوڙهو ڪري ننڍڙن ڊبن ۾ بند ڪري هوائي جهازن، ريل گاڏين، ڪارُن ۽ ڪمرن ۾ رکي ڇڏيو آهي.

توهان جتي به هجو، پنهنجي ڪمري ۾، ڪار ۾، هوائي جهاز ۾، پاڻي جهاز ۾ يا راڪيٽ ۾، توهان هر گهڙيءَ موسمن کي پنهنجي گهرج آهر بدلائي سگهو ٿا ۽ گهمندي ڦرندي، سير سپاٽا ڪندي دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ موجود گهربل ماڻهن کي اکين سامهون ڪيڏندي، ڪڏندي، ڪلندي، ڳالهائيندي ٻڌي سگهو ٿا.

هاڻي آءٌ جيڪڏهن هڪ اجا بہ ٻيءَ ننڍڙيءَ مشين جي ڳالهہ ڪيان، جنهن کي ٽريڪٽر چئجي ٿو تہ اوهان جي اکين آڏو آباد ٿنين جون وسيع ايراضيون تري ايندیون.

ڍڳن جي واهر سان هر ڏيڻ، سنوَت ڪرڻ، پٽر پيجڻ ۽ اهڙا ٻيا ڪم ڪيترا تہ ڏکيا هئا! سڄو ڏينهن ڪشالو ڪاٽڻ ۽ سخت پورهيو ڪرڻ کان پوءِ بہ هڪ جريب مس مس وڃي نيڪ ٿيندو هو!

سائنس هاڻي ٻن ڍڳن جيتري مشين ۾ هزارين ڍڳن جي ڪل قوت کي ميڙي گڏ ڪيو آهي. اها مشين هڪ ئي گهڙيءَ چوڏهن چوڏهن هر ڏيندي اوڙڪون ناهيندي پئي وڃي. وڏن وڏن مٽيءَ جي دڙن کي رڳو چند ڪلاڪن ۾ پيچي پوري سڄي ٻنيءَ ۾ وڃائي ڇڏي ٿي. ڪيترن ئي چورس ميلن ۾ پکڙيل ايراضيون هڪ ئي ڏينهن ۾ سنئيون ڪريو ڇڏي.

اهي پاڻ ناهيا ويا آهن جو ڪاري ڪلر جون ڪاڏل يا سِم جون سيڪيل زمينون بہ چند سالن ۾ فصل ڏيڻ شروع ڪن ٿيون. جديد سائنسي تحقيق جو ئي ڪارنامو آهي جو جتي هڪ جريب رڳو چند مڻ اپت ڏيندو هو اتي ساڳيو جريب خرارن ۾ اپت ڏيڻ لڳو آهي. اِري-6 ۽ اِري-8 چانور جون جنسون هٽرادو طريقن سان جوڙيون ويون آهن. لڳ ڀڳ هر قسم جي فصل جون ڪي ئي اهڙيون جنسون تيار ٿي چڪيون آهن جو اهي نہ هجن تہ اڄ ڪروڙين ماڻهو جيڪر پنهنجي ڪاڏي جون ضرورتون پوريون نہ ڪري سگهن.

***

سج[14]

اسين ڌرتيءَ جي جنهن گولي تي رهون ٿا، اهو بظاهر ڏاڍو وڏو نظر اچي ٿو، جو ته ان کي اسين عام نظر ايندڙ شين جي ڀيٽ ۾ ڏسون ٿا، پر ان کي جيڪڏهن سج ۽ سج-نظام جي ڀيٽ ۾ ڏسون ته اهو رڳو هڪ ننڍڙي گولي جيڏو مس ۽ وري سج کي جاتل ڪائنات جي ڀيٽ ۾ ڏسنداسون ته پوءِ سج ڪائنات ۾ ايئن آهي جيئن سمنڊ ڪناري پکڙيل واريءَ ۾ واريءَ جو ذرڙو.

عام طرح اونهاري ۾ رات جو اسان کي آڀ ۾ جيڪو اڇو-پٽو (گسُ، کير-پٽو، ڪهڪشان، گئليڪسي) نظر ايندو آهي، اهو حقيقت ۾ 1000000 لک (يعني 100,000,000,000) تارن کان به وڌيڪ تارن جو ميڙو آهي. انهن تارن مان هڪ اسان جو سج آهي. جيئن سج کي پنهنجي چوڌاري ڦرندڙ گرهن ۽ اُپگرهن جو ميڙ آهي تيئن ان گسَ ۾ ڏيکارجندڙ لکين ستارن کي به پنهنجو پنهنجو مخصوص ميڙو آهي. ڪائنات اڻٽڪ (لامحدود) آهي پر ان جي جنهن ٽڪري بابت اسين ڪجهه سُڌ ٻُڌ رکون ٿا، ان ۾ اسان جي گس، کير-پٽي (مِلڪِي-وي) جهڙا ننڍا يا وڏا لکين گس آهن.

اسان جي کير-پٽي جي ويڪر جو ڪاٿو انهيءَ مان ڪري سگهجي ٿو ته اسان جي سج کي ويجهي ۾ ويجهي تاري جو مفاصلو 4 روشني سال (روشنيءَ جي هر ڪرٽي جي رفتار هڪ

14. هن ليک جا گڏيل ليکڪ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ۽ رياضت ٻرڙو آهن.

سيڪنڊ ۾ 1 لک 86 هزار 2 سؤ 88 ميل يعني 3 لک ڪلوميٽر آهي. انهيءَ رفتار سان لاڳيتو هڪ سال سفر ڪيو وڃي تہ طي ڪيل پنڌ کي هڪ روشني-سال جو پنڌ چئبو) آهي ۽ اسان جي ڳس جي هڪ ڇيڙي تائين جو مفاصلو 100000 روشني سال آهي.

سج جي متاڃري تي ڪارا ڇتا آهن جن کي سج-ڇُٽا (سج-داغ، سَن-اِسپات) چئجي ٿو. اهي ڪجهہ ڏينهن يا هفتن کان وٺي مهينن تائين برقرار رهن ٿا. ڪڏهن ٿوري وقت لاءِ ڏيکاربا آهن. هر يارهين سال سج ۾ سرگرمي وڌي ويندي آهي ۽ سج-ڇتا وڌي ويندا آهن. ايئن 1968-1969ع ۽ 1980ع ۾ ٿي چڪو آهي ۽ آئنده 1991ع ۾ ٿيڻو آهي.

اڻڳڻ ڪائنات جي جاتل وسيع علائقي ۾ ڪروڙين سج آهن، پر هت جنهن سج جو ذڪر ڪريون پيا، اهو ان سج جو ذڪر آهي جنهن کي اسين، ڌرتيءَ جا رهاڪو، هر ڏينهن صبح کان سانجهيءَ تائين پاڻ کان مٿانهون، اڀ ۾ چلڪندو، چمڪندو، ٻرڪندو، ٻنيٺ ڪندو ۽ ڏينهن جو سوجهرو پکيڙيندو ڏسندا رهندا آهيون. هيءُ سج هن ڌرتيءَ جو آهي يا اسان جي ڌرتي هن سج جي آهي. انهن لفظن ۾ مقصد جي لحاظ کان ڏند ڪٿائي ۽ سائنسي معنيٰ لڪل آهي.

اسان وٽ موجود پراڻِي، مُدي خارج ۽ ردِي سوچ موجب، سج اسان جي ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦيرا پيو ڦرندو رهيو آهي، تنهنڪري ئي اها غلط ۽ جاهل سوچ نهي تہ ڌرتي ڪائنات جو مرڪز آهي. پر، سائنس ثبوت ڪيو آهي تہ اسان جي ڌرتي سج

جي چوڌاري ڦرندڙ نوَن سيارن[15] (گرهن) مان هڪ ۽ ٽيون نمبر گرهه آهي. ان جو مطلب اهو ٿيو ته سج صبح جو اڀرِي، سڄو ڏينهن ڌرتيءَ مٿان تري، شام جو لهي ڪنهن اونداهي سمنڊ ۾ ٽٻي هڻي، وري صبح جو ساڳي پاسي نه اڀرندو آهي، پر ڌرتي، جيڪا پنهنجي محور (مرڪز) چوڌاري ڦري ٿي، اها سج جي چوڌاري به ڦرندي رهي ٿي. ڌرتي پنهنجي محور چوڌاري انهيءَ رفتار سان ڦري ٿي جو چوويهن ڪلاڪن (صحيح انگن اکرن موجب 23 ڪلاڪ ۽ 56 منٽ) ۾ هڪ چڪر پورو ٿيو وڃي، ۽ انهيءَ ڪري ئي هر چوويهن ڪلاڪن کان پوءِ منجهند ٿيو پوي.

سج ڌرتيءَ تان اسان کي باهه جي ٿالهه جيان نظر اچي ٿو، پر حقيقت ۾ سج باهه جي گولي، کينهون يا بال (Ball) جيان آهي ۽ ايڏو وڏو جو عام ذهن ان جو ڪاٿو به نه ٿو ڪري سگهي.

اسين جيڪڏهن هڪ وڏو ڌاڳو (تار) ڪٽي سج جي هڪ پاسي کان ڇُهائي، نيڪ وچ تائين ٽپائي، ٻي پاسي پهچون ته هڪ پاسي کان ٻي پاسي تائين پهچڻ لاءِ اسان کي 8 لک 65 هزار ميل ڊگهي ڌاڳي (تار) جي گهرج پوندي. ٻين لفظن ۾ چئبو ته سج جو قطر (ڊايا ميٽر) 865000 ميل آهي. جيڪڏهن ڌاڳي (تار) کي اهڙيءَ طرح هڪ ڦيرو ويڙهيون جيئن جتان ڌاڳو (تار) هلي اتان نيڪ وڃُ ڏيندو، ڦرندو اچي اتي ئي پهچي، ته ان ڪم لاءِ اسان کي 27 لک 18 هزار 5 سؤ 71 ميل ڊگهي ڌاڳي (تار) جي گهرج پوندي. ٻين لفظن ۾ ايئن چئبو ته سج جو گهيرو 2718571 ميل آهي.

15. سيارن جي نئين وصف موجب، هاڻي اٺ سيارا آهن، آخري سياري ’پلوٽو‘ کي سيارن جي قطار مان خارج ڪيو ويو آهي. -مرتب

سج ننڍو ان ڪري لڳي ٿو اهو اسان کان گهڻو پري آهي. ڌرتيءَ کان سج ٽائين پنڌ 9 ڪروڙ 30 لک ميل آهي. ڌرتي ايڏي ته وشال، ويڪري، وسيع آهي جو اسان مان ڪروڙين ماڻهن اجا ٽائين ان کي هر ڦير ڦري گهمي نه ڏٺو آهي. ڌرتيءَ جيڏا وڏا، جيڪڏهن تيرهن لک گولا گڏ ڪريون تڏهن وڃي سج جي قد بُت جو گولو ٺهندو يعني سجُ ڌرتيءَ کان تيرهن لک ڀيرا وڏو آهي.

سج ڌرتيءَ کان جيڏو وڏو آهي وزن ۾ وري ايڏو وڏيڪ نه آهي. ڌرتيءَ جي نهراڻ وڌيڪ آهي، ڇو ته ڌرتيءَ تي پاڻي، مٽي، پٿر، لوهه وغيره به جام آهن، پر سج گهٽ نهرو آهي. اجا به ائين چئجي ته سج تمام گهٽي داب هيٺ ٻرندڙ گئسن جي ٺهيل آهي. ڌرتيءَ جو وزن لڳ ڀڳ ٽيٽيهه لک ٽن آهي ۽ سج ان کان قد ۾ تيرهن لک ڀيرا وڏو هئڻ باوجود وزن ۾ رڳو ٽي لک ڀيرا وڌيڪ آهي يعني سج ڌرتيءَ کان چار ڀيرا ڇدو، گهٽ گهاٽو آهي. سج جو وزن لڳ ڀڳ هڪ هزار بلين ٽن آهي، جڏهن ته بلين برابر آهي ڏهه لک جي. سج جو مايو (ماس) ڌرتيءَ جي مايي کان 3 لک 30 هزار ڀيرا وڌيڪ آهي.

اسان وٽ سنڌ ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪوسو علائقو جيڪب آباد آهي جنهن ۾ وڌ ۾وڌ گرميءَ جو درجو 47 ڊگريون سينٽي گريڊ لکيو ويو آهي. پاڻي هڪ سؤ ڊگري سينٽي گريڊ تي ابرندو آهي. ابرندڙ پاڻيءَ جي ڪوساڻ کان ڇهه هزار ڀيرا وڌيڪ ڪوساڻ ته رڳو سج جي مٿاڇري تي هوندي آهي، جڏهن ته سج جي مرڪز ۾ گرميءَ جو درجو لڳ ڀڳ 2 ڪروڙ ڊگريون سينٽي گريڊ آهي.

جنهن سج جي گرمي اسان کي سياري ۾ وٽي ٿي ۽ اونهاري ۾ اسان جا پگهر ڪڍيو رکي، پر فصلن کي بچائي ٿي، اها سج جي خارج ڪيل گرميءَ کان ايترو گهٽ ڪوسي آهي جو ڳاڻيٽي ۾ ئي نہ آهي. جڏهن هيروشيما ۽ ناگاساڪي (جپان جا ٻہ شهر) مٿان آمريڪي جنگبازن ايٽم بم ڪيراياَ، تہ ان وقت انهن مان هر هڪ بم ڦاٽڻ وقت ان علائقي ۾ گرميءَ جو درجو ٻہ هزار کان ٽي هزار ڊگريون سينٽي گريڊ تائين پهتو هو جنهن ويجهن ساهوارن (وڻن، جانورن) توڙي بي ساهہ شين (پٿرن، جاين) کي رجائي پسم (ٻاڦ) ڪري، سندن وجود ئي گم ڪري ڇڏيو هو ۽ هڪ وڏو ڀنيٺ پڙڪو ڪائي مٿي اٿيو هو، جنهن ٽي سؤ ميلن تائين هر شيءِ کي جرڪائي ڇڏيو هو. اهڙا ڪروڙين بم بہ سج جي گرميءَ آڏو ائين آهن جيئن باهہ جي ٻنيءَ اڳيان ميڻ بتي. سج جي مٿاڇري تي جيڪي باهہ جا اُلا نظر اچن ٿا، انهن مان ڪن جو قد 3 لک ميلن کان بہ وڏو آهي. سج ۾ اها ايڏي وڏي گرمي ايڏي ڊگهي عرصي (يعني 4 ارب سالن کان برقرار آهي ۽ اڃا بہ اربين سال هلندي رهندي) کان ڪيئن موجود رهندي پئي اچي؟

اسان وٽ، ڌرتيءَ تي اڄڪلهہ ڪيترن ئي قسمن جي موتمار ۽ ڌرتي تباهہ ڪندڙ بمن جو ذڪر موجود آهي، جن ۾ هئڊروجن بم، ايٽم بم وغيره شامل آهن. اهڙن هٿيارن کي عام طرح نِيوڪليائي هٿيار چيو وڃي ٿو جو تہ اهي نيوڪليئر (ايٽمي) شڪتي جي اصولن پٽاندر ناهيا وڃن ٿا. سج اهڙن سيني قسمن جي وڏن ۽ گهڻن بمن جو مجموعو آهي. سج جي گهرائيءَ ۾ هر گهڙيءَ ايٽمي (نيوڪليائي) عمل ٿيندا رهن ٿا. سج ۾ سڀ کان

وڏيڪ مقدار هئڊروجن ۽ هيليم گئسن جو آهي ۽ اهي گئسون نيوڪليائي عمل وسيلي هڪ ٻئي ۾ تبديل ٿينديون رهن ٿيون. ان نيوڪليائي عمل هلندي جيڪا گرمي نڪري ٿي اها ئي سج کي ايڏو چمڪندڙ ۽ ٻرڪندڙ بڻائي ٿي. ڪاٿو اهي ته سج ۾ هر سيڪنڊ ۾، لڳ ڀڳ 56 ڪروڙ ٽن هئڊروجن گئس نيوڪليائي ڀڃ ڊاهه هيٺ اچي ٿي. اها ڀڃ ڊاهه سج جي مرڪز ۾ ٿيندي آهي. ۽ اتي ئي سڀ کان وڏيڪ گرمي-درجو هوندو آهي. ان گرميءَ جي ڪروڙين پتي به مس مس اچيو ڌرتي تي پهچي، پر اها ئي گرمي ڌرتيءَ تي موجود ساهوارن جي بقا جو هڪ بنيادي ۽ دائمي سبب آهي. جيئن ڌرتي پنهنجي محور (مرڪز) چوڌاري ۽ سج جي چوڌاري ڦرندي رهي ٿي تيئن سج به پنهنجي محور (مرڪز) چوڌاري ۽ کير-پٽي (ڪهڪشان، گس) ۾ هڪ مخصوص گولائيءَ ۾ ڦرندو رهي ٿو. ڌرتي پنهنجي محور چوڌاري هڪ چڪر 24 ڪلاڪن ۾ ۽ سجَ چوڌاري هڪ چڪر 365 ڏينهنِ ۽ 6 ڪلاڪن (هڪ سال) ۾ پورو ڪري ٿي. جڏهن ته سج پنهنجي محور چوڌاري هڪ چڪر 28 ڏينهنِ (672 ڪلاڪن) ۾ پورو ڪري ٿو ۽ پنهنجي گس تي ٻارهن ميل في منٽ جي رفتار سان ڪنهن ٻي وڏي نظام چوڦير ڦري رهيو آهي، جيڪو چڪر پورو ڪرڻ لاءِ کيس پنجويهه ڪروڙ سال لڳيو وڃن.

سج ۽ ان جي نون گرهن (سج-نظام) کي جيڪڏهن ڏاڍو پري کان ويهي جاچيون، ته ان جو نظارو ڏسڻ وٽان ۽ نيڻ ٺار هوندو. ائين لڳندو ڄڻڪ هڪ وڏي ميڻ بتيءَ چوڌاري نوَ پوپٽ يا هڪ وڏي روشن ٻال چوڌاري نوَ ننڍڙا وڏڙا رنگين ٻال پنهنجيءَ پنهنجيءَ مخصوص گولائيءَ ۾، هڪ ٻي کان وٿيرڪا، پنهنجيءَ

پنهنجيءَ مخصوص تيزيءَ سان ڦري رهيا هجن ۽ ساڳي وقت انهن مان هر هڪ پنهنجي محور چوڌاري بہ مخصوص رفتار سان ڦري رهيو هجي.

جيڪڏهن اسين سج جي متاچري ڪان، ان جي چوڌاري ڦرندڙ سيارن (گرهن) ڏانهن سفر ڪرڻ شروع ڪريون، تہ 3 ڪروڙ 59 لک 80 هزار ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ اسين عطارد (مرڪيوري)، 6 ڪروڙ 72 لک 40 هزار ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ زهره (وينس)، نو ڪروڙ اٺتيهہ لک 60 هزار ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ ڌرتيءَ (ارٿ)، 14 ڪروڙ 16 لک ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ مريخ (مارس)، 48 ڪروڙ 38 لک ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ مشتريءَ (جوپيٽر)، 89 ڪروڙ 7 لک ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ زُحل (سيٽرن)، هڪ ارب 78 ڪروڙ 70 لک ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ يُورينس، 2 ارب 79 ڪروڙ 80 لک ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ نيپچون ۽ 3 ارب 67 ڪروڙ ميل پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ پلوٽو تي وڃي پهچنداسون.[16]

انهيءَ ۾ اجا بہ وڌيڪ رنگارنگي ڪجھ گرهن جا اپگرھ (چنڊ) پريو ڇڏين. عطارد ۽ زهره کي ڪو بہ چنڊ (اپگرھ ڪونهي، پر ڌرتيءَ کي هڪ چنڊ آهي، جيڪو ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندو ۽ رات جو چانڊوڪي پکيڙيندو نظر اچي ٿو. مريخ کي بہ چنڊ، پر مشتريءَ، زحل، يورينس ۽ نيپچون کي اجا وڌيڪ چنڊ

16. سج چوڌاري چڪر دوران عام طرح پلوٽو سڀ ڪان پراهون ۽ ٻاهريون گرھ آهي، پر 1979ع ڪان 1999ع تائين (ويھ سال) نيپچون ٻاهريون ۽ پراهون گرھ آهي، جو تہ پلوٽو جو گردشي مدار ڪجھ اهڙي قسم جو آهي جو هر ڇهين چڪر ڪان پوءِ سج کي نيپچون ڪان ويجهو ٿي ويندو.

آهن ۽ آخر ۾ پلوٽو ڪي وري هڪ چنڊ[17] آهي. انهن نوَن گرهن ۾ هڪ گرهه زُحل تہ سڀ ڪان وڌيڪ سونهن ۾ سرس ان ڪري آهي جو ان جي چوڌاري رنگين پَٽن جا چلا ويڙهيل آهن. هونئن بہ هر گرهه کي پنهنجي سونهن آهي. زهره ڇٽڪ چانديءَ جو چمڪندڙ گولو آهي، تہ ڌرتي وري نيراڻ پکيڙيندڙ نيڻ-نار ٽڊِي، مريخ ڳاڙهو تہ نيپچون نيرو وغيره.

عطارد کان پلوٽو تائين، انهيءَ وچ ۾ سوين ننڍڙا وڏا پچڙ تارا، هزارين ننڍا وڏا ڪِرندڙ ”تارا“ (شهاب ثاقب) ۽ ٻيا جسم آهن، جن مان ڪڏهن ڪي لاتون ڪندا، ”اماڙي“ جيان پڙڪي پسم ٿي وڃن ٿا، تہ ڪي ”تلوار“ جيان ڏهہ ڏهہ راتيون روشن نظر اچن ٿا.

اي ڪاش! انسان ڪڏهن ڏاڍو پراهون وڃي پنهنجي روشن سج ۽ ان جي چوڌاري ڦرندڙ گِرهن ۽ انهن جي چوڌاري ڦرندڙ اپگرهن وغيره جو نظارو ڏسي سگهي، بلڪل ايئن جيئن سج-نظام جي ماڊل (نقل) کي ڏسي سگهي ٿو. حقيقي سج-نظام جو دلڪش نظارو سندس روح کي راحت ڏيندو ۽ ريجهائي دائمي فرحتون بخشي ويندو.

(سلسليوار ’سائنسي سوچ‘ پبليڪيشن ڦنبر، سيپٽمبر 1990ع ۾ ڇپيل)

(پورو ٿيو.)

---

17. موجوده وقت، مشتريءَ جا جاتل چنڊَ 50، زحل جا جاتل چنڊَ 53، يورينس جا جاتل چنڊَ 27، نيپچون جا جاتل چنڊَ 13 ۽ پلوٽو جا جاتل چنڊ 5 آهن. - مرتب

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، چو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.
اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.
۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بڻائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book

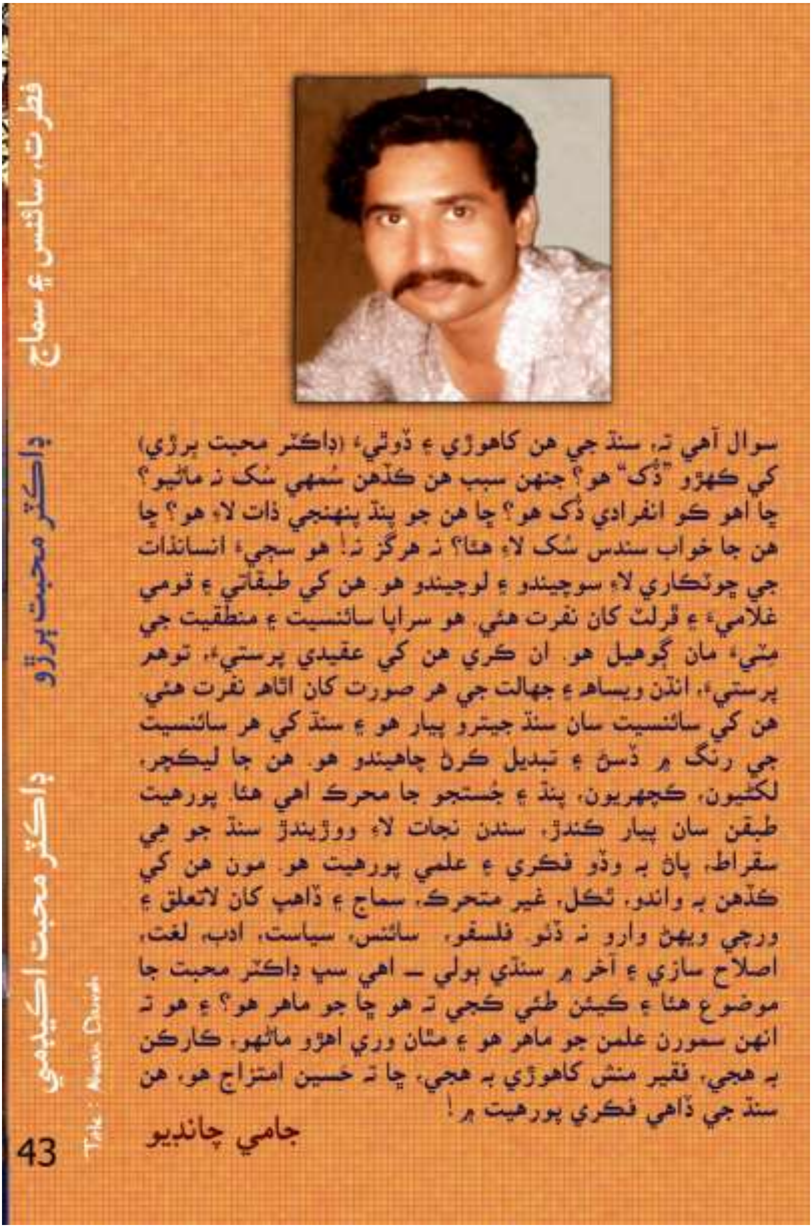

سوال آهي ته، سنڌ جي هن ڪاهوڙي ۽ ڏوٽيءَ (ڊاڪٽر محبت ٻرڙي) کي ڪهڙو "ڏک" هو؟ جنهن سبب هن ڪڏهن سُمهي سُک نه ماڻيو؟ ڇا اهو ڪو انفرادي ڏک هو؟ ڇا هن جو پنڌ پنهنجي ذات لاءِ هو؟ ڇا هن جا خواب سندس سُک لاءِ هئا؟ نه هرگز نه! هو سڄيءَ انسانذات جي ڇوٽڪاري لاءِ سوچيندو ۽ لوچيندو هو. هن کي طبقاتي ۽ قومي غلاميءَ ۽ ڦرلٽ کان نفرت هئي. هو سراپا سائنسيت ۽ منطقيت جي مٽيءَ مان ڳوهيل هو. ان ڪري هن کي عقيدي پرستيءَ، توهم پرستيءَ، انڌن ويساهه ۽ جهالت جي هر صورت کان اٿاهه نفرت هئي. هن کي سائنسيت سان سنڌ جيترو پيار هو ۽ سنڌ کي هر سائنسيت جي رنگ ۾ ڏسڻ ۽ تبديل ڪرڻ چاهيندو هو. هن جا ليڪچر، لکڻيون، ڪچهريون، پنڌ ۽ جُستجو جا محرڪ اهي هئا. پورهيت طبقن سان پيار ڪندڙ، سندن نجات لاءِ وڙهندڙ سنڌ جو هي سقراط، پاڻ به وڏو فڪري ۽ علمي پورهيت هو. مون هن کي ڪڏهن به واندو، ٽڪل، غير متحرڪ، سماج ۽ ڏاهپ کان لاتعلق ۽ ورچي ويهڻ وارو نه ڏٺو. فلسفو، سائنس، سياست، ادب، لغت، اصلاح سازي ۽ آخر ۾ سنڌي ٻولي ــ اهي سڀ ڊاڪٽر محبت جا موضوع هئا ۽ ڪيئن طئي ڪجي ته هو ڇا جو ماهر هو؟ ۽ هو ته انهن سمورن علمن جو ماهر هو ۽ مٿان وري اهڙو ماڻهو، ڪارڪن به هجي، فقير منش ڪاهوڙي به هجي، ڇا ته حسين امتزاج هو، هن سنڌ جي ڏاهي فڪري پورهيت ۾!

جامي چانڊيو

فطرت، سائنس ۽ سماج
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو
ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي
Title : Akram Daudi
43